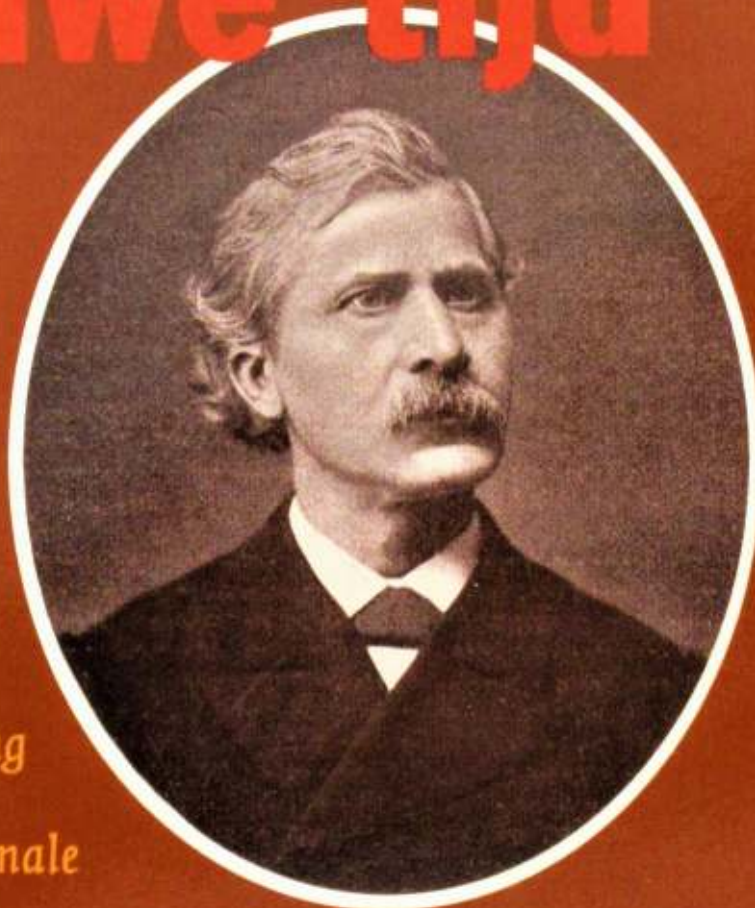

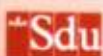
Dik Nas

Koerier van een nieuwe tijd

Hendrik Gerhard
en de ontwikkeling
van de internationale
arbeidersbeweging

Sdu Uitgeverij

Sdu

Koerier van een nieuwe tijd

© Copyright 2002 Dik Nas, Drempt.

Uitgave van het Nationaal Vakbondsmuseum Amsterdam / SDU Den Haag

Het voor dit boek gebruikte materiaal komt uit privé bezit, het archief van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam en op aanvraag via de Koninklijk Bibliotheek in Den Haag.

Met dank aan Jany Mudde en Bob Reinalda voor hun bereidheid het manuscript te lezen en van commentaar te voorzien.

ISBN: 90 12 09477 1

Digitale ongewijzigde heruitgave (Rotterdam 2022)

Inhoud:

Alledaags	4
<i>- van huisvlijt tot ambacht; - kleren maken de man; - het dappere Kleermakertje; - Fiddler on the roof; - niet de zanger maar het lied; - koeriers van een nieuwe tijd; - het 'netwerk van de arbeid' ;</i>	
Delft 1829 - 1851	6
<i>- de geboorte van Hendrik; - de familie Gerhard; - in het weeshuis; - Delft; - de Delftse nijverheid; - malaise in het midden van de eeuw; - de gildenfondsen; - armoede en werkloosheid; - cholera en aardappelziekte; - sociale beweging en revolutie: Engeland; - sociale beweging en revolutie: Europa; - Bund der Gerechten; -</i>	
Wanderschaft 1851 - 1861	16
<i>- de wereld in; - Arbeiterbildungsverein; - Wilhelm Christian Weitling; - Karl Hanke; - oppositie en demonstratie; - Krasnapolsky; - Tüötten; - Sinkel en Krasnapolsky; - Wanderschaft;</i>	
Organisatie 1862 - 1872	27
<i>- stille jaren; - Evert Hendrik Hartman; - De Dageraad; ; - het ontstaan van de Internationale Arbeiders Associatie; - de utopie van Hendrik Gerhard; - de Nederlandsche sectie der Internationale; - oorlogen en economische crisis in Europa; - de vredesbeweging - de Internationale Arbeiders Associatie in Nederland; - stakingen onder de kleermakers; - Vooruitgang door Broederschap;</i>	
Broodroof 1872	39
<i>- richtingenstrijd; - Nederlands-Belgische congressen; - het Haagse Congres; - politietoezicht; - ontslag en armoede; - confectie of maatwerk; - mechanisering van het kledingbedrijf; - het einde van Vooruitgang door Broederschap; - het einde van de Nederlandse sectie der Internationale;</i>	
Organisatie 1872 - 1886	48
<i>- coöperatie; - de Coöperatieve Kleermakers-Vereeniging; - het Algemeen Nederlandsche Werklieden-Verbond; - onder Heeren; - eenheid in Gotha; - groei en werkloosheid; - de Sociaal Democratische bond; - Willem Ansing; - het program van Gotha; - de kiesrechtbeweging; - de laatste jaren;</i>	
Nalatenschap	63
<i>- de kleermakerij; - Slavernij Voor Mooie Kleren; - vakorganisatie onder kleermakers; - Groningen neemt de leiding; - Allen Een; - Bond in de Kleedingindustrie; - een man van de overgang; - en d' Internationale zal morgen heers' op aard!</i>	
Literatuur en bronnen	73

ALLEDAAGS

- van huisvlijt tot ambacht

Er zijn zo van die zaken - vooral alledaagse - waar je gewoonlijk niet bij stil staat. Doe je dat op een onbewaakt ogenblik toch en stel je jezelf over deze alledaagse zaken alledaagse vragen, dan verbaas je je dat je daar eigenlijk geen antwoord op weet. Wanneer is voor de eerste keer iemand op het idee gekomen om brood voor anderen te bakken om zo zijn eigen brood te verdienen? Met andere woorden: vanaf welk tijdstip kon je gewoon naar de bakker? Wanneer is voor het eerst kleding maken van huisvlijt een ambacht geworden en kreeg de kleermakerij iets om het lijf? Zouden deze beroepen, die een invulling geven aan wat zo mooi heet de eerste levensbehoeften, niet zo oud zijn als de mensheid zelf? Ja, mogelijk zelfs zo oud, dat ze het beroep dat wel het oudste ter wereld wordt genoemd concurrentie aandoen? In ouderdom dan wel te verstaan!

- kleren maken de man

Kleding behoort, evenals eten en behuizing, tot de primaire levensbehoeften. In de overlevingsstrijd die het leven is, zijn het steeds deze primaire levensbehoeften waar het om gaat. Is het dragen van kleren aanvankelijk een kwestie van lichaamsbescherming, al snel komen daar elementen als status en zedelijkheid bij. Kleren maken de man. We haasten ons om erbij te zeggen; en de vrouw. Het gezegde mag dan uitsluitend de mannelijke helft van de mensheid op het oog hebben, het is evident dat beide helften tenminste evenveel 'hebben' met kleding. Er zijn maar weinig uiterlijkheden die zo kenmerkend zijn voor hun tijd als kleding. Aan de soort kleding herken(de) je de bevolkingsgroep, de streek of de beroepsgroep. Kleding geeft status of gezag, geeft uiting aan blijde- of juist droeve gebeurtenissen of geeft de kans je te onderscheiden van of anoniem op te gaan in een groter geheel. Het is geen toeval dat 'kostuum' oorspronkelijk datgene betekende wat aan alle volken onder bepaalde omstandigheden eigen is: gewoonte.

- het dappere kleermakertje

Wie op zoek gaat naar de geschiedenis van kleermakers en hun organisaties ontdekt dat daar betrekkelijk weinig over is gepubliceerd. Kennelijk wordt dit beroep niet als erg inspirerend gezien. Het imago van 'spillebeen', zittend met gekruiste benen op een tafel, is vooral alledaags; dus saai. Het Duitse volksverhaal *Het Dappere Kleermakertje* waarin we de beroemde woorden tegen komen: "zeven in één klap" speelt zich af rond een kleermaker. Het kleermakertje - het verkleinwoord is al veelzeggend - is een echte antiheld. Als hij zijn boterham met jam belaagd ziet door een zwerm vliegen, haalt hij uit met een borstel en slaagt erin zeven vliegen in één klap dood te slaan. De kleermaker is zo trots op zijn prestatie dat hij het de hele stad wil vertellen. Hij maakt voor zichzelf een ceintuur, waarop hij "zeven in één klap" borduurt en spreekt tot zichzelf: "ik ben voor iets beters in de wieg gelegd dan voor kleermaker". Zelfs het 'kleermakertje' vindt zijn beroep eigenlijk niet de moeite waard. Hij trekt het land in. Door zijn slimheid weet hij allerlei onmogelijke karweien op te knappen en slaagt hij erin - hij trouwt zelfs met de prinses van het land - op te klimmen tot het 'allerhoogste'. Even lijkt het nog fout te gaan, als hij, pratend in zijn slaap, verraaft dat hij maar een eenvoudige kleermaker is. Zijn 'liefhebbende' echtgenote van hoge afkomst wenst niet met zoiets 'volks' getrouwd te zijn en wil hem laten ombrengen. Ook dat probleem overwint hij en hij leeft nog lang en gelukkig. Het opmerkelijke van het verhaal is de tegenstelling; aan de ene kant hebben we een schlemiel die kleermaker is, aan de andere kant zien we een slimme, ontwikkelde man.

- Fiddler on the roof

In de musical *Anatevka* - als film uitgebracht onder de titel *Fiddler on the roof* - is Tevje de ongeletterde, ietwat bonkige hoofdpersoon die als grootste probleem heeft het aan de man brengen van zijn dochters. Hij is gezegend met wel vijf dochters, waarvan drie de huwbare leeftijd bezitten. De liefde kruipt waar het niet gaan kan en elke dochter brengt op haar beurt - in ieder geval in de ogen van Tevje - de verkeerde man mee naar huis. De oudste dochter wordt verliefd op de plaatselijke kleermaker. In de film wordt de stereotype van kleermaker vaardig gehanteerd. We hebben te maken met een 'spillebeen' en een 'brillenjood'; het

laatste zelfs in dubbel discriminerende betekenis. Toch is ook hier - en mogelijk onbewust - het andere kenmerk van de kleermaker erin gestopt: de kleermaker is een ontwikkeld en vooruitstrevend man. Terwijl Tevje en het dorp waar hij woont bol staan van de tradities en het behoud van die tradities als zeer belangrijk wordt gezien, is de kleermaker een mens die de vooruitgang onderkent en daarvan deel wil uitmaken. Hij is het die - weliswaar met de moed der wanhoop - de traditie van het 'koppelen' door de huwelijksmakelaar weet te doorbreken en met Tevjes oudste dochter trouwt. De vernieuwing in zijn vak ontgaat hem niet en hij slaagt erin, ondanks zijn armoede, een naaimachine te kopen. De komst van de naaimachine is dan ook een groot(s) moment in de dorpse samenleving. Traditie en vooruitgang in het vak van de kleermaker verenigd.

- niet de zanger maar het lied

De kleermaker is enerzijds de alledaagse figuur die - ogenschijnlijk - geen rol speelt in de geschiedenis, maar anderzijds is hij de meer ontwikkelde vakman die aan de geschiedenis zijn bijdrage levert. Waarschijnlijk komt deze merkwaardige tegenstelling voort uit het feit dat het vak van kleermaker niet erg spectaculair is met weinig tot geen heroïsche feiten. Uit hun rijen kwamen geen bekend gebleven 'hogepriesters' als Marx, Domela Nieuwenhuis of Troelstra en ook zijn er - in ieder geval in ons land - geen tot de verbeelding sprekende arbeidsconflicten te vermelden. Mogelijk zijn ze daardoor, en dat dan ten onrechte, onderbedeeld in de geschiedschrijving. Zo karig als geschiedschrijving is over de kleermakers, zo overdadig is de literatuur over het product dat zij maakten. In de *Bibliography of costume* uit 1939 worden wel 8.000 titels van boeken en tijdschriften vermeld. Het laat zich raden hoe spectaculair het aantal artikelen nog is toegenomen sedert die tijd. Onwillekeurig dringt de vergelijking zich op met de popsong *It's not the singer but the song*.

- koeriers van een nieuwe tijd

Kleermakers zijn door de eeuwen heen ambachtslieden die voor de gegoeden kleding vervaardigen en voor de minder gegoeden kleding aanpassen of repareren. Door hun opleiding behoren zij doorgaans tot de beter opgeleide en geletterde mensen. Om zijn opleiding te voltooien maakt de kleermakersgezel een rondgang langs verschillende steden en door verschillende landstreken. Hij treedt tijdelijk bij andere meesters in dienst om zo in zijn vak volleerd te raken. Door deze 'Wanderschaft' komt de kleermaker elders. In een niet gering aantal gevallen betekent dat zelfs emigratie. De kleermaker trekt rond met als doel zijn vakbekwaamheid te verhogen, maar onbedoeld komt hij tegelijkertijd in aanraking met andere zeden en gewoonten. Hij leert zo nieuwe ideeën kennen. Door immigratie van 'vreemde' kleermakers en door terugkeer van 'eigen' kleermakers wordt actief bijgedragen aan de verspreiding van deze nieuwe ideeën en ontwikkelingen. Wie verre reizen maakt...

- het 'netwerk van de arbeid'

Zijn kleermakers 'koeriers van een nieuwe tijd'? In ieder geval in de negentiende eeuw behoren de kleermakers tot de pioniers van socialisme en arbeidersbeweging. Het zijn deze ambachtslieden die naar de traditie van het beroep, stammend in de gildentradities, rondtrekken in Europa en zo de koeriers worden van het opkomend socialisme. Het is het grensoverschrijdende verkeer van ambachtslieden, seizoenarbeiders, politieke vluchtelingen en 'marskramers' die ervoor zorgen dat nieuwe ideeën omtrent politieke en economische rechten van werknemers door Europa worden verspreid. Ze vormen netwerken door de verspreiding van deze ideeën en door in de grotere steden organisaties te stichten. Op die manier leggen ze de grondslag van de arbeidersbeweging. Wat we ons afvragen is: hoe ontwikkelde zich zo'n netwerk en waar, wanneer en door wie werd bijgedragen aan het ontstaan van de arbeidersbeweging? We doen dat in het bijzonder door het volgen van het levenspad van de kleermaker Hendrik Gerhard. De verschillende fasen in het leven van Gerhard lenen zich bij uitstek om na te gaan hoe het 'netwerk van de arbeid' in Europa en in Nederland zich ontwikkelden.

DELFT 1829 - 1851

- de geboorte van Hendrik

Laat in de ochtend van de dertiende juni verlaat Hendrik Gerhard zijn huis aan de Gasthuislaan Zuidzijde. Wat opvalt aan Gerhard is dat hij netjes gekleed is voor een doordeweekse dag. Je mag dat van een degelijk kleermaker natuurlijk ook verwachten, nu hij aangifte gaat doen van de geboorte van een zoon. Op weg naar het stadhuis aan de Markt loopt hij langs Toon de schoenmaker en Ernst de bakker. Deze collega-ambachtslieden haalt hij op om ze te laten getuigen bij de aangifte van de geboorte. De wandeling naar het stadhuis is maar van korte duur. Delft heeft in 1829 nog geen uitgebreid stadsplan. Buiten de historische kern met zijn grachten is er nog geen bebouwing te vinden. De gang naar het stadhuis is Hendrik Gerhard zeer bekend. Het is zijn vierde kind dat hij gaat aangeven. Als ambtenaar van de burgerlijke stand treedt wethouder Hendrik van Berkel op. Van Berkel behoort tot de bestuurlijke elite van Delft die uit - om en nabij - 35 personen bestaat. Maar een gering deel van de Delftse bevolking heeft invloed op de samenstelling van het stedelijk bestuur. Nog geen 800 burgers betalen genoeg belasting - meer dan f27 - om te mogen stemmen. Slechts een deel van de gemeenteraad is gekozen. In 1824 worden er nog zes raadsleden door de koning benoemd, onder wie Van Berkel. De Van Berkels maken generaties lang - gedurende de hele negentiende eeuw - deel uit van de gemeenteraad. Hendrik van Berkel die in 1829 Hendrik Gerhard jr. inschrijft in het geboorteregister, is advocaat, grondeigenaar, reder en brouwer. Hij maakt van 1824 tot 1849 deel uit van de raad: tot 1840 als wethouder en daarna als burgemeester. Vanaf 1840 is hij tevens lid van de Tweede Kamer. Opmerkelijk is dat Van Berkel in de 'Franse tijd' ook deel uitmaakte van de revolutionaire municipaliteit. Dit speelt kennelijk geen rol als hij in 1824 door de koning wordt benoemd. De geboorteakte ligt in voordruk gereed. Slechts de ontbrekende gegevens moeten met een kroontjespen tussen de voorgedrukte tekst worden genoteerd. De klerk schrijft ze met sierlijke letters in de akte. Buiten de vragen van de wethouder naar de benodigde gegevens vindt het schrijven van de akte in een welhaast plechtige stilte plaats. Alleen de kroontjespen krast op het papier:

"In het jaar een duizend achthonderd **negen en twintig** den **dertienden** der maand **Juni** des **mid-dags** ten **twaalf** uur, is voor ons **Hr. Hendrik van Berkel Wethouder** Gecommitteerd als ambtenaar van den Burgerlijken staat der gemeente van Delft, verschenen **Hendrik Gerhard**, oud **dertig** jaren, **Kleermaker** wonende alhier, welke ons heeft verklaard, dat **Adriana van der Gaag**, oud **een en dertig** jaren zijne huisvrouw op den **elfden Juni** dezes jaar achttien honderd **negen en twintig** des **namiddags** ten **twee uren** is bevallen in des zelfs woning wijk **1** no. **260** van een kind van het **Mannelijk** geslacht hetwelk hij ons voorstelt verklarende aan hetzelfde den naam **Hendrik** te geven. De gestelde verklaring is geschied in tegenwoordigheid van **Anthonie Johannes Pieter Bemener**, oud **zeven en twintig** jaren, **schoenmaker** en van **Ernst Schaffer**, oud **acht en twintig** jaren van beroep **banketbakker**, beiden wonende alhier en hebben de vader en getuige dezer akte na voorlezing nevens ons ondertekend."

- de familie Gerhard

Hendrik is het vierde kind - de tweede zoon - van Hendrik Gerhard en Adriana van der Gaag. Na hem volgen nog twee jongens. Bij de geboorte van Hendrik woont het gezin in wijk 1 No. 260, de latere Gasthuislaan Zuidzijde. Als Hendrik jr. tien jaar oud is, verhuist het gezin naar de Markt, het hart van Delft. Dit laatste adres en ook de getuigen die de geboorteakte ondertekenden wijzen er op, dat Hendrik sr. tot de zelfstandige ambachtslieden gerekend moet worden. Het geslacht Gerhard is reeds generaties lang kleermaker en gevestigd te Delft. Hendrik sr., geboren op 10 juni 1798, en zijn vrouw Adriana, geboren op 12 januari 1798, zijn geboren en getogen Delftenaren. De twee oudste kinderen zijn meisjes: Louisa en Gertruij, geboren in 1824 en 1826. Johannes Cornelis volgt in 1827 en na Hendrik komen nog Adriaan en Willem in 1835 en 1837. Hendrik Gerhard sr. is lidmaat van de hervormde kerk. De regels van de kerk worden in acht genomen en de kinderen worden orthodox opgevoed. Op 42-jarige leeftijd overlijdt Adriana van der Gaag en worden de kinderen halve wezen. Hendrik Sr. hertrouwt, zodat de kinderen niet lang na het overlijden van hun moeder een stiefmoeder krijgen. De vreugde is echter van betrekkelijk korte duur, want in 1845 overlijdt de stiefmoeder. Vader Hendrik zorgt daarna alleen voor zijn kinderen, totdat hij op 12 januari 1848 - nog geen vijftig jaar oud - zelf overlijdt.

- in het weeshuis

Vier dagen na het overlijden van hun vader worden Hendrik Gerhard, hij is dan achttien jaar oud, zijn broers en zusters, met uitzondering van de oudste zuster Louisa die dan al volwassen is, opgenomen in het Weeshuis der Gereformeerden, gevestigd aan de Oude Delft 67 te Delft. De oudste broer, Johannes Cornelis, wordt op 27 april 1850 met uitzet - dat wil zeggen met de gereedschappen die hij in zijn vak gebruikt - uit het weeshuis ontslagen. Hij vestigt zich in Delft als textielverver. Hendriks jongere broer Adriaan wordt op 8 juli 1848 opgenomen in de Fundatie van Renswoude, een fonds opgericht in het midden van de achttiende eeuw door Maria Duyst van Voorhout. Zij bestemde haar vermogen voor de opleiding van veelbelovende jongens ouder dan veertien jaar. Tot hun vijfentwintigste jaar wordt volledig in het onderhoud van deze 'beursstudenten' voorzien. Adriaan wordt met een beurs op de kweekschool voor de zeevaart in Amsterdam geplaatst. In 1851 slaagt hij voor het examen van stuurman. Hij vertrekt naar Oost-Indië en blijft daar op kustvaarders varen. Hij maakt promotie, om tenslotte in 1864 kapitein te worden. Willem, de jongste broer, verblijft in het weeshuis tot 30 april 1859.

Vliegen, die in *De Dageraad der Volksbevrijding* Hendrik Gerhard portretteert, stelt dat Gerhard zijn opleiding tot kleermaker krijgt in het weeshuis. Ook andere auteurs volgen deze visie. Gelet op de leeftijd van 18 jaar die Gerhard bereikt heeft als hij in het weeshuis belandt, is dat echter niet waarschijnlijk. Aannemelijk is wel dat hij het vak van kleermaker uitoefent in het weeshuis en op die wijze zijn vakmanschap verbetert. Hierop wijst in elk geval de aantekening in het register van het weeshuis dat hij zijn uitzet - wat in zijn geval wil zeggen: de attributen die behoren bij het vak van kleermaker - meekrijgt als hij het weeshuis verlaat. Gelet op de betrekkelijk korte duur van zijn verblijf in het weeshuis kan zijn vakopleiding daar nooit volledig zijn geweest. Hendrik jr. zal het vak van kleermaker wel van Hendrik sr. geleerd hebben, zoals die het geleerd heeft van zijn vader en die weer van zijn vader. De opleiding bij zijn vader is mede aannemelijk omdat die een zelfstandig ambachtsman is. Het beroep van kleermaker wordt in het begin van de negentiende eeuw uitgeoefend door zelfstandige ambachtslieden in bedrijfjes die veelal niet meer personeel tellen dan de kleermaker zelf en soms een gezelschap en/of een leerling. Slechts in enkele gevallen is er sprake van een atelier waar meerdere kleermakers hun beroep uitoefenen. In een stad als Haarlem bijvoorbeeld zijn in 1843 meer dan honderd kleermakers actief. Zevenentachtig van hen werkt alleen. Enkelsten hebben meer dan één knecht. Slechts in één kleermakerswerkplaats werken zeven knechten. Maken we een vergelijking met andere steden met een min of meer vergelijkbaar bevolkingsaantal, dan lijkt het erop dat in Delft in de kleermakerij emplooi is voor zo'n 80 à 90 personen. Gaan we uit van gemiddeld één gezelschap en één leerling per kleermakerij, dan betekent dat dat Delft in het midden van de negentiende eeuw 25 à 30 kleermakers telde. Dit gegeven stemt overeen met het aantal adressen van kleermakers in het adressenboek van Delft van 1887. Waar sprake is van een leerling in de kleermakerij, is dat veelal een zoon van de kleermaker zelf. Aangezien de oudste zoon in het gezin Gerhard zich vestigt als textielverver, is het derhalve de tweede zoon die bij vader op de kleermakerstafel plaats neemt. We keren weer terug naar het Weeshuis der Gereformeerden. Op 26 april 1851 wordt Hendrik Gerhard uit het Weeshuis ontslagen en met zijn 'uitzet' gaat hij richting Amsterdam.

- Delft

Op een staalgravure van tekenaar L. Rohbock en graveur J. Falkner is Delft afgebeeld in het midden van de negentiende eeuw. Uitkijkend over weilanden zien we een door groen omzoomd slaperig stadje, dat qua omvang en aanblik de Middeleeuwen niet of nauwelijks ontstegen is. Twee machtige kerktorens pieken omhoog in een oer-Hollandse lucht. Niet ver daarvandaan, maar al aan de rand van de stad, zien we een tweetal molens. Nog niets wijst op de groei die Delft in de tweede helft van de negentiende eeuw zal doormaken. Het Delft van begin negentiende eeuw heeft nog de omvang en de vorm zoals het binnen de singels in de vijftiende eeuw is ontstaan. Delft, waaraan op enig moment de t is toegevoegd, is omstreeks 1100 als dorp ontstaan aan een gegraven vaart, die later Oude Delf zal heten. In 1246 krijgt het plaatsje stadsrechten. Delft kent een bloeiperiode in de veertiende eeuw door lakenhandel en draperie en vanwege de bierbrouwerij. Op het hoogtepunt zijn er wel zo'n 140 brouwerijen langs de grachten gevestigd. Grote delen van de oorspronkelijke bebouwing zijn in 1536 en 1618 door branden verwoest, zodat de huidige bebouwing van de binnenstad grotendeels dateert uit de zeventiende eeuw.

In het laatste kwart van de zeventiende eeuw doet zich in de bierbrouwerij, zowel als in de lakenhandel, een ernstige terugval voor. Hun vooraanstaande rol in de nijverheid wordt overgenomen door de

aardewerkindustrie, welke gedurende de zeventiende en achttiende eeuw Delft wereldberoemd maakt. Waar eerder langs de grachten de brouwerijen floreerden, zijn nu de plateelbakkerijen te vinden. Het succes van het aardewerk komt door een serie verbeteringen in de productie. Het gebruik van een nieuwe grondstof - mergel, uit Engeland en Doornik, gemengd met vaderlandse klei - nieuwe werktuigen voor glazuren en bakken en nieuwe decoratietechnieken brengen het Delfts aardewerk, waaronder het 'Delfts blauw', in een duurder en luxer marktsegment.

Gezicht op Delft rond 1850. Naar een staalgravure van L. Rohbock en J. Falkner.

De betekenis van Delft als stad komt tot uiting in het feit dat zij in de zeventiende eeuw behoort tot de zes grote stemhebbende steden in Holland. In het tweede kwart van de achttiende eeuw verliest het Delftse aardewerk aan betekenis door de concurrentie van Saksisch-, Frans- en vooral Engels porselein. Het Engelse porselein is goedkoper en harder, dus duurzamer dan het fraaie, maar broze Delftse aardewerk. Zijn er in de bloeiperiode van de aardewerkindustrie (ca. 1650 - ca. 1760) een dertigtal plateelbakkerijen; in 1800 zijn dat er nog maar tien en in 1854 nog slechts één; de ook nu nog bestaande 'De Porceleynse Fles'. Eerst in de tweede helft van de negentiende eeuw vindt een nieuwe opbloei plaats door de opkomst van nieuwe industrieën. Om Delft een goede handelspositie te bieden krijgt de stad een haven aan de Maas: Delfshaven. De Delftse Schie vormt de verbinding. De aanvankelijke bloei van de haven zorgt ervoor dat Delft de concurrentie met Rotterdam nog een driekwart eeuw volhoudt. Na verwoesting, door de Hoekschen, van Delfshaven neemt diens betekenis af. In 1810 wordt het een zelfstandige gemeente en ruim vijftig jaar later geannexeerd door Rotterdam.

In deze omgeving groeien Hendrik en zijn broers en zussen op, gaan naar school, springen slootje en halen kattenkwaad uit voorzover dat kan in een stad waarin iedereen iedereen kent bij naam en nog beter bij toenaam. De sociale controle is groot, zo niet benepen te noemen. Gedurende de jaren dat Hendrik opgroeit verandert het aangezicht van Delft ingrijpend. Nog voor het midden van de eeuw zijn, behoudens de Oostpoort, alle stadspoorten onder de slopershamer gevallen. De tijd waarin Hendrik opgroeit is er een van terugval en stilstand tussen 'bloeiperioden' in.

- de Delftse nijverheid

Aan het eind van de achttiende eeuw doet zich de behoefte voor om systematisch economische gegevens te verzamelen. Deze behoefte hangt samen met centralisering van het staatsbestel. In de in 1795 ontstane Bataafse Republiek wordt in 1798 een staatsregeling van kracht die de gemeentelijke autonomie opheft, de provincies in administratieve departementen opdeelt en de macht legt bij het 'Uitvoerende bewind'. In 1800 wordt voor het eerst door de centrale overheid een bedrijfsenquête gehouden. Daarna vinden met enige regelmaat enquêtes plaats. De enquêtes van 1816 en 1819 geven ons inzicht in aard en omvang van de

nijverheid in de gemeenten die aan de enquêtes een bijdrage leveren. Delft reageert zowel in 1816 als in 1819 op de gestelde vragen. Over de aanwezigheid van ambachtelijke bedrijven als kleermakers en schoenmakers doet de enquête, althans voor Delft, helaas geen uitspraak. In de 31 nijverheidsbedrijven die Delft rijk is werken 329 mensen. De gemiddelde bedrijfsomvang is derhalve 10 werknemers. Verreweg de belangrijkste bedrijfstak is, ondanks het grote verval wat reeds heeft plaatsgehad, de aardewerkindustrie met zeven bedrijven en 183 werknemers. We zien dat de aardewerkindustrie ook qua bedrijfsomvang - gemiddeld 26 werknemers - van grotere betekenis is dan de overige nijverheid. De grootste plateelbakkerij heeft - in 1816 - 50 werknemers in dienst. Drie jaar later zijn dat er echter nog maar 33.

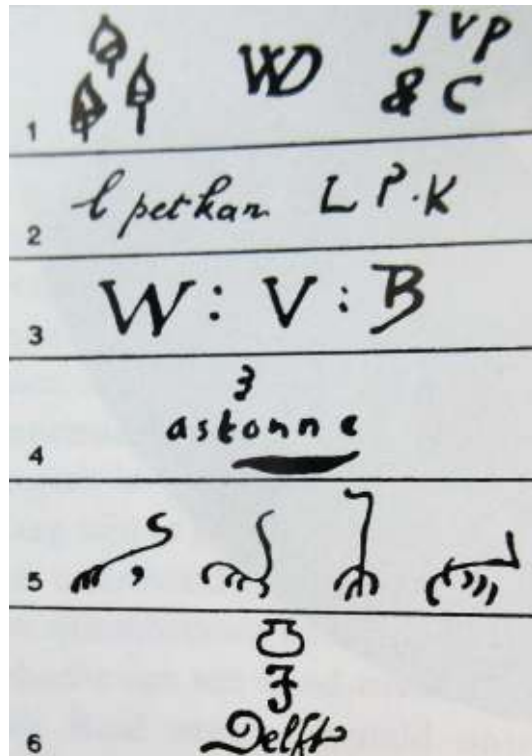
Zes merken van plateelbakkerijen in Delft. 1. De Drie Klokken (1671-1840); 2. De Lampetkan (1637-1811); 3. De Twee Wildemannen (1661-1794); 4. De Drie vergulde Astonnen (1655-begin 19^e eeuw); 5. De Porceleyne Klauw (1662-1850); 6. De Porceleyne Fles (na 1876).

Het grootste bedrijf in Delft is een glasblazerij waar volgens opgave in de enquête 30 tot 60 werknemers emplooi vinden. Opmerkelijk is dat in de enquête van 1819, slechts 3 jaar later, over deze glasblazerij niets meer wordt vermeld. Naast de aardewerkindustrie vinden we enkele brouwerijen, een vijftal weverijen, een tweetal zeepziederijen en verder een fabriekje voor koffiesiroop, een karottenfabriek en een bedrijfje voor snuiftabak en nog enkele andere kleine bedrijfjes. De meeste weverijen zijn in 1819 verdwenen. Daar staat tegenover een 'nieuwe' vermelding van een lakenfabriek met 300 à 400 werknemers. Nog in 1813 kende het bedrijf wel 1000 werknemers, al is het zeer waarschijnlijk dat het niet gaat om een concentratie in een fabriek maar om een manufactuur met grote aantallen thuiswerkers. Waarschijnlijk zijn ze vanwege het 'thuiswerken' niet in de nijverheidsenquête vermeld. Het bedrijf weeft en maakt daarnaast ook uniformen.

Het aantal brouwerijen is tussen 1816 en 1819 teruggelopen van 6 naar 2. Het aantal bedrijven in 1819: 52 met 355 werknemers. De werkgelegenheid in de nijverheid is dus nauwelijks toegenomen. Wel is het aantal bedrijven uitgegroeid, dit komt door de vermelding van 3 drukkerijen, 3 goud- en zilversmeden, 9 looierijen (in 1816 nog maar 5), 2 veenderijen en 3 scheepsmakerijen, die we in de enquête van 1816 nog niet aantreffen. In hoeverre hier sprake is van groei c.q. nieuwe vestiging is moeilijk te zeggen. Voor een deel kan het ook het gevolg zijn van een onnauwkeurige opgave in het ene of andere jaar. Zeker is dat in de enquête van 1816 de drie scheepsmakerijen 'vergeten' zijn. Volgens de *Kroniek van Delft* bestonden ze al in 1795. De bedrijven functioneren vrijwel allemaal nog op 'ellenboogstoom', en een enkele op windkracht.

- malaise in het midden van de eeuw

Uit de beantwoording van een enquête in 1841 blijkt dat er dan nog twee weverijen zijn. Er is een lakenweverij met 50 werknemers en een weverij voor tapijten en paardenhaardoek, die tevens armenfabriek is, met 410 werknemers. De lakenweverij is dezelfde als die we ook aan het begin van de eeuw al aantreffen, zij het nu met beduidend minder werknemers. De armenfabriek, opgericht in 1828 door een aantal Delftenaren die bezorgd zijn over de hoge werkloosheid, ontwikkelt zich alras tot een doodgevone fabriek met machines en gespecialiseerde vaklieden. Het aantal kinderen dat bij beide bedrijven werkt is 97, waarvan overigens geen beneden de twaalf jaar. Delft doet in de enquête van 1841 geen andere opgave dan over deze twee weverijen. Gegevens over andere bedrijven worden niet verstrekt. Wel vinden we een vermelding omtrent de arbeidstijden en de beloning. Bij beide weverijen wordt 6 dagen per week gewerkt.

De werkdag bij de lakenweverij is 10 ½ uur en bij de tapijtweverij 11 ½ uur. Het dagloon voor mannen is 100 respectievelijk 80 cent, voor vrouwen 25 respectievelijk 30 cent en voor de kinderen bij beide 20 cent. Bij de lakenweverij is sedert 1822 een stoommachine in gebruik. Het is het derde bedrijf in Nederland dat gebruik maakt van stoomkracht en loopt daarmee dus voorop. Bij de tapijtweverij worden alle machines nog met handkracht bediend.

Al met al geeft het overzicht geen aanleiding om Delft in het eerste kwart van negentiende eeuw een economisch bruisende stad te noemen. Dat komt ook naar voren uit de antwoorden die de bedrijven geven als hen gevraagd wordt naar een waardering van hun resultaten. Veelal wordt dat met woorden als “in verval” gekenschetst al komen we ook een aantal malen “verbetering” tegen. Opmerkelijk zijn de redenen die de meeste bedrijven opgeven voor de slechte gang van zaken, die zich weerspiegelt in de door hen voorgestane maatregelen. Vrijwel in koor geven ze aan: belastingverlaging en importbeperking. Dat het hemd daarbij nader is dan de rok, blijkt uit de antwoorden van bijvoorbeeld de bedrijven die zout als grondstof importeren: die wensen natuurlijk juist opheffing van de importbelasting op het zout, zodat het goedkoop als grondstof kan worden ingevoerd. Bij de meer ambachtelijke bedrijven zien we frequent een ander verlangen terugkomen het herstel van de gilden. Ook als dit niet voluit wordt gezegd vallen antwoorden op die met het voormalig functioneren van de gilden te maken hebben zoals: kwaliteitstoezicht, beperking van het aantal bedrijven en het tegengaan van beunhazerij. De verzuchting over de belastingen is niet geheel ongegrond. De heffing op de dagelijkse producten en op brandstof is hoog. Het belemmert de ontwikkeling van een binnenlandse vraag naar massaproducten, daar ze niet tegen een concurrerende prijs geleverd kunnen worden. De economische omstandigheden zijn derhalve ongunstig en er is geen ondernemer te vinden die zin heeft om een grootschalige fabriek te starten voor massaproductie. Het enige lichtpunt in de economie van de eerste helft van de negentiende eeuw vormt de agrarische sector. Aan het einde van de jaren veertig is er sprake van economisch herstel van de stad. De eerste impuls wordt gegeven door het vestigen in 1842 van wat nu Technische Universiteit Delft heet. In 1847 komt een spoorverbinding tot stand. Een belangrijke stimulans voor het economische leven van de stad, die immers ligt tussen Den Haag en Rotterdam en grenst aan het Westland.

- de gildenfondsen

Gilden, de koopliedengilden voorop, bestaan in de Nederland vanaf de elfde eeuw. Gilden, zowel van handelaren als van ambachtslieden, verkrijgen van de overheid het monopolie om hun bedrijf uit te oefenen. De burgers van een stad kunnen uitsluitend bij een gildenmeester terecht voor hun aankopen of opdrachten. Het maximum aantal knechten en leerlingen in dienst bij een meester ligt vast in de door de gemeentelijke overheid opgestelde ordonnances. Zo wordt de omvang van het bedrijf bepaald en concurrentie voorkomen. Niet alleen in economische zin is het gilde van belang. Het zijn ook gezelligheidsverenigingen én verzorgers van de sociale zekerheid, door het instellen van zogenaamde zieke- en dodenbussen. Weduwen en wezen van overleden gildenbroeders worden gesteund. Een gildenbroeder die geen arbeid meer kan verrichten, kan op steun rekenen. In de zestiende eeuw wordt met de opkomst van de groothandel het gildensysteem doorbroken, al blijven de meeste gilden bestaan. De oorspronkelijk democratische gilden worden nu oligarchieën waarin slechts weinigen het voor het zeggen hebben. Er ontstaan tegenstellingen tussen de meesters enerzijds en de gezellen en leerlingen anderzijds. De Franse Revolutie brengt de gilden tenslotte ten val. Het beginsel van de vrije concurrentie duldt immers geen monopolie. In 1798 worden de gilden verboden. Met dit verbod wordt echter niet alleen het monopolie doorbroken, ook het sociaal zekerheidsstelsel van de gildenbussen wordt ermee geslecht. Weliswaar worden de gilden opgeheven, maar de bussen in Delft weten hun bestaan voort te zetten, tot in de twintigste eeuw toe.

Het gilde is een belangrijke bron van sociale zekerheid, althans voor stadbewoners werkzaam in een ambacht. In de zeventiende en achttiende eeuw telt de sterk geurbaniseerde Republiek een groot aantal gilden, die hun leden tegen bepaalde risico's beschermen. Aan het eind van de zeventiende eeuw ondersteunt het Kleermakersgilde de oude en behoeftige gildenbroeder met f1,00 per week. De Delftse armenkamer vult dit aan met f2,60. Vele Delftenaren zijn volledig afhankelijk van hun eigen (hand)arbeid. Geen werk als gevolg van ziekte, invaliditeit, ouderdom of werkloosheid betekent zonder de genoemde uitkeringen geen inkomsten. De sterke afhankelijkheid van arbeid en de grote kans op een van de genoemde risico's zorgen voor een grote sociale onzekerheid onder het gros van de stedelijke bevolking. Een onzekerheid die wordt versterkt door de fluctuerende economie en de instabiele arbeidsmarkt binnen de

meeste steden en sectoren.

In Delft bestaat een groot aantal beroepsgebonden bussen. Tussen 1646 en 1663 komen er maar liefst 17 gilden- en knechtsbussen tot stand. Dit aantal stijgt rond 1670 tot 26. Op een aantal van dertig gilden en een inwonertal van circa 25.000 is dat veel. Als gevolg van een zware economische crisis die Delft vanaf het eind van de zeventiende eeuw teistert, daalt het inwonertal in korte tijd en telt rond 1750 circa 14.000 zielen. Gedurende de rest van de eeuw zal dat ongeveer gelijk blijven, maar in het eerste decennium van de negentiende eeuw nog iets verder dalen. In 1812 is het dieptepunt bereikt met ongeveer 13.000 inwoners. Ondanks deze halvering van de bevolking en de daling van het aantal bussen stijgt het aantal busleden toch licht. In 1812 tellen de elf overgebleven bussen gezamenlijk 1308 en in 1830 zelfs 1754 leden. Van de mannelijke beroepsbevolking van ongeveer 3500 is derhalve 50 procent (!) via een bus verzekerd. In 1893 zijn er nog vier bussen, met ruim 2500 leden. Verklaringen voor de hoge verzekeringsgraad in Delft zijn het verplichte lidmaatschap en de openstelling van de bussen voor niet-beroepsgenoten. Het verplichte lidmaatschap voor de Kleermakersbus dateert van 1714. Als gevolg van openstelling en fusie vervaagt binnen de Delftse bussen het onderscheid tussen knechten en meesters en tussen vakgenoten en niet-vakgenoten. In een enkel geval is van de oorspronkelijke beroepsgroep voor wie de bus oorspronkelijk is opgericht, niemand meer lid. Aan leden van gilden die geen bussen kennen wordt ondersteuning verleend door de 'Kamer van Charitate', opgericht in 1597 als vervanging van 'Heiligegeestmeesteren voor armverzorging'. De kamer functioneert tot 1876 de armenzorg wordt dan overgenomen door de diaconie van de Nederlands-hervormde kerk. Als de ondersteuning uit de bus onvoldoende is, verleent de Kamer aanvullende bijstand. Behalve onderstand verzorgt de Kamer ook financiële bijdrage aan onder meer kleermakersgezellen om de meesterproef te kunnen afleggen. Door de malaise worden de uitkeringen die aanvankelijk f3,60 per week bedragen, in de achttiende eeuw verlaagd naar f3,00, f2,50 of nog lager. De enige uitzondering vormt het begrafenisgeld, dat ook ten tijde van de malaise blijft stijgen van f10 à f15 tot f25 à f30. Begin negentiende eeuw ontvangen nabestaanden ten behoeve van een begrafenis f50 à f80. Deze relatief hoge uitkering is belangrijk voor de aantrekkingskracht en het voortbestaan van de Delftse bussen. De meeste Delftse bussen beschikken over een groot vermogen. Het kleermakersgilde bezit in 1770 f400 en de bus f2300. De vier laatste van oorsprong beroepsgebonden bussen verdwijnen pas tussen 1937 en 1962. Het algemene karakter en het ongelimiteerde ledental van deze bussen maken oprichting van nieuwe verzekeringskassen lange tijd overbodig. Het duurt tot de tweede helft van de negentiende eeuw eer algemene begrafenis- en weduwesociëteiten en ziekenfondsen de Delftse verzekeringsmarkt komen versterken.

Hendrik Gerhard sr. is geboren in 1798 het jaar waarin de gilden worden opgeheven. Hij is dus nooit een gildenbroeder geweest, maar zijn vader nog wel. Omdat de bussen in Delft nog lang voortbestaan en de verzekeringsgraad in Delft hoog is, is het waarschijnlijk dat de familie Gerhard bij de Kleermakersbus is aangesloten.

- armoede en werkloosheid

Op zondag 18 januari 1795 steekt Stadhouder Willem V met zijn gezin de Noordzee over om zijn heil in Engeland te zoeken. Hij wijkt uit voor de Franse troepen die met steun van het Bataafse Legioen de Republiek bezetten. Nederland is weliswaar een republiek, maar de feitelijke machthebber is een erfelijk potentaat uit het huis van Oranje-Nassau, die traditioneel de titel van 'stadhouder' draagt. Met een aantal staatsgrepen, de laatste nog in 1787, hebben deze stadhouders hun macht stap voor stap uitgebouwd, zodat Willem IV en V vrijwel het gezag van een monarch hebben. In de jaren tachtig van de achttiende eeuw wordt, mede door het economisch verval, aan die macht geknaagd. De patriotten, een verbond van achtergestelden en ontevreden groepen, maken het de 'monarch' zo moeilijk, dat deze de hulp vraagt van zijn zwager Frederik Willem II van Pruisen. De Pruisische vorst is welwillend genoeg om troepen te sturen. De macht van stadhouder Willem V wordt daarmee - althans voorlopig - hersteld. De laatste zeven jaren van de Republiek zijn de jaren van gespannen rust van een politiestaat. De Patriotten verwelkomen de Fransen als bevrijders en roepen de bevolking op zich de vriendschap van het Franse heldenvolk waardig te tonen. Rond de in tal van plaatsen geplante vrijheidsboom wordt gefeest met zang en dans. De Franse troepen trekken op 22 januari Delft binnen. De ontvangst, door de nieuw gevormde municipaliteit, zeg maar: de gemeenteraad, vindt op het stadhuis plaats. Ook in Delft wordt een vrijheidsboom geplant, maar naar verluidt met minder geestdrift. De zorg voor het dagelijkse bestaan is te groot vanwege het economische verval van de stad. De patriottische sympathiebetuiging is het begin van de Franse tijd. Een periode die zich

kenmerkt door verslechtering van de toch al niet rooskleurige economie. Er ontstaat een enorme werkloosheid en een ontstellende armoede die een schaduw werpt over de met zoveel enthousiasme geplante vrijheidsboom. Aanvankelijk is er een zekere onafhankelijkheid, door het stichten van de Bataafse Republiek die onder leiding staat van de patriotten. Met Frankrijk wordt een verdrag gesloten, waardoor de Republiek een bondgenoot wordt van Frankrijk in de oorlog met onder andere Engeland. De Engelsen beantwoorden dit met het blokkeren van de Nederlandse kust en de havens. De Bataafse Republiek neemt de verplichting op zich 25.000 man Franse militairen te huisvesten en te voeden. Voor de bewoners van Delft betekent het dat elke burger verplicht is een soldaat in de kost te nemen. Voor de kosten van de 'bevrijding' moet honderd miljoen worden betaald. Het land wordt hierdoor zowel letterlijk als figuurlijk leeggegeten. Door de kustblokkade worden de verbindingen met de gebieden overzee afgesloten en komen de Nederlandse havens nagenoeg stil te liggen. Het gevolg voor handel en nijverheid laat zich raden. De werkloosheid groeit almaar en steeds meer mensen uit de lagere bevolkingsgroepen zijn aangewezen op liefdadigheid. In de winter van 1798-1799 telt bijvoorbeeld Amsterdam 80.000 behoeftigen op een totaal van 200.000 inwoners. Zes jaar later is zelfs de helft van de Amsterdamse bevolking bedeed. In Delft zijn de verhoudingen niet veel beter: ongeveer een op de drie Delftenaren is in 1805 armlastig.

Met nog meer geestdrift dan hun komst wordt het vertrek in 1813 van de Fransen gevierd. Enkele dagen na zijn terugkeer, 30 november 1813, wordt erfprins Willem Frederik (zoon van stadhouder Willem V) de eerste koning van het Koninkrijk der Nederlanden. Opmerkelijk is de tegengestelde gang van zaken. Worden veel Europese landen van monarchie een republiek; Nederland wordt van republiek een monarchie.

- cholera en aardappelziekte

De meest gevreesde ziekte in de negentiende eeuw is de cholera, naast de toring en - vooral in Zeeland - malaria. De cholera komt in vlagen en is zeer besmettelijk. Medici kunnen slechts gissen naar de oorzaak. Wel zeven keer teistert de gevreesde ziekte de bevolking in de negentiende eeuw. In de zwaarste epidemie, die van 1848-'49, komen meer dan 22.000 van de pakweg drie miljoen inwoners die ons land dan telt door de cholera om het leven. Alle cholera-epidemieën tussen 1832 en 1867 tezamen vergen tegen de 70.000 slachtoffers. De eerste epidemie in 1832-'33 maakt, door de onbekendheid, de meeste indruk. Het is opvallend dat de ziekte in Nederland zwaarder toeslaat dan in de omringende landen. Kennelijk zijn hier de woningen en de hygiëne nog slechter dan elders. Plaatsen met veel bedeeden, zoals Delft, worden zwaar getroffen. Een reisverslag uit 1832 vermeldt: "Waar straten vuilnisbelten en riolen zijn; waar huizen en hutten een ondragelijke walm bevatten; waar voedsel bestaat uit aardappelen met azijn; waar mannen, vrouwen en zelfs kinderen zijn uitgemergeld door de jenever en brandewijn, slaat 'De Ziekte' zonder erbarmen toe." De volksgezondheid in Delft is slechter dan in andere steden. De zuigelingensterfte is een van de hoogste in Nederland. Onder zulke abominabele omstandigheden slaat de cholera hard toe. De cholera is een acute, door een bacterie veroorzaakte, besmettelijke darmziekte. De haard is te vinden in de Gangesdelta, waarvandaan het zich met enige regelmaat naar Europa en Nederland verspreidt. In Europa wordt de ziekte veelal verspreid via besmet drinkwater. De cholera is een ziekte van armoede en gebrek aan hygiëne. Nadat Robert Koch in 1883 de bacil weet aan te tonen die de ziekte veroorzaakt, wordt er een vaccin tegen cholera gevonden. Belangrijker echter voor de bestrijding van de ziekte zijn: betrouwbaar drinkwater, goede fecaliënafoer en een behoorlijke persoonlijke hygiëne. In de jaren dat Hendrik Gerhard jr. opgroeit, is er nog geen sprake van een behoorlijke drinkwatervoorziening en zijn de grachten nog gewoon open riolen. Eerst in 1871 voorziet Delft in een afvoer van de menselijke meststoffen door de introductie van het tonnenstelsel. In 1887 wordt de Delftse duinwaterleiding geopend. Aan de cholera bezwijken tijdens de eerste epidemie in 1832 honderdvijfenvijftig Delftenaren. Tweemaal zoveel als in Utrecht, toen een stad met ruim tweemaal zoveel inwoners als Delft. Ook de epidemieën van '48-'49 en '54-'55 bezorgen Delft tweemaal zoveel slachtoffers als Utrecht.

Niet alleen de cholera doet een aanslag op het weerstandsvermogen van vooral de armsten. In alle West-Europese landen zijn de jaren 1843-'48 jaren van groot gebrek en zware ellende. In 1843 is er een economische crisis; daarna zijn er slechte oogsten. In 1845 en 1846 heerst de aardappelziekte; in 1846 is er een malaria-epidemie en in de winter van 1847 een griep-epidemie. In 1847 is er opnieuw een economische crisis met een enorme werkloosheid. Er zijn 470.000 bedeeden op een bevolking van circa drie miljoen zielen. Ruim 15 procent! Een dramatischer voorspel voor het revolutiejaar 1848 is nauwelijks denkbaar. Door het nijpend tekort aan voedsel dreigt hongersnood. Het tekort aan het voornaamste volksvoedsel: de aardappel, doet ook de prijzen van graan en andere levensmiddelen stijgen. Het gebruik van jenever stijgt

sterk, mede door het valse begrip dat in jenever ook voeding zit en de maag vult. Natuurlijk helpt jenever vooral om, al is het maar kortstondig, de ellende te vergeten. In Nederland is de economische crisis vooral het gevolg van het ontbreken van een industriële ontwikkeling en daardoor een gebrek aan werk. Het gebrek aan voedsel leidt - onder meer in Delft in september 1845 - tot hongeroproer en plundering. Het volksoproer in Delft vindt zijn directe aanleiding in de verhoging van de accijns op het roggebrood en dat juist op een tijdstip dat de aardappeloogst mislukt. Ruiten van grutters- en bakkerswinkels sneuvelen. Het huis van de burgemeester, inmiddels Mr. Hendrik van Berkel, de wethouder die eertijds Hendrik Gerhard inschreef in het bevolkingsregister en het gebouw van de Koninklijke Academie moeten het evenzeer ontgelden. Het oproer kan slechts met behulp van het leger worden onderdrukt. Het is een eenmalige uitbarsting van woede en frustratie. Want na dit oproer blijft het rustig in Delft ook in het revolutiejaar 1848. De tweede helft van de jaren veertig van de negentiende eeuw zijn jaren van diepe armoede en groot gebrek bij de onderste lagen van de bevolking.

- sociale beweging en revolutie: Engeland

Terwijl Hendrik en zijn broers en zussen opgroeien in het landelijke Delft, komt elders in Europa een sociale beweging op gang. Deze beweging markeert de aanvang van de arbeidersbeweging in Europa, met uitzondering van Engeland, waar het reeds een eeuw eerder kan worden waargenomen. Opmerkelijk is dat een van de eerste duurzame vakorganisaties in Engeland er een is van kleermakers; deze wordt slechts voorgegaan door de wolkmakers. De oprichting vindt al in 1720 plaats en omvat zo'n zes- à zeventienduizend kleermakersgezellen in en om Londen en Westminster. In dat jaar beklagen de meesterkleermakers zich bij het parlement over het feit dat de gezellen zich hebben verenigd. De vereniging verlangt hoger loon en een uur eerder beëindigen van het werk. De klacht van de patroons wordt nog in hetzelfde jaar verhoord en er komt een wet waarin het geven of nemen van loon boven een vastgesteld maximum wordt verboden. Eveneens komt er een verbod op combinatie, of anders gezegd: het is verboden je als werknemer te organiseren. Echter de vereniging van kleermakersgezellen blijft bestaan en onderwerpt zich niet aan de wet van 1720. In 1767 worden er opnieuw wetten tegen hen uitgevaardigd. In 1799 - geamendeerd in 1800 - komt er een algemene Wet op de Combinaties tot stand. Naast het verbod op organisatie kent de wet ook de regering de bevoegdheid toe om in een bedrijfstak een minimumloon vast te stellen. Op een diner ten huize van Joseph Hume, lid van het parlement, legt Lord Jeffrey de wet uit: "Het staat één enkele meester te allen tijde vrij al zijn werklieden op eens aan de dijk te zetten - honderd of duizend in getal - als zij de lonen welke hij verkoos hen aan te bieden niet willen aanvaarden. Maar voor alle werklieden tezamen is het een misdaad, die meester gezamenlijk te verlaten, indien hij weigert de lonen te geven welke zij verkiezen te vorderen." Francis Place zegt daarover: "dat de wetten tegen de combinaties beschouwd worden als beslist noodzakelijk ter voorkoming van verderfelijke afpersingen door de werklieden, die, indien niet op deze wijze weerhouden, handel, nijverheid en landbouw der natie in hun geheel zouden vernietigen..." Place, een Londenaar geboren in 1771, is een kleermaker die vanaf 1799 met succes zaken doet in een winkel aan Charing Cross. Alvorens voor eigen rekening te gaan werken is hij kleermakersgezel en heeft hij verenigingen gesticht, zowel in zijn eigen branche als in andere vakken. Na 1818 geeft hij de leiding van zijn zaak over aan zijn zoon en wijdt hij zijn scherp vernuft eerst aan de intrekking van de combinatiewetten en daarna aan de beweging voor kiesrecht hervorming. Het ideaal van Place kan omschreven worden als: politieke democratie met industriële vrijheid. Hij is de opmerkelijkste politicus van zijn tijd en een meester in het agiteren, organiseren, onderhandelen met Kamerleden, het maken van resoluties, petities en wetsontwerpen. Hij heeft het vermogen anderen de eer te laten genieten van zijn werk, alhoewel hij er behagen in schept dat zijn winkel aan Charing Cross (tussen 1807 en 1834) het middelpunt is voor alle agitatoren van die tijd. De eerste decennia van de negentiende eeuw is er bij de gezeten burgerij van Engeland angst voor veranderingen, zoals nagestreefd in Frankrijk door de revolutionairen. Er heerst een sfeer waarin hervorming - welke dan ook - geen enkele kans maakt. Het onderwijs aan volwassenen is daar een voorbeeld van. Onderwijshervorming heeft in de eerste twintig jaar van de negentiende eeuw geen schijn van kans. Eerst na 1823 zien we de instituten voor opleiding van werklieden zich verspreiden over de industriegebieden in Engeland, nadat het initiatief in Schotland is genomen, dit is het gevolg van wetenschappelijke nieuwsgierigheid onder de betere werklieden. Onderwijs aan volwassenen is nodig vanwege de industriële ontwikkeling, deels omdat dat nuttig is maar deels ook uit intellectuele en idealistische motieven. Het succes van deze instituten, waarvoor een werkman 21 shilling per jaar moet betalen, toont aan dat er welvaart ontstaat onder de technici. Place, die een generatie eerder het onderricht

aan werklieden zag mislukken uit angst voor de invloed van de idealen van de Franse revolutie, schrijft in 1824, dat hij tot zijn vreugde 8 à 900 werklieden met grote aandacht een les in scheikunde zag volgen. De sfeer is dan geheel anders dan in het decennium daarvoor waarin de Luddieten, zo genoemd naar hun leider, machines vernielen. De beweging van de Luddieten is trouwens meer dan louter verzet tegen nieuwe techniek. Zij richten een petitie aan het parlement om de Combinatiewetten volledig te gebruiken. De staat moet op eerlijke wijze toezien op het regelen van lonen en werktijden. Een rechtvaardig verlangen, aangezien het niet meer vraagt dan het uitvoeren van een wet die wat betreft het verbod op vereniging van werklieden wel wordt gehandhaafd, maar het toezicht op lonen en werktijden negeert. Het verzoek van de Luddieten wordt niet gehonoreerd, in tegendeel. In 1813 trekt het parlement de wet in die hem het recht geeft om een minimumloon vast te stellen. Werknemers worden daardoor nog verder in de steek gelaten, terwijl het verbod om zich door middel van organisatie te beschermen onverkort van kracht blijft. Officieel geldt het verbod op organisatie zowel voor werkgevers als voor werknemers, maar in de praktijk treft het alleen de laatste. Als in het begin van de jaren twintig de angst voor de beginselen van de Franse Revolutie wegebt, komt de weg vrij om verzet aan te tekenen tegen de Combinatiewetten. In 1824 en 1825 wordt het Lagerhuis ertoe gebracht, door het handig manoeuvreren van Joseph Hume en Francis Place, de Combinatiewetten in te trekken, waardoor ook rechtens de 'trade-unions' mogelijk worden. De acties die Place onderneemt om de Combinatiewetten ingetrokken te krijgen, laten zich welhaast lezen als een spannend jongensboek. De uitwerking van de wet in zijn eigen kleermakersvak doet hem besluiten te ijveren voor de intrekking. De bijzondere wetten van 1720 en 1767 waarmee de lonen van de kleermakers zijn vastgesteld en de algemene wet van 1800 tegen elke combinatie hebben noch de lonen kunnen regelen, noch werkstakingen kunnen voorkomen. Zwarte lonen voorkomt de wet niet in tijden van hoogconjunctuur, noch voorkomt hij ongeremde loonsvermindering in tijden van slapte. Place wordt gehoord als meesterkleermaker door de Parlementaire Enquêtecommissie van 1810. Het is vooral zijn getuigenis die een nieuwe wettelijk beperking, gevraagd door een combinatie (sic) van werkgevers, voorkomt. Deze ervaring die laat zien dat werkgevers zich vrijelijk kunnen organiseren, doet Place de onrechtvaardigheid inzien van de ontzegging van ditzelfde recht aan de werknemers. Vier jaar later, in 1814, begint hij volgens eigen zeggen: ...ernstig te werken om de herroeping van de wetten tegen de combinaties van werklieden te verkrijgen, maar komt lange tijd niet merkbaar vooruit. De werkgevers zijn er vast van overtuigd dat organisaties van werknemers erin zullen slagen de lonen aanzienlijk te verhogen ten koste van de winsten. De politici zijn er evenzeer van overtuigd dat vakverenigingacties de prijzen zullen doen stijgen en zo de buitenlandse handel, waarvan de welvaart en de internationale invloed van Engeland afhankelijk zijn, zal ondermijnen. Ook de werklieden zelf verlenen in eerste instantie weinig hulp. Ze geloven niet in verbeteringen langs parlementaire weg. Place laat zich echter niet afschrikken. Hij gelooft erin dat concrete voorbeelden van onrechtvaardigheid tot de verbeelding spreken en tot verandering zullen aanzetten. Place gaat van elk arbeidsconflict de bijzonderheden na en komt tussenbeide in elke werkstaking. De ene keer als bemiddelaar, de andere keer als bondgenoot van de gezellen. Hij opent een omvangrijke briefwisseling met alle vakverenigingen in het land en schrijft talloze stukken in kranten. Een artikel in de *Edinburgh Review* in 1823 brengt hem veel medestanders en verschaft aan zijn ideeën een gewicht en bekendheid die ze tot dan toe hebben gemist. Een belangrijke bondgenoot is de al eerder genoemde Schot Joseph Hume, een radicaal parlamentslid, die fortuin heeft gemaakt in India. Hij weet onder de parlamentsleden de aanhang voor herroeping van de gewraakte wetten te verbreden. De manuscripten en brieven van Place bevatten het verhaal van touwtrekkerij en manipulaties gedurende de jaren 1822-'24. Met veel tact slaagt Hume er in een tweetal ministers over te halen hem een enquête toe te staan. Hume heeft na veel overleg een drietal punten in zijn voorstel voor onderzoek opgenomen: de emigratie van ambachtslieden, de uitvoer van machines en de combinatie van werklieden, alle drie wettelijk verboden. Voor Place en Hume is de intrekking van de Combinatiewetten hoofddoel. De ministers zien echter als hoofdtak van de commissie het onderzoek naar het exportverbod van machines, aangezien dit exportverbod nieuwe ontwikkelingen ernstig belemmert. Zij trachten Hume te bewegen de opheffing van de Combinatiewetten als bijkomstig in het onderzoek te zien. De enquête is echter een feit en geeft Hume en Place de nodige speelruimte voor activiteiten. Place zorgt voor werknemersgetuigen uit alle delen van het land. Deze werknemersgetuigen worden door Place stevig voorbereid alvorens zij voor de commissie verschijnen. Uitgenodigd bij hem thuis hoort hij hun verhaal aan en overhoort hen dan met een kruisverhoor om de hoofdzaken van het verhaal goed vast te leggen. Notities over de inhoud van hun verhaal stuurt hij naar Hume, zodat deze zich kan prepareren. Werkgeversgetuigen worden door Hume scherp ondervraagd op basis van de informatie door Place verschaft. Bijna dagelijks wisselen beiden schriftelijke verslagen uit van hun werkzaamheden. De

verslagen worden een dag later met commentaar terugbezorgd. De commissie werkt niet in het openbaar. Place en Hume beseffen dat hoe minder ruchtbaarheid ze aan hun streven geven, hoe groter de kans is dat de wetten welhaast ongemerkt door het parlement geloodst kunnen worden. De winkel aan Charing Cross is het middelpunt van de werkzaamheden. De werkliedengetuigen en andere informanten uit het gehele land worden daar ontvangen en geïnstrueerd. Door de grote inzet en de zorgvuldigheid waarmee Place en Hume te werk gaan, kan resultaat niet uitblijven. Het wetsontwerp voor de afschaffing van de Combinatiewetten wordt in 1824 bijna geruisloos door het parlement geleid en aanvaard. Place schrijft: "Ik had slechts één angst namelijk voor discussie. Ik was erg ongerust dat het wetsvoorstel besproken zou worden in het Huis want dan zouden we de stemming hebben verloren." De 'stille diplomatie' is welhaast te succesvol. Vakverenigingen ontstaan nu in grote aantallen en ze zijn vast van plan hun recht met terugwerkende kracht te halen. Er zijn volop stakingen en geruchten over op handen zijnde stakingen. Hume en Place roepen de vakverenigingen op tot matiging, vanwege het gevaar van reactie. De werkgevers zijn in beroering en de minister stelt een onderzoek in naar het gedrag van de werknemers. Doel van het onderzoek is simpel: herinvoering van de Combinatiewetten. Er ontstaat nu een brede agitatie onder de werklieden. Plaatselijk worden comités van verweer opgericht en de onderzoekscommissie wordt overspoeld met petitie's. De poging tot herinvoering van de Combinatiewetten leidt schipbreuk. Er is wel sprake van een verbod op combinaties in het Burgerlijk Wetboek, maar zonder dat aan dat verbod uitvoering wordt gegeven. De vrijheid van vereniging, die nu een feit is, brengt wezenlijk een emancipatie op gang. Het recht om collectief de lonen te regelen is nu voor de eerste maal daadwerkelijk vastgesteld. En hoewel er nog veel slag geleverd moet worden alvorens de wettelijke vrijheid volledig is, wordt er sedert die tijd geen openlijke poging meer gedaan om deze eerste voorwaarde voor vakverenigingactie onwettig te verklaren - en dat alles vooral dankzij een nijvere kleermaker.

- sociale beweging en revolutie: Europa

Op 27 juli 1830 loopt het volk van Parijs te hoop. Net zoals bij de bestorming van de Bastille in 1783, is de Parijse Juli-Revolutie niet uitsluitend een Franse aangelegenheid, maar een eerste uiting van onvrede die heerst in belangrijke delen van Europa. Oproerige bewegingen zijn er in België, Duitsland, Oostenrijk, Italië, Zwitserland en Polen. Het laten opgaan van België in het Koninkrijk der Nederlanden, een gewrocht van het Weense Congres om een buffer tegen Frankrijk te vormen, is geen succes; de constructie houdt al na 15 jaar op te bestaan. De Juli-opstand in Parijs geeft de stoot tot het Belgische verzet. Deze draagt op een aantal plaatsen, onder meer te Brussel, een sterk democratisch karakter. Het zijn voornamelijk werklieden die deelnemen aan de straatgevechten en de troepen de stad uitdrijven. De actiefste onder hen zijn republikeinen. België krijgt later steun van Frankrijk en Engeland. Nederland doet vergeefs een beroep op Rusland. en België wordt een onafhankelijke staat. De opstand in Polen is niet alleen van belang voor het streven naar eigen autonomie, maar ook omdat het de Tsaar van Rusland verhindert in te grijpen in West-Europa. In Duitsland en Oostenrijk is er voor het eerst sprake van een burgerlijke revolutie. In een aantal steden komt het tot oproer, maar de ongeregelde heden brengt de Duitse statenbond niet echt in gevaar. De acties van middenstanders en werklieden zijn hoofdzakelijk gericht tegen de feodaal-bureaucratische overheid, al zijn er ook uitingen die meer gericht zijn op de betrekkelijk nieuwe tegenstelling tussen kapitaal en arbeid. Een kamgarenspluim en een drukkerij moeten het ontgelden. De daar opgestelde machines worden vernield. In het begin van de jaren dertig ontstaat - nog onder de indruk van de massabeweging - een scheiding in de oppositie. Naast de links-liberalen, stroming wint de democratische aan betekenis. Het is vooral de Duitse revolutionaire periode die, onbedoeld, een aanzet is tot het internationalisme. Vele Duitsers die zich niet met het autocratische bestuur van een van de vele staatjes die Duitsland dan nog rijk is kunnen verenigen, vluchten en komen voornamelijk in Zwitserland en Frankrijk terecht. Eenmaal gevrijwaard voor de vervolgingswoede trachten zij vanuit het gastland invloed uit te oefenen op de Duitse politieke verhoudingen. Niet alleen de uitgeweken Duitsers weten elkaar spoedig te vinden. Dat doen ook de politieke vluchtelingen uit andere landen. Zwitserland is jarenlang het verzamelpunt van Duitse, Italiaanse, Poolse en Franse ballingen. In verschillende plaatsen worden legale en vaker nog illegale verenigingen opgericht, die streven naar een radicale verandering in de sociaal-maatschappelijke verhoudingen. Sympathisanten en vertrouwenslieden worden geworven en er ontstaat een net van steunpunten met helpers en propagandisten in de belangrijkste plaatsen langs de verkeers- en handelsroutes van West-Europa. Het is de periode van de geheime genootschappen, waartoe men alleen wordt toegelaten als het onvoorwaardelijk vaststaat dat men tot de medestanders behoort. Vaak moet een aspirant-lid aan allerlei

formaliteiten voldoen alvorens tot de kring te worden toegelaten. De zo ontstane kleine plaatselijke groepen, die regelmatig last hebben van verraders en politespionnen, blijven geruime tijd op zichzelf aangewezen, al komen er wel berichten van de centrale bondsleiding. Koeriers ontmoeten de vertrouwenslieden in geheime achterkamertjes en donkere gelagkamers. Berichten worden zo doorgegeven en nieuwtjes en adressen uitgewisseld. Vrienden en bekenden worden gewaarschuwd voor onbetrouwbare elementen en er worden schuilnamen vastgesteld. Brieven die regelmatig worden meegegeven met ingewijde voerlieden, schippers en spoorwegbeambten, worden voorgelezen en besproken. In cursusbijeenkomsten, waar vooral wordt gesproken over politiek, geschiedenis, aardrijkskunde en maatschappelijke vraagstukken, zoekt men antwoorden op de sociale problemen van verleden en heden. Duitse politieke vluchtelingen, in meerderheid ambachtsman, student of vrije beroepsbeoefenaar, zijn het actiefst in de internationale propaganda voor het democratisch-republikeins vrijheidsstreven en in de emancipatiestrijd van de werklieden. De voorliefde voor opleiding en vorming komt sterk naar voren in de belangrijkste en actiefste geheime genootschappen van die tijd. Langs alle wegen en in alle herbergen zijn de Duitsers kind aan huis. Er zijn verenigingen van andere nationaliteiten, maar de meeste zijn Duits. De Duitsers zijn kennelijk eenvoudiger te organiseren, maar een strikte scheiding naar nationaliteit is er niet, zodat de organisaties van verschillende nationaliteit elkaar beïnvloeden. In de Duitse organisaties worden buitenlanders bereidwillig opgenomen, en omgekeerd kunnen de Duitsers ook terecht in organisaties van andere nationaliteit. Het spreekt vanzelf dat geloof en ras geen hindernis vormen. Door de uitwisseling tussen de verschillende nationaliteiten ontdekken deze werklieden alras, dat ertussen hen geen wezenlijke tegenstelling bestaat en dat ze een gemeenschappelijk belang delen. Onder de elite van de arbeidende bevolking ontwikkelt zich een klassenbewustzijn, dat tot internationalisme leidt. Dit internationalisme baseert zich op de gedachte dat alle volken in harmonie met elkaar kunnen leven, zonder dat daarbij de culturele eigenwaarde en bodemgebondenheid wordt ontkend. Het werven van leden - afhankelijk van de politieke situatie van een land - voltrekt zich deels openlijk, maar deels ook in het geheim. Frankrijk en Zwitserland genieten de voorkeur van de agitatie. Het tijdperk van de burgerkoning Louis-Philippe met zijn praal en rijkdom maakt de Franse arbeiders meer en meer rebels. Politieke geheime genootschappen van sociaal-revolutionair snit krijgen invloed op de meer bewuste delen van de arbeidende bevolking.

- Bund der Gerechten

Na 1815 komt in Duitsland een vervolging opgang van degenen die gepleit hebben voor vrijheid en Duitse eenwording. Deze vervolging krijgt na de Franse Julirevolutie van 1830 een vervolg. Velen die politiek worden vervolgd, nemen de wijk naar Parijs, waar ze van vooruitstrevende Fransen ondersteuning krijgen. Parijs is in de eerste helft van de negentiende eeuw het Mekka voor vluchtelingen uit vele landen en speciaal voor die uit Duitsland. Parijs is de verblijfplaats voor duizenden Duitse ambachtslieden. Naar schatting zijn er in 1842 meer dan 80.000 Duitsers in de stad. Een van de eerste geheime organisaties die de Duitsers in Parijs oprichten is de *Deutsche Druckpresse Verein* in 1830. Voor alles is het doel van deze vereniging, zoals de naam ook aangeeft, om in Duitsland vrijheid van drukpers te bewerkstelligen, voor die dagen een revolutionaire eis. Uit deze vereniging komt in 1832 de *Deutsche Volksverein* voort. Het socialisme dat door deze vereniging wordt verkondigd, gaat uit van het standpunt dat alleen degenen die er zelf voor werken recht kunnen doen gelden op een dagelijks stuk brood. Leven uitsluitend van bezittingen wordt derhalve afgekeurd. De vereniging bestaat slechts twee jaar als ze in 1834 wordt ontbonden. Met grotere omzichtigheid wordt een nieuw genootschap opgericht, de *Deutsche Bund der Geächteten*, die van zijn leden zelfs het afleggen van een eed van trouw eist. Doel van de vereniging is: Duitsland bevrijden van het juk van de dwingelandij en vestiging van een gemeenschap die de terugval naar knechtschap onmogelijk maakt. Deze vereniging van Duitse ballingen onderhoudt contacten met de Franse vereniging *Droits de l'Homme* die een rechter- en een linkervleugel kent. De aanhang van de linkervleugel bestaat voornamelijk uit artiesten, timmerlieden, hoedenmakers, kleermakers en koks. De radicaalste figuren zijn vooral onder de ambachtslieden te vinden. De straffe hand waarmee de Bund der Geächteten vanuit Parijs wordt geleid, bevalt een aantal inmiddels opgerichte Duitse afdelingen niet. Zowel bij de Franse als bij de Duitse organisatie komt het tot een splitsing. Het grootste deel van de Bund der Geächteten en de geestverwanten van de linkervleugel van *Droits de l'Homme* gaan samen, waardoor in 1836 de *Bund der Gerechten* ontstaat, die de belangrijkste internationale arbeidersorganisatie van haar tijd wordt. In aanvang wordt deze organisatie geleid door dr. Theodoor Schuster een leraar rechtswetenschappen uit Göttingen die in juli 1830 tracht - samen met anderen - zich van de macht in zijn land meester te maken en na het mislukken daarvan

naar Parijs vlucht. Schuster stopt na korte tijd zijn werkzaamheden voor de bond, waarna de leiding wordt overgenomen door de kleermakersgezel Wilhelm Weitling.

Wilhelm Weitling (1808-1871)

De bedoelingen van de Bund der Gerechten wordt door Weitling, op verzoek van zijn collega-ambachtslieden, op schrift gesteld. Hij doet dit naast zijn volle dagtaak als kleermakersgezel. In het geheim wordt de tekst van het manuscript gezet, gedrukt, gebrocheerd en anoniem in 1838 uitgegeven met als titel: *Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte*. De drukkers vervaardigen de brochure 's nachts na hun toch al lange werktijd. Er worden tweeduizend exemplaren gedrukt en door een schoenmakersgezel, Heinrich Jacobi, van Parijs naar Frankfurt am Main getransporteerd. Van daaruit vindt het zijn weg naar steden in Frankrijk, Zwitserland, Duitsland en Scandinavië. Al in 1840 komt er een Hongaarse vertaling. Het boekje krijgt onder de werklieden veel bijval en instemming. In 1845 verschijnt er een tweede druk. Dit eerste 'communistiche' manifest, maar ook de latere publicaties van Weitling, in het bijzonder zijn hoofdwerk *Garantien der Harmonie en Freiheit* (1842) krijgen een goed onthaal. "Wat was ik verrast", schrijft de filosoof Ludwig Feuerbach, "door de zienswijze en geestkracht van deze kleermakersgezel. Hij is werkelijk een

profeet voor zijn stand. De ernst, de houding en de vormingsdrift van deze ambachtsman troffen mij zeer. Wat betekenen alle academici bijeen tegen deze ene kleermakersgezel?"

Met een naar religie zwemende, maar tegelijkertijd met rationele elementen van Franse en Duitse herkomst doorspekte tekst, maakt het 'ambachtslieden-communisme' geen scherp onderscheid tussen het langs vreedzame weg ijveren voor de beginselen en de revolutionaire aanwending van geweld. Hoe dan ook, vanaf dat moment is er sprake van een klassenstrijdachtige, emancipatorische tendens, die voor de ontwikkeling van de sociale beweging zeer bevorderlijk is. Weitlings kracht is zijn bekwaamheid om welhaast instinctmatig propaganda te bedrijven, waarbij hij inziet dat traditie en religie onderdeel vormen van de wervingsmiddelen. Hij weet als geen ander hoe hij gehoor kan krijgen onder de werklieden. Zijn aansprekende ideeënwereld is tot ver in de jaren veertig van de negentiende eeuw de drijvende kracht in het internationale organisatieleven van ambachtslieden en loonarbeiders.

De Bund der Gerechten verricht een omvangrijke werving in Midden- en West-Europa. In Parijs bestaan er wel drie secties 'gemeinde' genaamd. Als na de ongelukkig verlopen Mei-opstand in 1839 de leden zwaar onder druk komen en vooraanstaande leden moeten vluchten, verschuift het zwaartepunt van de bond naar Zwitserland en Londen. Oude bolwerken vervallen of worden verzwakt, terwijl nieuwe moeten worden opgericht en uitgebouwd. De propagandisten zien zich voor grote moeilijkheden geplaatst. In 1834 wordt in Zwitserland de geheime politieke organisatie *Das Junge Deutschland* opgericht. Binnen deze organisatie wordt een schoolvereniging, een zangvereniging, een leesgezelschap en een ziekenkas gesticht. Zo wordt in Zwitserland een succesvolle manier van organiseren gevonden. Het is dit systeem dat door de Bund der Gerechten en zijn opvolger de Kommunistenbund wordt overgenomen en ook elders toepassing krijgt. De persoonlijke inzet van Weitling draagt er sterk aan bij dat tussen Zürich en Genève een netwerk van verenigingen van Duitse ambachtslieden ontstaat. De Bund der Gerechten zal - inmiddels gesierd met de naam *Bund der Kommunisten* - gedurende de jaren 1847-1852 in ruim vijftig steden een afdeling kennen, waaronder een te Amsterdam.

WANDERSCHAFT 1851 - 1861

- de wereld in

Na zijn ontslag uit het weeshuis volgt Hendrik Gerhard zijn jongere broer Adriaan naar Amsterdam. Adriaan volgt sedert 1848 een opleiding aan de Kweekschool voor de Zeevaart gevestigd aan de IJgracht. Hendrik aanvaardt een betrekking als kleermakersknecht. Deze dienstbetrekking is van korte duur. Al na enkele maanden (Adriaan heeft ondertussen als tweede stuurman aangemonsterd op een schip naar de Oost) vertrekt Hendrik en wordt een 'Wanderbursche'. Het is niet ongebruikelijk onder ambachtsgezellen, en zeker onder kleermakers, om ter voltooiing van hun opleiding langs verschillende steden te trekken om zo in het vak meer ervaring op te doen. Deze zogenaamde 'Wanderschaft' is een gildentradiitie, die in de negentiende eeuw op zijn retour raakt. Gerhard behoort tot de laatsten die een dergelijke 'vakreis' ondernemen. Nieuwsgierigheid, ondernemerslust, vaktraditie, het zelfstandige karakter van de ambachtsman, wie zal zeggen wat uiteindelijk de doorslag geeft om aan een dergelijk reis te beginnen? Een stimulans is mogelijk de aanwezigheid van de vele Duitsers onder de kleermakers in Amsterdam. Zij zijn immers vanwege hun Wanderschaft in Amsterdam terechtgekomen. Het kan zijn dat er Duitsers werken bij dezelfde kleermakerij waar ook Gerhard in dienst is. Het is ook denkbaar dat hij ze tegenkwam in een van de Poolse koffiehuisen die Amsterdam in die dagen rijk is. In deze koffiehuisen wordt soms meer Duits dan Hollands gesproken. Het blijft gissen, maar het is alleszins voorstelbaar dat Gerhard reeds hier in aanraking is gekomen met radicale ideeën omtrent de inrichting van de samenleving. Juist de rijke uitwisseling onder zijn beroepsgenoten maakt dat mogelijk.

- Arbeiterbildungsverein

In de jaren veertig van de negentiende eeuw bevinden zich in Amsterdam onder de kleermakers naar verhouding veel Duitsers. Er zijn in Amsterdam sowieso veel Duitse ambachtslieden: zo'n vijf à zesduizend. In 1847 richten enkele Duitse immigranten de *Vereeniging tot zedelijke beschaving der arbeidende klasse* op. Deze vereniging, beter bekend als *Arbeiterbildungsverein*, telt onder zijn leden veel kleermakers, van wie de meesten Duitser zijn. De Amsterdamse vereniging is één van de vele afdelingen (gemeenten) van de Bund der Gerechten die in de Europese steden ontstaan zijn op initiatief van de kleermakersgezel Wilhelm Weitling. Nadat een aantal van de belangrijkste figuren van de Bund der Gerechten zich hebben gevestigd in Londen en daar onder de invloed zijn gekomen van Marx en Engels, wordt de naam *Bund der Kommunisten*. De plaatselijke verenigingen sieren zich met geheel verschillende namen, niet in de laatste plaats om daarmee een dekmantel te hebben. Vanuit Londen komt het initiatief om in Amsterdam een vereniging op te richten. De kleermakersgezel Johann Balthasar Dohl komt in het najaar van 1846 vanuit Londen naar Amsterdam. Hij heeft één opdracht het oprichten van een afdeling van de Kommunistenbund. Als in augustus 1847 de vereniging functioneert, vertrekt Dohl weer. Gedurende zijn verblijf in Amsterdam woont hij in de Pijlsteeg bij Christian Gödecke, een houtdraaier en houthandelaar. Gödecke wordt na het vertrek van Dohl voorzitter van de Amsterdamse vereniging. Er wonen in de Pijlsteeg nog een tweetal leden: Horfeld en Martin, die beiden kastenmaker zijn. Dohl, Gödecke en een kleermakersgezel luisterend naar de naam Bruggeman, eveneens een Duitser, richten gedrieën de vereniging op. De gehele vereniging telt officieel een twintigtal leden, maar vermoedelijk zijn het er meer. Karl Hanke bijvoorbeeld - over wie verder in dit verhaal meer - komt niet op de lijst voor, terwijl hij onmiskenbaar voor de vereniging actief is. Een anoniem briefje van een verklikker aan de Amsterdamse commissaris van politie spreekt over zo'n dertig deelnemers aan de bijeenkomsten van de vereniging. Zeven van de twintig bekende leden van de Amsterdamse afdeling van de Bund der Kommunisten zijn kleermaker.

De begrippen socialist en communist worden vaak als synoniemen gebruikt. Het is dus goed om weer te geven wat in die dagen voor socialist dan wel voor communist doorgaat. Onder socialist worden een tweetal typen verstaan: enerzijds de aanhangers van de ideeën van Owen in Engeland en van Fourier in Frankrijk en anderzijds degenen die de maatschappelijke misstanden willen aanpakken zonder het kapitaal en de winsten iets in de weg te leggen. De beide richtingen maken feitelijk geen deel uit van de arbeidersbeweging. Het socialisme is in 1847 een bourgeoisbeweging en kan zich - althans op het vasteland - in de salons bewegen, terwijl het communisme daar niet wordt getolereerd.

Het bewuste deel van de werklieden - en hun aantal mogen we niet overschatten - dat overtuigd is van de noodzaak tot een grondige omvorming van de maatschappij, noemt zich communist. Hun opvatting is dat de bevrijding van de arbeid van de arbeidersklasse zelf moet komen. Het communisme kent in die tijd twee richtingen: in Frankrijk die van Cabet (een jurist die Ikarië bedacht, een fantasieland waarin het communisme is bereikt) en in Duitsland die van Weitling. Onder leiding van Gödecke treedt de Arbeiterbildungsverein in de openbaarheid. De gouverneur van de provincie Noord-Holland uit daarover zijn ongerustheid in een bericht aan de koning. Op initiatief van Gödecke richt de vereniging een avondschool voor arbeiderskinderen op en bestrijdt zij het drankmisbruik. De initiatieven hebben niet veel succes. We zien in deze activiteiten de organisatiewijze terugkomen zoals die is ontwikkeld in Zwitserland. In de wekelijkse bijeenkomsten wordt veel aan vorming gedaan. Al snel is er in de Amsterdamse verenigingsprake van een tweedeling. Deze verschillen van inzicht zien we ook in Londen. De keus is: het 'ambachtliedencommunisme' van Weitling of het 'wetenschappelijk communisme' van Marx en Engels. Gödecke als aanhanger van Weitling moet van het laatste niets hebben, terwijl Karl Hanke, een van de actiefste leden van de vereniging, aanhanger is van Marx. Hoe het ook zij, binnen het milieu van de ambachtlieden en met name onder de kleermakers bestaan er dus reeds vroeg organisaties met communistische ideeën en is er sprake van een internationale uitwisseling van die ideeën.

- Wilhelm Christian Weitling

Weitling, geboren te Maagdenburg in Duitsland op 5 oktober 1808, is een socialistisch agitator en theoreticus. Als 'onecht kind', van de uit Gera afkomstige Christina Weitling en een Frans officier, ter wereld gekomen, groeit hij op in diepe armoede. De Franse officier - mogelijk een kapitein - met de naam Guillaume Terijon, maakt deel uit van de Grande Armee. Hij volgt Napoleon naar Rusland, waarna er nooit meer iets van hem wordt gehoord. Een familieleven heeft de jonge Wilhelm niet gekend. Zijn moeder, van wie hij zijn slanke gestalte, blonde haren en blauwe ogen heeft, werkt als kokkin buitenshuis. Zij doet haar zoon in pension. De dochter van de pensionhoudster heeft een abonnement bij een bibliotheek. Wilhelm krijgt via haar de kans om boeken te lezen. Van jongs af aan leest hij de meeste boeken - veelal romans - met veel interesse. Het liefst leest hij roverromans. Schinderhannes, een Robinhoodfiguur, is zijn idool. Zijn schoolopleiding blijft beperkt tot de lagere school. Op wat oudere leeftijd (hij is de meeste van zijn leeftijdgenoten in ontwikkeling dan reeds een stap voor) krijgt hij belangstelling voor geschiedenis die de grondslag vormt voor zijn autodidactische ontwikkeling. Ook de bijbel, en naar eigen zeggen vooral de beide boeken der Makkabeeën, dragen sterk bij aan zijn vorming. Na zijn opleiding bij een kleermaker in Leipzig maakt hij als gezelschap de gebruikelijke Wanderschaft. Van 1828 tot 1835 reist hij, levend van zijn handwerk, door Duitsland. Weitling is in Leipzig ten tijde van de revolutie van juli 1830. In latere commentaren blijkt hij maar slecht over deze opstand te spreken te zijn: "Aangezien niemand wist wat hij wilde, werd iedereen door de sluwe regering overrompeld". De afgedwongen grondwettelijke verbeteringen als: vrijheid van organisatie, vrijheid van drukpers en een verkozen parlement zeggen Weitling te weinig. Slechts de revolutie in absolute zin, de totale omwenteling door een spontane en eenmalige opstand van alle onderdrukten, is hem voldoende. Met deze in de kern negatieve beoordeling van elke politieke verbetering onderscheidt Weitling zich van Marx en Engels. Na een verblijf in Praag en Wenen is hij in oktober 1835 voor de eerste maal korte tijd in Parijs, om daarna naar Duitsland terug te keren. In september 1837 komt hij voor de tweede maal in Parijs en wordt hij opgenomen in de in 1836 opgerichte geheime Bund der Gerechten. Op het moment dat de bond behoefte heeft om zijn bedoelingen op schrift te stellen, valt de keus op Weitling. In 1838 publiceert hij *Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte*. Weitling ontwikkelt onder invloed van Babeuf, Saint-Simon en Fourier een revolutionaire leer die de bevrijding van het proletariaat ten doel heeft. Volgens hem zijn gemeenschappelijk eigendom en egalitarisme de grondslagen waarop een nieuwe maatschappij gebouwd kan worden. In deze nieuwe maatschappij zullen geen wetten of regeringen zijn, maar een bestuur en burgerplichten. Weitlings theorie valt te plaatsen tussen de theorie van het utopisme en die van het proletarisch socialisme. *Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte* is opgedeeld in twee hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk richt zich op het falen van de maatschappelijke orde en het tweede hoofdstuk houdt zich bezig met de nieuwe inrichting van de samenleving. Alle kommer en kwel ontstaat uit de tegenstelling tussen arm en rijk. Niet alleen het geld, maar ook arbeid en plezier zijn ongelijk verdeeld. Eigendom en het meest in het oog springende eigendom, geld, is het kwaad van alles. De weg naar de nieuwe maatschappij is de weg van hervorming van het christendom of beter gezegd het teruggrijpen op het oerchristendom zoals Weitling dat ziet. Voor het geldsysteem moet een systeem van gemeenschap van

goederen in de plaats komen. Het gaat vooral om de invoering van de klasseloze maatschappij. Na de uitgave van *Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte* houdt Weitling zich bezig met het opzetten van zogenaamde 'spijsgelegenheden' naar communistische beginselen. Deze kosthuizen zijn voor de kleermakersgezellen een ware zegen.

In mei 1839 gelukt het Blanqui en Barbes met een 800-tal revolutionairen het stadhuis van Parijs te bezetten. Waarop gerekend is dat het volk - de massa van onterfden - zich bij hen aan zal sluiten, blijkt een misrekening te zijn. Al na enige uren is de opstand onderdrukt. Een aantal leden van de Bund der Gerechten, die deelnamen aan de 'putsch', moet de wijk nemen. Weitling slaagt erin uit de gevangenis te blijven, maar anderen slagen daar niet in, onder wie Karl Schapper, een Duitse houtvester die uit Duitsland uitweek na deelname aan een aanslag in Frankfurt, de schoenmaker Heinrich Bauer en de horlogemaker Jozef Moll. Als zij uit de gevangenis ontslagen worden, wijken ze uit naar Londen. Het zwaartepunt van de bond verplaatst zich van Parijs naar de hoofdstad van Engeland. Het bestuur van de bond stelt Weitling voor naar Zwitserland te gaan om daar de beginselen van het communisme te beproeven. Zwitserland is aan het eind van de jaren dertig van de negentiende eeuw een centrum voor revolutionaire propaganda. In de meeste van de Zwitserse kantons is de houding ten opzichte van politieke vluchtelingen opmerkelijk liberaal. In tegenstelling tot de buurlanden is er in Zwitserland een zekere persvrijheid. Weitling accepteert het aanbod. In de zomer van 1840 vinden we hem dan ook in Zürich. In mei van het jaar daarop vestigt Weitling zich - naar hij aanneemt definitief - in Zwitserland. In Genève, Lausanne en nog een tiental andere plaatsen sticht hij afdelingen van zijn bond. De kosthuizen en de eetgelegenheden moeten, net als in Parijs, de hefboom tot organisatie worden. In alle plaatsen rond het Meer van Genève worden kosthuizen ingericht: onder meer te Lausanne, Vevey en Morsee. De kosthuizen vormen het middelpunt voor propaganda onder de werklieden. Weitlings doelstelling met deze 'spijsinstellingen' is, om naast de propagandistische werking, inkomsten te verwerven om de activiteiten van zijn bond te kunnen betalen. Helaas voor hem wordt dat niet bewaarheid. Nu eens gaat een kosthuis failliet, dan weer gaat er iemand met de kas vandoor. Winst wordt er niet behaald, maar er is wel succes met het werven van leden. Met geldelijke steun uit Parijs en Londen start Weitling in september 1841 een maandblad met de titel *Der Hülfesruf der deutschen Jugend*, maar al ras wordt het blad omgedoopt tot *Die junge Generation*. Het grootste deel van de kopij wordt door Weitling verzorgd. De uitgave van het blad gaat gepaard met grote moeilijkheden, aangezien de Zwitserse regering en de politie - onder druk van de buurlanden wordt de Zwitserse overheid minder tolerant - het drukken en uitgeven tracht te verhinderen.

In Duitsland zijn de met veel talent en in meeslepende taal geschreven geschriften van Weitling lange tijd de lectruur voor jonge, vooruitstrevende werklieden. Hij beroept zich in zijn denkbelden op het Christendom, vooral op de sekte der Essenen die, in de begintijd van het Christendom, leefden en werkten in gemeenschap van goederen. Zijn voornaamste geschrift, *Garantien der Harmonie und der Freiheit* (1842), beïnvloedt Marx, die het werk: "een briljant, literair debuut van de Duitse werkende klasse", noemt. Niet alleen *Garantien der Harmonie und der Freiheit*, maar ook *Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte* oogst waardering van Marx en Engels vanwege de inspiratie van Babeuf die er in terug te vinden is. De door Weitling voorgestane hervormingen: de afschaffing van grondbezit en erfrecht, het sociale plan tot ontginning en verbetering van de bodem, het instellen van 'industriële legers', het combineren van opvoeding en materiële productie, het zijn niet alleen de persoonlijke opvattingen van Weitling, ze zijn evenzeer het gemeengoed van zijn bond. Marx en Engels vinden deze opvattingen belangrijk genoeg om ze als overgangsmaatregelen op te nemen in het *Communistisch Manifest*. In *Garantien der Harmonie und der Freiheit* werkt Weitling zijn ideeën inzake gelijkheid verder uit. Een klasseloze maatschappij is uitsluitend te bereiken door gelijkheid en een door alle mensen te leveren gelijke prestatie. Ieder die daartoe in staat is heeft de plicht tot arbeid. Aan deze arbeidsplicht is voor Weitling een reorganisatie van de gehele samenleving verbonden. Aangezien de geldomloop in het systeem van Weitling is vervallen, wordt de bijdrage aan arbeid in tijd gerekend. Voor deze standaardarbeid levert de samenleving als tegenprestatie een standaard aan levensbehoeften. Wil iemand meer luxe, dan kan hij dat krijgen door meer arbeid te leveren. Op deze wijze is de enige bron voor rijkdom de persoonlijke arbeid.

In 1843 wordt Weitling in Zürich, vanwege de uitgave van een nieuwe brochure, gearresteerd. Bij een huiszoeking bij de drukker wordt het manuscript in beslag genomen. Weitling krijgt zes maanden cel en bovendien een verbod om zich gedurende vijf jaar in Zwitserland op te houden. Als hij na zijn celstraf over de grens met Duitsland wordt gezet - een verzoek tot uitzetting naar de Verenigde Staten is hem geweigerd - wordt hij onmiddellijk door de Badense politie gearresteerd en aan Pruisen uitgeleverd.

Het nieuwe geld van de sociale revolutie. Volgens Weitling is het geld het kwaad van alles. Voor het geldsysteem moet een systeem van gemeenschap van goederen in de plaats komen. Een ieder moet in principe een gelijke hoeveelheid aan arbeid leveren. Voor de geleverde arbeid ontvangen de werknemers waardecoupons.

Op allerlei plaatsen wordt hij gevangen gehouden. In zijn geboorteplaats Maagdenburg is hij niet welkom en krijgt hij dwangverblijf. Het Pruisische staatsburgerschap wordt hem ontnomen. Met de boot reist hij de Elbe af naar Hamburg om daarna naar Engeland te gaan. Gedurende zijn oponthoud te Hamburg ontmoet hij bij toeval de dichter Heinrich Heine in de boekwinkel van Hoffmann en Campe. Heine doet er verslag van in *Geständnisse*. Schertsend vertelt de dichter dat de arme kleermaker geen enkele eerbied aan hem toont, zijn muts ophoudt en, terwijl Heine moet staan, rustig blijft zitten. De kleermaker wrijft telkens over zijn in gevangenschap geketende rechterbeen dat jeukt en pijn doet. Heine vindt dat hij zich met die Weitling "encanailleert", maar erkent ook dat de kleermakersgezel een man van talent is. Met het stoomschip Neptune vaart Weitling naar Londen. Hij is bekend met de hoofdlijnen van de geschiedenis van de Britse arbeidersbeweging en zeer geïnteresseerd in de Engelse Industriële Revolutie. In Londen wordt Weitling met een 'welkomstfeest' ontvangen door de verschillende nationale groepen van ambachtslieden. Karl Schapper vertegenwoordigt de Duitsers. Al snel is Weitling opgenomen in het Londense leven en voorziet hij in zijn onderhoud door verkoop van zijn werk en door middel van enige ondersteuning door vrienden in Frankrijk en Zwitserland. Weitling neemt deel aan het verenigingsleven in Londen. Op het 'Festival off the Nations' op 22 september 1845, ter herdenking van de geboorte van de Franse Republiek in 1792, spreekt hij de delegaties van een groot aantal nationaliteiten toe. In de *London Society of Communists* neemt hij deel aan de levendige debatten. Zijn inzet zorgt ervoor dat het ledental van de society stijgt van 70 naar 130 leden. Met zijn oude kompanen Schapper, Moll en Bauer, die de leiders zijn van de Deutsche Bildungsverein te Londen, krijgt hij een controverse. De Bildungsverein is door Schapper opgericht direct nadat hij is uitgeweken van Parijs naar Londen. De vereniging, later geleid door Marx en Engels, is van belang in de ontwikkeling van de internationale arbeidersbeweging. Schapper c.s. zijn een meer praktische weg opgegaan onder invloed van de Chartisten en accepteren in plaats van een revolutionaire, een meer geleidelijke weg van veranderingen. Onder invloed van zijn ervaringen in gevangenschap hangt Weitling een meer 'religieus' communisme aan en gaat door met het prediken van de noodzaak van een totale revolutie. De discussie in de vereniging leidt tot scherpe tegenstellingen, waarin Weitling vrijwel alleen staat. Weitling verliest de stemming in de vereniging als deze besluit de discussie te stoppen en een ander onderwerp ter discussie te stellen. Weitling verlaat daarop Londen.

In 1846 komt hij tijdens een verblijf te Brussel in botsing met Marx en Engels, die hem een gebrek aan theoretisch inzicht verwijten. Dit verwijt is vooral gebaseerd op de inmiddels ontstane tegenstelling tussen het communisme van Weitling en het communisme uitgewerkt door Marx. De autodidact Weitling beroept zich op de gevoelens van het hart en niet op economische wetmatigheden. Zoals eerder met Schapper c.s. komt het nu tot een breuk met Marx. Weitling vertrekt daarop naar de Verenigde Staten. In 1848 komt hij in allerijl naar Duitsland terug. Als echter blijkt dat de revolutie niets anders brengt dan de toekenning van burgerschapsrechten aan de bourgeoisie, trekt hij zich, voortdurend door de politie opgejaagd, uit de beweging terug en gaat wederom, maar nu definitief, naar de Verenigde Staten. Ook in de VS is hij actief in de arbeidersbeweging. Hij werkt er als journalist. Eerst op 46-jarige leeftijd trouwt hij - in 1854 - met

Dorothea Caroline Louise Toedt (oorspronkelijk Tödt), een Duitse die dan 22 jaar oud is. Zij is afkomstig uit Wittenburg en twee jaar eerder met haar familie naar de Verenigde Staten geëmigreerd. Ze behoort tot de grote stroom Duitse emigranten die in de jaren vijftig van de negentiende eeuw naar de Verenigde Staten trekt. Uit het huwelijk van Wilhelm en Caroline worden vijf zonen en één dochter geboren. Weitling richt zich na zijn huwelijk voornamelijk op zijn familie. Na meer dan dertig jaar actief te zijn geweest in de arbeidersbeweging trekt Weitling zich terug en pakt hij als kleermaker naald en draad weer op. Slechts het lidmaatschap van de 'Custom Tailors Union' resteert. Hij en zijn gezin nemen wel deel aan de jaarlijkse bondspicknick, maar verder is hij niet actief voor deze vereniging.

Weitling, begonnen als rondtrekkend kleermakersgezel en tijdens zijn leven de kampioen geworden van de rondtrekkende ambachtslieden, overlijdt te New York op 25 januari 1871, een dag na zijn bezoek aan het jaarfeest van de *Workers International of New York*.

Weitling schreef zijn utopieën op nog voor de dagen van de Darwinistische evolutie en nog voor dat de industriële ontwikkeling een alles bepalende invloed heeft. Zijn inzichten zijn die van de geschoolde vakman, die begrijpt dat zijn leefwereld serieus wordt bedreigd door nieuwe ontwikkelingen, die hem terug zullen dringen naar het niveau van de ongeschoolde proletariër aangezien zijn handwerkervakmanschap gedoemd is te verdwijnen. Weitling vertegenwoordigde een aantal van de beste eigenschappen van zijn klasse; een moedig mens die geloofde in een eerlijke dag arbeid voor een eerlijke dag betaling. Na een leven van onafgebroken strijd, gepaard met voortdurende armoede, wordt hij ter aarde gedragen. In Europa is hij dan al vrijwel vergeten en hebben anderen zijn leidende rol overgenomen, zowel in praktische als in theoretische zin.

- Karl Hanke

Een van de leden van de Arbeiterbildungsverein in Amsterdam is Karl Hanke een kleermakersknecht. Hanke is afkomstig uit Pommeren. In 1845 is hij korte tijd in Amsterdam om in het voorjaar van 1846 weer te verdwijnen. Het is mogelijk dat hij deelneemt aan de opstand in Dresden, aangezien in het Duitse politieregister sprake is van ene Hanke die in dat register een "politischer Hochstapler" (politieke gentleman-oplichter) wordt genoemd. In het najaar van 1846 komt hij opnieuw, ongeveer gelijktijdig met Dohl, in Amsterdam. Hanke is dan 29 jaar oud. In veel opzichten is hij de tegenpool van Gödecke. Hij is meer geneigd om directe agitatie en propaganda te bedrijven. Naar het zich laat aanzien is hij de activist en 'Realpolitiker' van de vereniging. Hanke heeft de nodige ervaring, want naar eigen zeggen is hij ook in Parijs onder de ambachtslieden zeer ijverig geweest met organisatie en propaganda. Hanke reist regelmatig naar Londen en Parijs en wekt daarmee de indruk dat hij een verbindingsman is binnen de Bund der Gerechten, die de contacten tussen de afdelingen onderhoudt. Na in het begin van 1847 in Parijs te zijn geweest, komt Hanke in september 1847 voor de derde maal naar Amsterdam. Kort daarvoor heeft in Londen het congres van de Bund plaats gevonden en is de naam gewijzigd in Bund der Kommunisten. Hanke beperkt zich in zijn contacten in Amsterdam niet tot de Arbeiterbildungsverein. Hij staat ook in verbinding met de Nederlandse politieke radicalen van die dagen, zoals P.J.W. de Vos. De Vos is de uitgever van het beruchte en gevreesde weekblaadje *De waarachtige Physiologie van Amsterdam*, dat een felle oppositie voert tegen de regering. Het richt zich in stijl en opmaak vooral tot de volksklasse. Ook de redacteur van *De Hydra*, Jan de Vries, en de Haagse journalist Adriaan van Bevervoorde staan met Hanke in contact. De twee laatste zijn lid van de linkse *Association-Démocratique* te Brussel, waarvan Karl Marx vice-president is. *De Hydra* is de eerste krant in Nederland die over het organiseren van de werklieden schrijft. Als er in de zomer bij een hongeroproer in het noorden des lands op de demonstranten met scherp wordt geschoten en er vijf doden en vele gewonden vallen, is het Hanke die contact opneemt met De Vries. Deze plaats in *De Hydra* een artikel onder de titel "Genade voor recht", waarin hij een beroep doet op de koning voor verschoning van de arrestanten. Op Hanks voorstel stelt De Vries een petitie op. Vanuit de kleermakerswerkplaats van Hart aan de Heerengracht, waar Hanke werkt, begint het verzamelen van de handtekeningen. Hanke wil, zoals hij zelf zegt door menselijk medegevoel gedreven, met de petitie politieke agitatie bedrijven. Het is zijn Parijse ervaring die hem dit plan ingeeft, en waarschijnlijk volgt hij daarmee de aanwijzingen van de Algemene Raad te Londen op om agitatie en propaganda te bedrijven. De Amsterdamse politie heeft, van haar standpunt uit gezien, geen ongelijk als zij aan de petitie een revolutionair luchtje vindt zitten en er een tamelijk uitgebreid onderzoek naar instelt. Honderddrieënvijftig (naar een andere versie tweehonderd) handtekeningen worden opgehaald.

- oppositie en demonstratie

“Een spook waart door Europa” zo vangt het *Communistisch Manifest* aan opgesteld door Karl Marx en Friedrich Engels in 1848. Dat geldt voor Parijs, waar een republiek wordt uitgeroepen door Franse radicalen en waar Louis Philippe met weinig moeite wordt weggestuurd. Het geldt ook voor Wenen en Berlijn, waar een liberaal bewind aan de macht komt. Het geldt al evenzeer voor Italië, Hongarije en Tsjechië. De Italianen willen onafhankelijkheid. De Hongaren en Tsjechen willen los van Wenen. Europa is in beroering. 1848 is een revolutiejaar. Het geldt echter niet voor Nederland. Weliswaar is er sprake van onrust, in Amsterdam en Den Haag, maar van een revolutionaire sfeer kan toch moeilijk worden gesproken. Vanaf het begin van de jaren veertig heerst er wel ontevredenheid. De notabelen zijn ontevreden over de afloop van de Belgische kwestie, en belangrijker nog: hun zaken gaan achteruit. De armen lijden honger en uitingen van onvrede worden algemeen. Militairen worden ingezet om relletjes de kop in te drukken, en zo nodig wordt er met scherp geschoten. De journalist Eilert Meeter geeft in Groningen de eerste oppositiekrant uit en tracht het volk daarmee in beweging te krijgen. Het krijgt in andere plaatsen navolging met zogenaamde ‘lilliputters’, kranten van een zo klein formaat dat er geen dagbladzegel voor betaald hoeft te worden. Kranten zijn duur met name door het zegel. De lilliputter is een mengeling van schandaalpers en politieke oppositie en bovenal betaalbaar. Als in 1845 de regels voor het dagbladzegel worden aangescherpt, is het wel gedaan met de lilliputters, maar niet met het oproerig geschrijf.

Het jaar 1848 begint met allerlei onaangenaamheden voor de Arbeiterbildungsverein en voor Hanke en Gödecke in het bijzonder. In januari en februari komt het onderzoek naar hun petitie, voor de vrijlating van de gearresteerden bij het hongeroproer in het noorden van het land, opgang. Huiszoekingen en verhoren vinden plaats. Maar ondanks de waakzaamheid van het gezag vindt er in maart een bijzondere gebeurtenis plaats. Honderd exemplaren van het *Communistisch Manifest* bereiken Amsterdam en worden onder leden en bekenden van de vereniging verspreid. De zending is verzorgd door de Arbeiterbildungsverein in Londen. Het *Manifest* bereikt de hoofdstad op een moment dat de politieke spanning en revolutionaire propaganda op het vasteland van Europa een hoogtepunt bereikt. Frankrijk is van de ene op de andere dag republiek geworden. Uit Duitsland komen berichten van grote onrust. In Den Haag vinden op 15 en 16 maart straatdemonstraties plaats. Het begin ervan moeten we zoeken bij de metaalpletterij Enthoven. Op 14 maart worden de demonstraties nog voorafgegaan door een betoging van jonge soldaten die in groepen langs het paleis marcheren onder het roepen van “leve de koning”. Aanleiding voor deze lof uiting is de ommezwaai die Willem II maakte door ‘in één nacht van conservatief liberaal te worden’.

Als op 22 maart bekend wordt dat er in Berlijn een opstand plaats vindt en barricades zijn opgeworpen, ontstaat er een grote bezorgdheid in burgerlijke kringen. Er wordt tot kalmte gemaand in de pers. Werklieden uit Duitsland, Engeland en België zijn aan het eind van de jaren veertig in Nederland geen zeldzaamheid. Zij kunnen, in tegenstelling tot de Nederlandse werklieden, met machines omgaan. De buitenlandse werklieden zijn geschoold, kunnen lezen, schrijven en voor hun rechten opkomen. Het is uit deze hoek dat er een oproep komt voor een demonstratie op de Dam op vrijdag 24 maart 1848 om 12.00 uur. Uiteraard hebben ook de mannen van de Arbeiterbildungsverein geprobeerd profijt te trekken van de onrust om zo een groter deel van de bevolking in beweging te krijgen. Het is Hanke die het initiatief neemt tot een demonstratie, mogelijk daartoe aangezet door het *Communistisch Manifest*, dat hij in zijn zak meedraagt. Daarin staat immers: “de communisten ondersteunen overal iedere revolutionaire beweging tegen de bestaande maatschappelijke en politieke toestanden”. Hij bespreekt het plan met zijn collega’s op de kleermakerij en met De Vries. De datum van 24 maart wordt vastgesteld. Hanke gaat met zijn collega Rijke naar de drukker Van Nifterick, die hij kent via De Vries. Van Nifterick drukt de oproep voor de demonstratie – zo’n duizend exemplaren - op geel, blauw en wit papier. In de Pijlsteeg worden de oproepen verdeeld onder een verspreidploeg. Gottlieb Martin, lid van de vereniging en woonachtig in de Pijlsteeg, plakt ‘s avonds de pamfletten op muren in de buurt van de Oude Kerk en de Schreierstoren. De oproepen worden ook uitgedeeld en onder deuren doorgeschoven. De oproep aan de Amsterdamse bevolking luidt als volgt:

“De algemeene klagt der werkzaamheden is groot; alle Ambachts- en Werklieden die hierin belang hebben, worden verzocht zich op vrijdag, den 24 dezer, des middags ten 12 ure, te begeven op den Dam, ten einde aldaar zich mannen zullen bevinden, die hun belangen zullen behartigen, en alzoo middelen zullen beramen om in dit algemeen belang hun lot te verbeteren.

Amsterdam, 22 maart 1848."

De burgemeester roept de burgerij op weg te blijven, maar die oproep mist zijn doel. Wie het briefje van Hanke niet heeft gezien wordt zo alsnog ingelicht. Op het aangegeven uur staat er een grote menigte op de Dam. Er zijn meer nieuwsgierigen dan demonstranten onder de vijf- à zesduizend mensen die op de been zijn. Er gebeurt niets. Als Hanke wordt waargenomen, wordt hij aangeropen. Blijkbaar heeft hij daar opgewacht en hij probeert een organisatie op te zetten door te roepen: "Ja laat ons gaan en laten wij commissien en communicatien benoemen". Hoongelach is slechts zijn deel. Hanke heeft iets in beweging gezet waarmee hij verder geen raad weet. De stemming slaat om; er ontstaan relletjes en vernielingen. De politie grijpt in en de schutterij wordt opgeroepen. Het oproer wordt gedempt zonder verdere ongelukken. Door het mislukken van de demonstratie is het gedaan met de populariteit van de radicalen. Van Bevervoorden, twee weken eerder in Den Haag nog toegejuicht - moet het ontgelden, net als De Vries. Gödecke, Hanke, Martin en Van Nifterick worden gearresteerd. Onder Duitse en Nederlandse kleermakersknechts komt een vereniging tot stand, die geld inzamelt voor de verdediging van Hanke en Martin. Het proces gaat spoedig - reeds op 6 juni - van start. Tegen Gödecke, Hanke en Martin wordt de doodstraf geëist. Ze worden echter veertien dagen later vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs. De deelnemers aan de relletjes en plunderingen krijgen strenge straffen opgelegd. Drie worden veroordeeld tot geseling en tuchthuisstraf van respectievelijk 12, 10 en 8 jaar. Drie anderen worden veroordeeld tot een uur te pronk staan en 6 jaar tuchthuis. Één krijgt een correctionele gevangenisstraf van een jaar en tenslotte krijgen nog twee een gevangenisstraf van 6 maanden. De overigen, van de 19 gedaagden worden wegens gebrek aan bewijs vrijgesproken.

Het blijft nog enige tijd onrustig in Amsterdam. De bijeenkomsten van de Arbeiterbildungsverein in de Pijlsteeg worden drukker dan ooit bezocht. Ook op andere plaatsen komen groepen werklieden bijeen. Verschillende pamfletten worden in de stad verspreid. Sommige kondigen nieuwe demonstraties aan, die echter nooit plaatsvinden. Een enkeling roept zelfs op tot een revolutie. Maar het 'revolutionaire tij' is al weer verlopen.

De Arbeiterbildungsverein blaast zich als het ware zelf op. Martin gaat onmiddellijk na zijn vrijlating terug naar Beieren. Hanke, ziek geworden in de gevangenis, stapt eerst op 12 juli op de boot naar Londen. Gödecke bevindt zich eveneens op die boot, waarschijnlijk om Hanke te begeleiden. Hij keert veertien dagen later terug naar Amsterdam, waarna hij in de anonimiteit verdwijnt. Bruggeman duikt in 1851 op in Parijs en is daar lid van de Bund der Kommunisten. Ook de meeste andere leden van de vereniging, en met name de kleermakers onder hen, verdwijnen naar elders.

- Krasnapolsky

Enige jaren nadat Gerhard voor zijn wanderschaft Amsterdam verlaten heeft, komt een andere wanderbursche de stad binnen. Hij is eveneens kleermakersgezel en stamt ook uit een geslacht van kleermakers. Zijn 'roots' liggen in het oosten, maar hij zal zich blijvend in Amsterdam vestigen en er een bekende naam verwerven. In Kiev wordt, vermoedelijk in 1771, zijn grootvader Christian Franz geboren, die omstreeks 1800 als kleermakersgezel de wijde wereld intrekt om zich verder in het vak te bekwamen. De wereld in; dat betekent westwaarts, want daar liggen honderden steden en stadjes, elk met een eigen kleermakersgilde. Overal in Europa staan de deuren open voor alle trekkende gezellen. Dat is al eeuwen het geval. Christian Franz komt, na wie weet hoeveel tussenstations, op een goede dag het stadje Peine bij Brunswijk binnenstappen, op zoek naar weer een andere meester die bereid is hem enige maanden onderdak te verlenen en onderricht te geven. Dat geeft weinig hoofdbrekens aangezien het kleermakersgilde van Peine twaalf meesters telt. Dat is vrij veel, gelet op het feit dat er ternauwernood tweeduizend mensen wonen. De welvaart is er gering en het stadje staat in de omgeving bekend als een 'Drecknest'. In 1804 trouwt Christian Franz, 33 jaar oud, met een kleermakersweduwe en wordt na het afleggen van de meesterproef in ambt en gilde opgenomen. Dat gebeurt op 27 december van dat jaar, zoals valt te lezen in het bewaard gebleven *Gildebuch des Schneiders Handwercks zu Peina*. In dit boek wordt hij ingeschreven onder de naam Christian Franz von Kioff. Op 1 januari 1805 wordt hij in het poorterschap van Peine opgenomen, nu onder de naam Christian Franz Krasnapolski, komende van Kioff in Rusland. Onze meester kleermaker is nu een Pruis. Zijn vrouw schenkt hem drie zonen, die stellig als Pruisen zouden zijn opgegroeid als Napoleon zich niet zou zijn gaan bemoeien met de gang van zaken. In 1806 maakt de Pruisische bezetting van het stadje plaats voor een Frans garnizoen. Peine ligt dan in het departement Oker

van het district Brunswijk van het koninkrijk Westfalen. Die staat leunt geheel tegen het Franse keizerrijk aan en verdwijnt van de aardbodem met de val van Napoleon. Peine gaat deel uitmaken van het koninkrijk Hannover, dat ruim vijftig jaar stand houdt; het wordt in 1866 bij Pruisen ingelijfd. Maar dan leeft Christian Franz niet meer. Hij is wel oud geworden en een algemeen geacht ingezetene. Reeds in 1814 - nog slechts tien jaar burger van Peine en lid van het gilde - is hij tot grootmeester gekozen. In 1841 treedt hij nog op als woordvoerder van zijn vakbroeders en tekent hij als oudste gildenmeester. Blijkbaar bestaat te Peine het gilde dan nog steeds.

Een van Christian Franz drie zonen, Franz Wilhelm, wordt evenals zijn vader kleermaker. Hij trouwt met Maria Schwencke. Uit dit huwelijk wordt op 24 mei 1834 een zoon geboren, die de naam Wilhelm krijgt. Wilhelm Krasnapolsky, die evenals zijn vader en grootvader - en wie weet hoeveel voorvaders vóór die twee - kleermaker is, noemt zich zelf later Adolf Wilhelm Krasnapolsky. Hij stapt in november 1856 voor het eerst van zijn leven Amsterdam binnen met in zijn binnenzak het *Wanderbuch* dat de magistraat van Peine hem bij zijn vertrek ter hand heeft gesteld. Ook kan hij zijn diploma tonen, van de Dresdener coupeursacademie waarheen zijn vader hem gezonden heeft om het vak volgens de modernste opvattingen van die tijd te leren. Aldus voorzien van goede papieren moet hij volgens de toen nog steeds geldende opvattingen in de Duitse landen naar de politie zijn gegaan om zijn *Wanderbuch* te laten aftekenen, maar daar zendt men hem naar het bevolkingsregister, waar hij zonder bezwaar als ingezetene wordt ingeschreven. Het Wanderburschenwesen is weliswaar in Nederland bezig uit te sterven, maar men heeft er niets op tegen dat hij hier als kleermakersgezel een baan wil zoeken. Er werken zoveel vreemdelingen in de stad. De 22-jarige kleermakersgezel-met-diploma vindt spoedig wat hij zoekt.

- Tüötten

Met de Vrede van Munster in 1648 eindigt de Tachtigjarige Oorlog. De Republiek der Verenigde Nederlanden is nu een onafhankelijke mogendheid, die groeit in macht en rijkdom. De Vrede van Munster is ook het einde van de Dertigjarige oorlog die een ontredde Duitsland achterlaat, bestaande uit tientallen veelal verwoeste, gedeeltelijk ontvolkte staatjes met een straatarme bevolking. Het verschil tussen het verarmde Duitsland en de rijke Republiek brengt een trekarbeid op gang, die doorgaat in de achttiende en negentiende eeuw. We vinden deze trekarbeiders terug op de walvisvaart, als ketellapper of turfsteker, maar de meesten verhuren zich als landarbeider. Ze krijgen de naam van 'Hannekemaaiers', omdat naar het idee van de Nederlanders de meeste van deze boerenknechts de naam van Hans dragen.

Tuöt met zijn reiszak – de ripert – aan de voet. Veel Tuötten zijn afkomstig uit Mettingen en omliggende dorpen in Westfalen. Hotel Telsemeyer te Mettingen houdt de gedachten aan de Tuötten levend met een klein museum. Op de gevel van het hotel bevindt zich een muurschildering van een Tuöt. (foto: Dina)

Het degelijke linnengoed dat de Hannekemaaiers - vooral die uit Westfalen - dragen valt op. Er komen bestellingen om eens een lap van deze stof mee te nemen. Westfaalse linnengoed heeft de reputatie het beste van Europa te zijn. Zo ontstaat een linnenhandel tussen Westfalen en Nederland. Pioniers van deze handel, afkomstig uit Mettingen en omliggende dorpen, kiezen vooral Friesland en Groningen tot hun handelsterrein. In het noorden noemt men een Duitser een poep en de linnenmarskramers uit Mettingen staan bekend als 'fijndoekspoepen'. De kooplieden noemen zichzelf Tüötten, een benaming die samenhangt met het in onbruik geraakte werkwoord teuten, dat zoveel betekent als: ruilen, kwanselen.

In het voorjaar nadat het vlas in winter gesponnen en geweven is, kan de Tüöt op stap. Over de schouder draagt hij de 'ripert', een zak die als een hoes om een leren bak spant. In de bak bevinden zich mappen met stalen textiel. De ripert met inhoud weegt zo'n 30 à 40 kilo. De last die hij draagt is zwaar, en de gevaren die

hem langs de weg bedreigen, maakt het de marskramer nog moeilijker. De wegen zijn abominabel en schier eindeloos. Langs de weg opereren gewapende bende en als de Tüöt al slaagt zonder beroofd te worden langs de rovers te komen, dan verliest hij een aanzienlijk deel van zijn zuur verdiende centen aan de vele tollers die hij op zijn weg tegenkomt. De meeste Tüötten worden door het zware werk en de gevaren niet ouder dan vijftig jaar en sterven ver van huis. Een Tüöt moet niet alleen sterk, maar ook slim zijn. Op zijn handelsweg komt hij allerlei verschillende maten, munten en gewichten tegen. Alleen al in Duitsland zijn er op enig moment 132 verschillende ellenmaten. Veel, nu nog bekende, modemagazijnen danken hun ontstaan aan Tüötten die zich vanaf eind van de achttiende eeuw in Nederland vestigen. Voss opent reeds in 1797 een manufacturenwinkel in Bolsward. Lampe vestigt zich in 1834 in Sneek. Met de nachtschuit trekt Lampe regelmatig naar Amsterdam, waar hij een zakelijke relatie aangaat met Sträter, die sinds 1814 een textielgrossierderij heeft aan de Warmoesstraat. Sträter zal de grondlegger zijn van het gelijknamige modemagazijn aan de Kalverstraat. In 1841 vestigen, eveneens in Sneek, de gebroeders Brenninkmeijer (C & A) een winkel. Aan de rij van Tüötten uit Westfalen met nu nog bekende namen kunnen nog worden toegevoegd: Hollenkamp, Peek & Cloppenburg en Kreymborg. Via deze magazijnen zal het gros van de confectie de consument bereiken. Het zijn ook deze magazijnen die de opdrachten gaan geven aan de confectieateliers.

- Sinkel en Krasnapolsky

Krasnapolsky treedt eind 1856 in dienst van Anton Sinkel in de winkel van Sinkel aan de Nieuwendijk. Dat is dan al een bedrijf van grote faam. Sinkel komt uit Cloppenburg, een stad die evenals Peine in het toenmalige koninkrijk Hannover ligt. De vrouw van Sinkel komt uit Mettingen, dezelfde plaats waar ook velen van de Tüötten vandaan komen. Sinkel en Krasnapolsky zijn dus landgenoten. Sinkel is in 1821 als marskramer in garen en band Nederland binnengekomen - spoedig gevolgd door zijn broers Hermann en Joseph - en heeft zich gevestigd aan de Nieuwendijk om daar een winkel te beginnen; nou ja een winkel... hij spreekt zelf over een "affaire in Wollen, Catoenen en Zijden Manufacturen". Dat klinkt heel wat beter! Als Krasnapolsky bij hem in dienst treedt, is Sinkel al een welvarend man die woont op het landgoed 'Hors du Boue' te Hilversum. Hij houdt van Franse termen, waarmee hij ook zijn advertenties in de dagbladen rijkelijk opsiert. De winkel heeft hij door architect Joh. van Straaten naar Griekse trant laten verbouwen. Niet omdat hij een minnaar is van het neoclassicisme, maar omdat de grote winkels in Londen en Berlijn er ook uitzien als Griekse tempels. En wat daar geliefd is, moet ook in Amsterdam mensen trekken. Sinkel heeft over belangstelling niet te klagen, maar dat kan ook liggen aan zijn formidabele verkoopstunt: prijskaartjes met vaste prijzen! Dat is nog nooit vertoond in Nederland. De vaste gewoonte is dat de winkelier een veel te hoge prijs vraagt. Van de klant wordt verwacht dat hij afdingt. Kopen is dus een kwestie van loven en bieden. Sinkel doorbreekt die gewoonte, wordt prompt voor gek verklaard, maar heeft een enorm succes. Sinkel verkoopt van alles, getuige het rijmpje:

*In de winkel van Sinkel,
....daar kan je krijgen,
manden met vijgen,
doosjes pommade,
flesjes orgeade¹,
drop om te snoepen,
pillen om te*

Sinkel heeft met de kleermakersgezel belangrijke plannen, blijkens de mededeling aan de gegoede klanten dat hij een coupeur in dienst heeft. Adolf Wilhelm blijft dus het vak van zijn vader en grootvader trouw. Hij heeft het kennelijk bij Sinkel naar zijn zin. Naar de maatstaven van de tijd wordt hij goed betaald, want de kleermakersgezel ziet kans een aardige duit opzij te leggen. Aanvankelijk heeft hij het plan om zijn eigen kleermakerij te openen. Hij koopt echter, op die gedachte gebracht door August Volmer, een kelner afkomstig uit het Rijnland met wiens zuster Adolf Wilhelm zal trouwen, het Nieuwe Poolsche Koffijhuis. Het is het begin van het later zo bekende hotelbedrijf Krasnapolsky.

¹ Amandelmelk, een schoonheidsmiddel

- Wanderschaft

Hendrik Gerhard zwerft als een echte Wanderbursche rond van plaats tot plaats, steeds werkend als kleermakersgezel om in zijn levensonderhoud te voorzien. Als hij iets heeft gespaard reist hij weer verder. In 1851 is hij korte tijd in Brussel en reist daarna naar Parijs. In Frankrijk werkt Gerhard in haast alle grote steden. Zowel in Brussel als in Parijs bestaat in dat jaar een afdeling van de Bund der Kommunisten, de opvolger van de Bund der Gerechten van Wilhelm Weitling. Het is mogelijk dat Gerhard in Brussel en Parijs in contact heeft gestaan met deze vereniging of met leden ervan. Hij komt voor de eerste keer in Parijs in de laatste dagen van de republiek. Lodewijk Napoleon is op dat ogenblik nog president. Ogenschijnlijk vindt hij daar, onder de werklieden waarmee hij in aanraking komt, een geest van vrolijkheid en opgeruimdheid, die anders is dan hij bij de Nederlandse werkman waarnam. In een artikel in *De Werkman* in 1870 schrijft hij daar het volgende over:

"Op twintigjarige leeftijd echter, nog niet door de ondervinding geleerd, gelooft men nog licht aan de oprechtheid en eerlijkheid van anderen; men neemt schijn voor werkelijkheid aan. Zoo ging het ook met mij, doch ik bemerkte al zeer spoedig tot mijn eigen schade, dat die tevredenheid, die opgeruimde stemming, die voor mij zooveel aantrekkelijks had en welke ik toeschreef aan eene betere maatschappelijke toestand, als het gevolg van den republikeinschen regeeringsvorm, inderdaad een geheel andere oorzaak had. Vooreerst waren de menschen, met wie ik kennis maakte, allen ongehuwd, derhalve personen, op wie de zorgen des levens niet het meest drukten. Daarbij kwam nog, dat zij met de beginselen van eerlijkheid het niet zoo nauw opnamen, of zij wisten zich ten koste van een ander wel eens een vrolijke dag te verschaffen. Later, toen ik in aanraking kwam met werklieden, die vrouw en kinderen ter verzorging hadden en karakter genoeg bezaten om eerlijk man te willen blijven, toen zag ik, dat ook hun lot was: zwaar arbeiden en veel ontberen. Onder die omstandigheden verliet ik Parijs en kwam, na eenige weken te Lyon aan, juist op den tijd, dat de algemeene stemming zou plaats grijpen [2 december 1852, DN] over de al of niet instelling van het keizerrijk. De uitslag is genoeg bekend; de stemming had plaats en Lodewijk Napoleon stond met den titel van keizer aan 't hoofd van den staat. Vraagt ge nu, welke invloed had deze verandering van regeeringsvorm op het lot van den arbeider? Ik moet u eerlijk bekennen niets; zijn toestand bleef alweder dezelfde: zwaar arbeiden en veel ontberen. Sinds die tijd heb ik een groot gedeelte van Frankrijk doorreist: Marseille, Toulouse, Bordeaux, Poitiers en nog vele andere plaatsen, totdat ik eindelijk weder te Parijs terugkwam, dat Parijs, dat ik als den zetel van den republiek verlaten had en als keizerstad wedervond; maar in den toestand van den arbeider volstrekt geene verandering. Het eenige, waarin wij zelfs ten achter staan bij het buitenland, is dat men daar ten minste den arbeider eere geeft, terwijl men hem hier van ter zijde aanziet. De werkgever zal daar zijne werklieden altijd beleefd aanspreken, terwijl dit hier maar al te veel te wenschen overlaat. Ook heerscht er in 't algemeen een vroolijke stemming; maar dit is meer toe te schrijven aan het volkskarakter, dan wel, dat het een bewijs zou zijn, dat zij zooveel meer kunnen genieten."

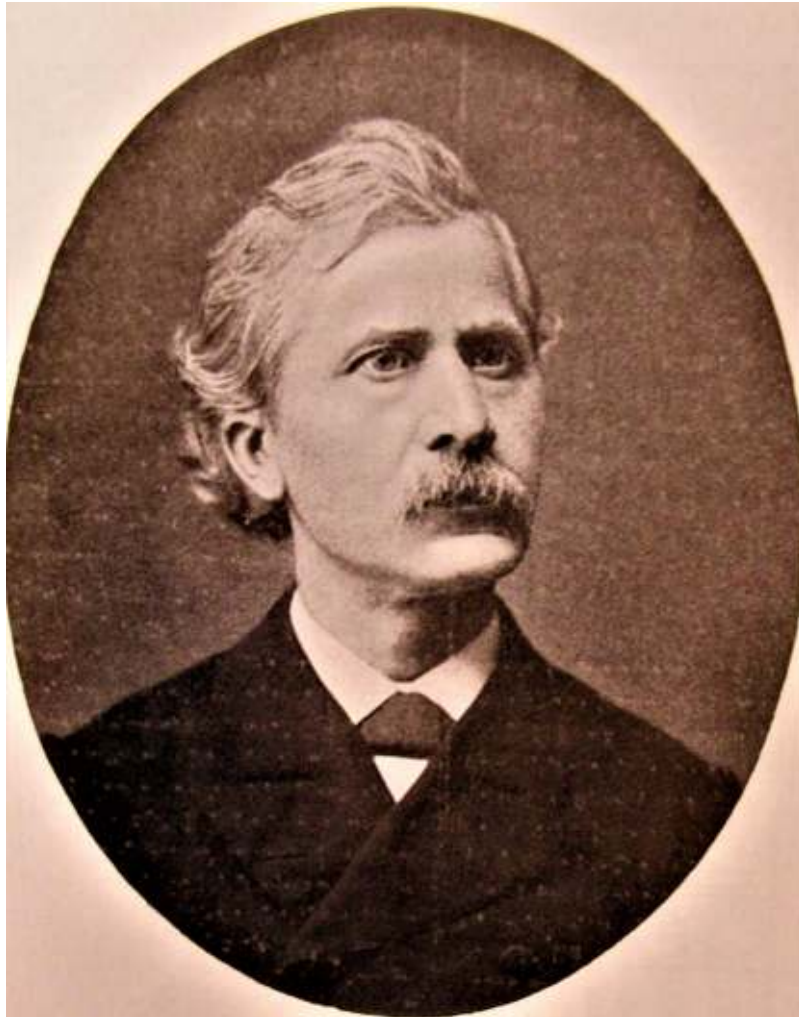
Vanuit Frankrijk gaat Gerhard naar Italië, waar hij niet lang blijft, om vervolgens naar Zwitserland te gaan. In het reeds aangehaalde artikel in *De Werkman* zegt Gerhard daar het volgende over:

"Richten wij nu onzen blik naar Italië en beschouwen we daar de toestand, zoo moet ik u zeggen, dat den arbeider weliswaar niet zwaar werkt, maar dat ook zijn levenswijze ellendig is. Voor een vreemdeling is deze niet lang uit te houden. Ondertusschen, ik moet opmerken, het is 17 jaar geleden sinds ik mij daar bevond. In dat tijdsverloop heeft Italië groote staatkundige veranderingen ondergaan, maar ik houd mij verzekerd, dat wat het gebied van den arbeider aangaat, ook daar nog veel verbetering te wenschen over blijft. Zoowel in Genua, onder het vaderlijk bewind van Victor Emanuel, bijgenaamd koning-edelman, als te Florence en Livorno onder Oostenrijks heerschappij, vond ik den toestand van den werkman beklagenswaardig. Slechter gevoed dan daar kan men bijna niet zijn.

En nu Zwitserland, van ouds het land der vrijheid, daar dacht ik, zou ik den arbeider aantreffen in een toestand, aan het ideaal gelijk, 't welk ik mij er van had voorgesteld, doch vond mij bitter teleurgesteld. Wel kan de arbeider in Zwitserland zich beter voeden en kleden als in Italië, maar niet beter als in Frankrijk. Men kan er vrij spreken en schrijven; maar daar blijft het ook bij, alleen door hard werken kan men ook daar in den eerste levensbehoeften van zijn huisgezin voorzien".

Gerhard heeft het voornemen om via Istanboel (toen: Konstantinopel) naar Jeruzalem te reizen. Zover komt het echter niet. Hij leert in Lausanne, dat in het Frans sprekend deel van Zwitserland ligt, Susanna Stehli kennen. Zij is een Duits-Zwitserse, geboren te Zwillikon (commune d'Affoltern am Albis, Zürich) op 22 maart 1834. Zij woont en werkt te Lausanne, als dienstbode. Na hun huwelijk, op 20 januari 1858, vestigen ze zich

te Lausanne. Daar worden hun eerste twee kinderen geboren: Adriën Henri op 7 april 1858 en Delphine Elisabeth op 19 november 1859.
In 1861 vertrekt Gerhard met zijn gezin naar Nederland. Aanvankelijk vestigen ze zich in Delft aan de Molslaan, maar nog voor het einde van het jaar gaan ze naar Amsterdam, waar ze hun verdere leven wonen en werken.

Hendrik Gerhard (1829 – 1886)

ORGANISATIE 1862 - 1871

- stille jaren

Waarom keert Hendrik Gerhard terug naar Nederland? En waarom - of door wie - wordt Gerhard actief in maatschappelijk opzicht? We spreken van 'maatschappelijk opzicht' omdat van een arbeidersbeweging, in de jaren zestig van de negentiende eeuw, nog niet of nauwelijks gesproken kan worden. Gerhard neemt, voor zover bekend, noch in het buitenland, noch in de eerste jaren na zijn terugkeer in Nederland deel aan het openbare leven. Hij is voor het eerst actief als hij de veertig reeds nadert. Het antwoord op de eerste vraag ligt mogelijk besloten in een door Gerhard gepubliceerd artikel in *De Werkman*. Daarin geeft hij aan teleurgesteld te zijn in zijn verwachtingen ten aanzien van de positie van de werknemers in Zwitserland. Als het dan toch nergens beter is dan in het geboorteland, dan is een toekomst in een meer bekende omgeving mogelijk toch het verkieslijkst. Dat de terugkomst naar Nederland niet berust op een vast omlijnd plan, blijkt uit het feit dat eerst Delft als woonplaats wordt gekozen, om korte tijd later verruild te worden voor Amsterdam. Het gezin Gerhard, bestaande uit de beide ouders en twee kinderen, betreft een huis aan de Runstraat. Hier worden vijf kinderen geboren. Op rij: Hendrik, 14 maart 1862; Johannes Willem, 28 oktober 1864; Susanna Adriana, 26 september 1867; Louisa Geertruida Barbara, 10 november 1869 en Frans Rudolf, 10 december 1871. Gerhard treedt in dienst bij de firma Bodenheimer aan de Kalverstraat. Hij werkt daar als kleermaker en verdient voor die tijd het zeer goede loon van f20,- per week. Gelet op de hoogte van het loon is de vraag gewettigd of Gerhard niet eerder coupeur (een eerste kleermaker die de maat neemt en het goed knipt) bij deze firma is dan 'gewoon' kleermaker. Hoe dan ook: Gerhard verstaat het vak van kleermaker en de firma Bodenheimer, die veel luxewerk heeft, stelt prijs op een goed vakman. Vandaar dat Gerhard een betrekkelijke vrijheid geniet. In de tien jaar van zijn 'Wanderschaft' heeft hij vloeiend Frans en Duits leren spreken en schrijven. Hij kent de maatschappelijke verhoudingen in een aantal landen in Europa en het kan niet anders dan dat hij het nodige gehoord heeft onder zijn vakgenoten omtrent ideeën van socialisme en revolutie. Bij zijn terugkeer in Nederland heeft Gerhard het geloof nog niet de rug toe gekeerd. Naar eigen zeggen wordt hij in 1862, na het lezen van enkele preken van de 'moderne' Haagse predikant J.C. Zaalberg, aan het twijfelen gebracht. Als hij in 1866 lid wordt van de vrijdenkersvereniging *De Dageraad*, maakt hij zich los van het geloof. H.H. Huisman, voorzitter van De Dageraad, behoort tot degenen die invloed hebben op Gerhard. Naar verluidt is Gerhard vooral door de bijbelkritiek van Huisman losgekomen van al wat hem bij zijn orthodoxe opvoeding is ingepompt. Uit een voordracht over "ziel en onsterfelijkheid", gehouden in 1870 voor De Dageraad en later in het gelijknamige weekblad gepubliceerd, blijkt hoe hij de materialistische wereldbeschouwing tot de zijne heeft gemaakt: "over de onsterfelijkheid, toonde ik aan dat de verbreking van den samenhang des lichaams noodzakelijk ook de verbreking van het denkvermogen tengevolge moest hebben, m.a.w. dat bij den dood onze ziel in haar samenhangend geheel ophoudt te bestaan."

- Evert Hendrik Hartman

Nadat de poging om de werklieden te organiseren door middel van de Arbeiterbildungsverein op niets is uitgelopen, is de eerste die daarna tracht de werklieden tot organisatie aan te zetten Evert Hendrik Hartman. Hartman, een ex-loodgieter, is al negenenvertig jaar als hij in 1860 een koffiehuis begint aan de Amsterdamse Prins Hendrikkade. Waarschijnlijk heeft hij contacten gehad met de Arbeiterbildungsverein in 1847-1848. Zijn ideeën vertonen veel overeenkomst met die van Karl Gödecke. Wat Hartman in het communisme bevalt is het respect voor arbeid en de grondslag van gelijkwaardigheid van alle mensen. Ook bij Hartman komt het belang van het ontwikkelen van de werklieden sterk naar voren. Op zijn initiatief wordt in 1854 de *Maatschappij tot verbetering van de werkende stand* opgericht. Bij oprichting telt de vereniging zevenentwintig patroons. Een jaar later zijn dat er reeds tweehonderd. Tegelijkertijd wordt het *Hulp- of Weldadigheidsfonds* opgericht ten behoeve van de knechts in dienst van de leden van de vereniging. Als Hartman in 1855 een knechtsvereniging opricht met de zinspreuk *Door eendracht en volharding komt men tot het doel*, ontstaat er verdeeldheid. De patroons vinden dat de knechts niet rijp zijn voor zo'n organisatie. Bevoogding is het gevolg. Er wordt een bestuur van vijf bazen en vijf knechts benoemd. Ook de oprichting van een ambachtsschool leidt tot verdeeldheid. Tot dan toe leren de knechts, het vak bij de baas en deze vrezen oneerlijke concurrentie tussen goed en minder goed opgeleide knechts. Om de werkloosheid

te bestrijden en tegelijkertijd de school te financieren bedenkt Hartman het plan om in de winter de knechts de straten van Amsterdam schoon te laten houden. De uitvoering van het plan is zo succesvol, dat al spoedig de reiniging los van de Maatschappij komt te staan. De vele en veelal radicale veranderingen die Hartman voorstaat vallen niet bij iedereen in goede aarde. Vanwege de kritiek trekt Hartman zich - in 1857 - terug uit de Maatschappij tot verbetering van de werkende stand.

Het koffiehuis wordt een trefpunt van werklieden die met Hartman de sociale problemen bespreken. Uit deze groep die, met als binding een loterijvereniging, gespreksavonden organiseert over 'nuttige' onderwerpen, ontstaat in 1861 de *Maatschappij tot nut van den arbeidende stand*. Deze Maatschappij is een inkoopvereniging voor brandstoffen, levensmiddelen en gereedschap. Het is de droom van Hartman om een netwerk van dit soort verenigingen op te richten als aanzet tot maatschappijverandering. Naast deze consumentenvereniging moeten er ook productiecoöperaties komen. Hartman geeft in 1863 een blad uit met als titel: *De Werkman*. Na twintig nummers moet de uitgave echter gestaakt worden. Ook van zijn verdere plannen komt helaas niet veel terecht. In 1864 is de organisatie alweer verdwenen. In het koffiehuis van Hartman komen ook Dageraadsmensen. De meesten van hen zijn radicalen en democraten uit de burgerij. Hartman is actief in de vrijdenkersbeweging. Hij publiceert onder meer een aantal artikelen in *De Dageraad* en is vanaf 1857 lid van deze vereniging.

- De Dageraad

Het duurt tot oktober 1866 - Gerhard woont dan alweer vijf jaar in Amsterdam - eer hij tot het lidmaatschap komt van een organisatie die zich met maatschappelijke vraagstukken bezighoudt. Hij treedt daarmee in de voetsporen van Wilhelm Weitling en al die anderen kleermakers die voor de arbeidersbeweging actief zijn. Op zijn beurt zet hij zich in 'voor de bevrijding van de arbeid'. Gerhard is een trouw bezoeker van lokaal De Zwaan - aan de Nieuwendijk hoek Kolksteeg - waar de bijeenkomsten van De Dageraad plaatsvinden. De Dageraad is in 1856 voortgekomen uit *Post Nubila Lux*, die op haar beurt in 1848 is ontstaan uit een scheuring binnen de Nederlandse vrijmetselarij. *Post Nubila Lux* is, omdat ze tegen de zin van de vrijmetselaarstop is opgericht, een onafhankelijke loge die vooral leden trekt onder degenen die zich los aan het maken zijn van het christelijk geloof. Als Franz Wilhelm Junghuhn, een bioloog en etnograaf, start met een scherp anti-christelijke periodiek: *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java*, doet dat veel stof opwaaien en ook bij *Post Nubila Lux* is dat het gesprek van de dag. Door de herrie die er in Nederland over ontstaat, komt de voortzetting van de uitgave in gevaar. De boekhandelaar F.C. Güntz besluit de verdere uitgave op zich te nemen. Dit is zo'n succes dat besloten wordt een tijdschrift te beginnen. *De Dageraad* is de titel van het tijdschrift, dat een jaar later in 1856 wordt vervolgd met de oprichting van een vrijdenkersvereniging van gelijke naam. De Dageraadsliden ontpoppen zich als aanhangers van een rationele wetenschap. Ze stellen zich zeer kritisch op tegenover de godsdienst, aangezien deze niet is gebaseerd op onderzoek. Alle kritiek op de godsdienst, als ook op de maatschappij, vindt plaats met een wetenschappelijke benadering. Niet alleen de problemen van theologie en wetenschap krijgen aandacht, maar ook het treffen van sociale voorzieningen voor de leden en de wijdere kring van aanhangers wordt bediscussieerd. Binnen De Dageraad vormt zich een aparte groep: *De Humaniteit*, die zich speciaal op sociale vraagstukken richt. Het is een 'broedplaats' voor wat een vrije geest ook maar van belang kan vinden. Hartman spreekt er en Multatuli vindt er zijn gehoor. Ferdinand Domela Nieuwenhuis is lid van De Dageraad, net als veel andere leiders in de vroege arbeidersbeweging zoals Klaas Ris, Hendrik Gerhard, P.J. Penning en Willem Ansing. In 1864 houdt Multatuli een serie lezingen voor de vrijdenkersvereniging. Hij ontmoet er Ris, een houtzagersknecht, die vermoedelijk het eerste lid van De Dageraad is uit de kring van de werklieden. Ris, die wel de eerste 'bewuste arbeider' van Nederland wordt genoemd, is een bijzondere figuur, die in de opkomende arbeidersbeweging in de jaren 1860-'80 zijn bijdrage levert. Multatuli zal in zijn *Ideeën* een budget van een werkman publiceren; dit budget zijn de wekelijkse bestedingen van de familie Ris. Uit dit overzicht van inkomsten en uitgaven blijkt hoe krap een gezin van een werkman het in die dagen heeft. De eerste voorzitter van De Dageraad is de atheïstische boekhandelaar R.C. d'Ablaing van Giessenburg. Als secretaris treedt op de ex-catechiseermeester Hendrik Huisman. Huisman is een der eersten in Nederland die het socialisme bestudeert en op de aanvankelijke ontwikkeling van de arbeidersbeweging een grote invloed heeft. Aanvankelijk staat in de statuten van de vereniging dat 'staatkundige onderwerpen' niet worden behandeld. In 1861 wordt deze beperking uit de statuten geschrapt. De Dageraad houdt zich vanaf dat moment sterk bezig met maatschappelijke problemen. In de loop van de jaren zestig wordt het lidmaatschap van De Dageraad ook voor werklieden opengesteld. Als in

1865 Huisman voorzitter wordt, komt de vereniging op een linksere koers en wordt er veelvuldig aandacht besteed aan onderwerpen van politieke en maatschappelijke aard. Het zijn vooral de bestuursleden L. Kettman en H.C. Kalshoven die, gesteund door voorzitter Huisman, voordrachten over het socialisme houden. Op het eind van 1868 en in de eerste maanden van 1869 zet Gerhard in een aantal lezingen voor De Dageraad zijn materialistische filosofie uiteen. Duidelijk en helder formuleert hij zijn bezwaren tegen de huidige maatschappij en het eigendomsrecht. Hij pleit voor een samenleving "waarin allen verplicht zijn te arbeiden, en de kinderen het eigendom van de staat zijnde, deze ook voor onderhoud en opleiding zorgt". Eind augustus 1869 valt hij opnieuw op scherpe wijze het eigendomsrecht aan, dat volgens hem "op den grondslag van geweld, list of uitzuiging berust". Na de afschaffing van de eigendom zal een geheel nieuwe maatschappij opgebouwd moeten worden. Gerhard pleit echter voor een zo geleidelijk mogelijke overgang. Deze ideeën zijn mede tot stand gekomen onder invloed van Kettman, Kalshoven en Huisman. Door Gerhard worden deze ideeën echter verder uitgewerkt en scherper geformuleerd. Het ligt voor de hand dat de basis van zijn socialistische ideeën reeds op zijn rondreis in Europa is gelegd. Hij kent de theorieën en de activiteiten van de Franse radicaal Henri Rochefort, die hij zeer bewondert. Deze Franse markies (1830-1893) is een politiek polemist die, als hij om zijn bijtende politieke toespelingen uit de redactie van de *Figaro* wordt gezet, een eigen weekblad begint waarin hij het Franse keizerrijk fel aanvalt. Hij wordt gevangengenomen, maar komt door de revolutie van 4 september 1870 weer op vrije voeten. Tijdens de Commune (1871) bekritiseert hij, ofschoon geen Communard, het gedrag van de regering te Versailles, zodat hij wordt verbannen (1873). In 1880 wordt hem amnestie verleend. Als redacteur van *L'Intransigeant* en radicaal volksvertegenwoordiger voor Parijs (1881-1886) bestrijdt hij onder meer het conservatief-republikeinse burgerdom. De zwaai naar politiek rechts van deze radicaal maakt Gerhard niet meer mee. Het zou zijn bewondering zeker hebben doen bekoelen.

- het ontstaan van de Internationale Arbeiders Associatie

In het Engeland van het midden van de negentiende eeuw heerst een tamelijk liberaal klimaat. Niet in de laatste plaats door toedoen van de kleermaker Francis Place bestaat er vrijheid van organisatie. Engeland, met Londen als middelpunt, is welhaast de natuurlijke wijkplaats voor al die radicalen en revolutionairen, die op het vasteland van Europa op vervolging kunnen rekenen. We zagen al eerder dat leden van de Bund der Gerechten na een mislukte revolutie in Parijs de wijk namen naar Londen. De reactie op de revolutionaire acties van 1848 maakt dat wederom velen het verstandiger vinden vervolging in hun vaderland te ontlopen en in Engeland hun heil zoeken. Er komen honderden politieke emigranten naar Londen. Onder hen bevinden zich Marx en Engels, maar ook veel ambachtslieden uit een groot aantal landen van Europa. De Engelse vakbeweging speelt al vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw een belangrijke rol. Een belangrijke episode is die van de Chartistenbeweging, die van 1825 tot 1854 haar stempel drukt op de sociale wetgeving van het land en wier doel het is met vreedzame middelen de politieke macht te veroveren. In 1847 neemt het Engelse Parlement voor het eerst in de geschiedenis een wet aan ten gunste van een tienurige werkdag. Daarna volgen nog wetten tegen de kinderarbeid, tegen het werken van kinderen en vrouwen in de mijnen, en een belangrijke kiesrecht hervorming. In Londen bestaat een groot aantal verenigingen van werklieden. Er zijn vakverenigingen maar ook meer politiek gerichte organisaties. Vooral onder de Duitsers is er sprake van politieke organisatie. De Kommunistenbund is in 1852 aan zijn einde gekomen door een tegen de bond gevoerd proces. In 1855 stichten de Duitse ballingen wederom een organisatie, die echter al spoedig tenietgaat door onderlinge twisten tussen anarchisten en socialisten. Zoals zo vaak is er over het uiteindelijke doel geen verschil van mening, maar over de weg ernaar toe des te meer. In de jaren zestig van de negentiende eeuw worden de Engelsen en de in Engeland verblijvende werklieden sterk beïnvloed door internationale gebeurtenissen. Als in 1861 in de Verenigde Staten de Burgeroorlog uitbreekt, demonstreren de Londense werknemers voor het afschaffen van de slavernij. Als er in Polen een opstand uitbreekt voor het verkrijgen van volledige autonomie, zenden de Londense werknemers een deputatie naar de premier met het verzoek om ten gunste van de Polen tussenbeide te komen. Het contact tussen de Franse en Engelse werklieden ten tijde van de wereldtentoonstelling in Londen leidt ertoe dat in Londen en Parijs comités worden opgericht. In juli 1863 beleggen deze comités in Londen een internationale vergadering, waar zowel Fransen als Engelsen het woord voeren. Het is voor die tijd een bijzondere gebeurtenis. Na deze bijeenkomst volgen verdere besprekingen tussen vertegenwoordigingen uit beide landen. Het resultaat is een adres dat de Engelsen aan de Fransen sturen over de mogelijkheid van internationale samenwerking. Daarin is onder meer het volgende te vinden: "Wij zien, dat wanneer wij

verzoeken onze economische toestand door verminderen van arbeidsduur of door loonstijging te verbeteren, onze werkgevers dreigen met tewerkstelling van Fransche, Duitsche en Belgische arbeiders, die bereid zijn tegen goedkoop loon te werken. Wij betreuren het te moeten zeggen, dat dit niet door onze broeders van het continent gedaan wordt om ons te benadeelen, maar ten gevolge van het ontbreken van een regelmatig en systematisch verkeer tusschen de arbeidersklasse van alle landen". Het Franse antwoord wordt een jaar later overgebracht door een delegatie bestaande uit drie personen. Op 28 september 1864 vindt in de St. Martin's Hall in Londen een vergadering plaats om de Franse delegatie te ontvangen. Er worden politieke vluchtelingen uitgenodigd die in Londen wonen. Men treft onder hen een aantal leden van de vroegere Bund der Kommunisten. Het Franse voorstel om in Londen een Internationale te stichten onder bestuur van een centraal comité wordt aanvaard. Er moeten onderafdelingen komen in alle hoofdsteden van Europa. Een voorlopig comité, bestaande uit Engelse, Franse, Duitse, Italiaanse, Poolse en Zwitserse werklieden, wordt gekozen om een programma en statuten voor de Internationale voor te bereiden. Het comité telt 32 leden, onder wie Karl Marx als een van de twee Duitse vertegenwoordigers. Marx hecht, ondanks zijn scepsis omtrent de 'rijpheid' van de beweging, grote waarde aan de aaneensluiting. Op 29 november 1864 schrijft hij: "De Associatie is van belang, omdat de leiders van de Londense Trade Unions erbij zitten, die Garibaldi een enorme ontvangst hebben bereid en door de monster-meeting in St. Jameshall het plan van Palmerston voor oorlog met de Verenigde Staten wisten de te verijdelen. Ook de leiders van de Parijse arbeidersbeweging staan met hen in verbinding." Op 1 november 1864 treedt de Internationale Arbeiders Associatie of kort weg 'de Internationale' in werking. De Internationale aanvaardt een ontwerp-programma opgesteld door Marx en verwerpt daarmee tegelijkertijd een anarchistisch getint ontwerp van de Italiaan Mazzini. Het door Marx opgesteld programma staat bekend als de *Inaugural-adresse der Internationale Arbeiter-Association*. In grote lijnen luidt het als volgt:

De vrijmaking van de arbeidersklasse moet door hen zelf plaats vinden. Die strijd is is geen strijd voor klassenvoorrechten, doch een strijd voor gelijkheid van rechten en plichten en voor de afschaffing van de bestaande klassevoorrechten. De economische afhankelijkheid van de werklieden van de bezitters van de productiemiddelen is de oorzaak van het knechtschap. Daaruit komt de sociale ellende en politieke afhankelijkheid voort. De emancipatie van de arbeidersklasse is het hoofddoel waarvoor elke organisatie als hulpmiddel moet zijn ingesteld. Door gebrek aan solidariteit zijn tot op heden alle pogingen mislukt. De vrijmaking van de arbeid is niet een nationaal, maar een sociaal probleem dat alle landen van de moderne maatschappij omvat. Alle bij de Internationale aangesloten organisaties en individuen moeten waarheid, recht en goede zeden als grondslag beschouwen voor hun handelen, zowel onderling als jegens hun medemensen zonder acht te slaan op kleur, geloof of nationaliteit. Het is noodzakelijk de rechten van de mens en van de burger, niet alleen voor zichzelf, maar voor ieder die zijn plicht doet op te eisen. Geen rechten zonder plichten, geen plichten zonder rechten.

Het doel van de Internationale wordt als volgt in de statuten vermeld: de Internationale Arbeiders Associatie heeft ten doel een centraal verbindings- en samenwerkingsmiddel te zijn tussen de verschillende landen, ten einde bescherming, verheffing en ten slotte volledige vrijmaking van de arbeidersklasse te verwezenlijken. Dan volgen organisatorische artikelen die onder meer bepalen dat de Internationale bestuurd wordt door een Algemene Raad met een grote bevoegdheid en dat er elk jaar een internationaal congres wordt georganiseerd.

- de utopie van Hendrik Gerhard

Evenals Evert Hartman, die hij via De Dageraad en De Humaniteit kent, ziet Gerhard een groot gevaar in het geld dat hij dan ook radicaal wil afschaffen. Een stelsel van beloningen zal deze vloek vervangen. Gerhard begrijpt best dat dit Utopia niet zo maar uit de lucht komt vallen. Zelfs de eerste stap, het algemeen stemrecht, lijkt in die tijd een onhaalbaar ideaal. Daarom moeten volgens Gerhard de werklieden, die de ruggengraat van de nieuwe maatschappij vormen, zich voorbereiden. Die voorbereiding bestaat uit het oprichten van werkverenigingen. Binnen deze verenigingen zal voor gemeenschappelijke rekening worden gewerkt en het loon wordt gelijkelijk verdeeld. Op die manier zal uitbuiting niet mogelijk en staking niet meer nodig zijn. Deze werkverenigingen moeten geen coöperaties vormen, door Gerhard "een dropdrankje voor borstkwaallijders" genoemd. Ze zijn bedoeld als vrije verenigingen van arbeiders, die nu al het

gemeenschapsideaal willen doorvoeren. Zij moeten functioneren als voorbereiding op een toekomstige communistische maatschappij. We zien dat de gedachten van Gerhard op een aantal punten sterk overeenkomen met die van Weitling. De scherpe veroordeling van het eigendomsrecht, maar vooral het afschaffen van het geld als het kwaad van alles, vinden we ook bij Weitling als centrale punten. Het vormen van werkverenigingen om daarin alvast de ideale staat te 'oefenen' is een ander punt van overeenkomst. Heeft Gerhard veel gemeen met Weitling als het gaat om de ideeën voor een nieuwe maatschappij, hun gedachten over revolutie en geweld zijn geheel verschillend. In tegenstelling tot Weitling keurt Gerhard geweld af en ziet hij meer in een proces van geleidelijke ontwikkeling dan in een revolutionaire omwenteling.

In De Dageraad komen langzamerhand twee stromingen op, waarvan de ene zich bepaalt tot het theoretische vrijdenken. De andere stroming wil, na het wegrukken van de bovenaardse hemel, in het vaarwater van het sociale leven komen. Als werkmans kan Gerhard zich niet vinden in die theoretische bespiegelingen en hij behoort dan ook onder de mannen die in 1868 de eerste vergadering van de verenigde arbeidersverenigingen onder voorzitterschap van J.W. Wertwijn, voorzitter van de Amsterdamse sigarenmakersvereniging Door Vriendschap Bloeiende, bijwonen. Een jaar daarna sluit hij zich aan bij de Nederlandse sectie der Internationale. In januari 1870 begint Gerhard een serie artikelen in *De Werkman* onder de titel 'De Toekomst' die hij eerder als lezingen in de cursusvergaderingen van de Internationale heeft gehouden. In deze artikelen zet hij uiteen met welke middelen men tot een nieuwe maatschappij kan komen. In de Internationale treedt Gerhard voor het eerst op in het openbaar als lid van de arbeidersbeweging. Door het schrijven van de brochure *De Internationale en hare beoordelaars* (1871) wordt hij door de buitenwacht gezien als de spreekbuis van de radicale arbeidersbeweging. Toch is Gerhard geen revolutionair, eerder het tegendeel. Zijn ideeën zijn zeer gematigd. Hij wil geen directe maar een geleidelijke invoering van het algemeen stemrecht. Ieder jaar moet er, via vergelijkende examens, 4 procent van de werknemers tot de stemlokalen worden toegelaten. De afschaffing van het eigendom wil hij bereiken door een jaarlijkse verhoging met 1 procent van de successierechten. In 100 jaar zal zo alle eigendom verdwenen zijn en een nieuwe maatschappij zijn opgebouwd. Het denken van Gerhard heeft sterk utopische trekken. Zijn ideale staat bouwt hij op het principe: "gelijk recht voor allen". Er zijn 'gemeentekraamzalen', waar de kinderen worden geboren. Zij worden opgevoed in 'kinder-speellokalen' en scholen. Hij schept een staat waarin iedereen gelijke kansen heeft en allen zichzelf kunnen ontwikkelen in de door henzelf gewenste richting. De bedrijven zijn gemeenschappelijke werkplaatsen, vanwaar de goederen worden gedistribueerd aan hen die er recht op hebben. Maaltijden worden gemeenschappelijk gebruikt. De bevolking woont in wooneenheden, waarbinnen gehuwden speciale ruimten hebben. Alle burgers, ongeacht hun prestatie, worden gelijkkelijk door gemeentelijke magazijnen gekleed en gevoed, zodat het verschil tussen rijk en arm niet meer bestaat.

Scheepers, typograaf en voorman van de Arnhemse vakbeweging, bespreekt op een vergadering van de Arnhemse werkliedenvereniging *Hoop op Gerechtigheid* de brochure *De Internationale en hare beoordelaars*. Hij uit daarbij kritiek op de Internationale door te stellen dat deze de godsdienst teniet wil doen. Deze kritiek wordt opgenomen in *De Werkman* van 29 juli 1871. Gerhard gaat op deze kritiek in. Hij maakt onderscheid tussen godsdienstig gevoel, dat "geheel vreemd is aan kerkelijke dogma's" en de leerstellingen der verschillende kerkgenootschappen. "Godsdienstig gevoel verbroedert de mensen, kerkelijke leerstellingen stooten hen van elkaar af". Gerhard ontkent dat de Internationale de "waarachtige godsdienst" ooit heeft tegengewerkt.

Typerend voor de bedachtzaamheid van de beweging in Nederland van die dagen is dat Gerhard elk verband tussen de Internationale en de Parijse Commune ontkent. Hij veroordeelt alle geweld. De bestaande wetten moeten worden geëerbiedigd, aangezien geacht kan worden dat deze de wil der meerderheid vertegenwoordigen. Dezelfde bedachtzaamheid is het die het gros van de Nederlandse werklieden afzijdig, zo niet onverschillig, doet staan ten opzichte van de Internationale. Wellicht moet de brief die J.E. Keller schrijft op 10 mei 1871 aan de Algemene Raad in Londen dan ook in dat licht worden gezien. Keller, die secretaris is van de Nederlandse sectie, verlangt in die brief uitleg over de beschuldiging, gepubliceerd in *Het Handelsblad*, dat de Internationale een grote som geld heeft gestuurd aan de Parijse Commune.

- de Nederlandse sectie der Internationale

Door bijna uitsluitend Dageraadsmensen, onder wie Hendrik Gerhard, wordt op 30 augustus 1869, in een lokaal aan de Nieuwmarkt, het *Nederlandsche Werklieden Verbond* opgericht als *Afdeeling der*

Internationale Arbeidersvereeniging. De meesten van hen blijven ook lid van De Dageraad. Gerhard bijvoorbeeld is er tot 1872 lid van en houdt er ook na 1869 herhaaldelijk lezingen; vooral over communisme en socialisme. Er komen na Amsterdam nog afdelingen in Den Haag, Utrecht en in een aantal Friese steden tot stand en op de valreep nog eentje te Rotterdam. De Friese afdelingen gaan in 1870 samen in de *Provinciale Friese Werklieden Vereeniging* (PFWV). Op haar oprichtingsvergadering bespreekt de PFWV de aansluiting bij de Internationale. Besloten wordt de beslissing aan te houden, maar ook in dit geval komt van uitstel afstel. Van het streven om zoveel mogelijk vakorganisaties bij de Internationale aan te laten sluiten komt weinig terecht. Slechts drie vakverenigingen te Amsterdam worden lid: de smedenvereniging *Recht voor Allen*, de kleermakersvereniging *Vooruitgang door Broederschap* en de lithografenvereniging *Veredeling, Oefening en Toekomst*. Naast deze drie bonden is nog aangesloten de zogenaamde *Gemengde Vereeniging*, waarvan de leden tot verschillende vakken behoren. Menige nieuwe vakvereniging komt tot stand door de propaganda van de Internationale die zich - opmerkelijk genoeg - vooral tot de ongeschoolden richt. Zo wordt er in het begin van 1870 te Amsterdam een vereniging van sjouwerlieden en in juni van hetzelfde jaar een borstelmakersvereniging opgericht. Onder de laatste vindt een kleine werkstaking plaats. Deze verenigingen sluiten zich echter niet aan als vaksectie bij de Internationale. De omvang van de Nederlandse sectie mag blijken uit een brief die Keller in november 1870 stuurt aan het Algemene Raad te Londen. Met deze brief stuurt hij de contributie ter grote van 8 shilling en 4 dime op met de vermelding dat dit is voor 100 leden. Op 21 juli 1872 zendt Gerhard een brief aan de Algemene Raad waarin hij een opgave doet van 255 leden. De Haagse sectie heeft 21 leden en de Utrechtse 8, waaruit volgt dat Amsterdam 216 leden telt. Gelet op het tijdstip van de brief mogen we aannemen dat met dit ledental ook de maximale omvang van de Internationale in Nederland is bereikt.

Gerhard is zeer actief in de Internationale. Op bijna alle bijeenkomsten en vergaderingen is hij present als bestuurder of als spreker. Als bestuurslid is hij degene die de contacten met het buitenland onderhoudt. De contacten met de Algemene Raad van de Internationale in Londen en de andere Europese federaties zijn een zwak punt van de Nederlandse afdelingen. Wel worden een aantal officiële stukken uit Londen door Gerhard vertaald en in *De Werkman* afgedrukt, maar meer dan een oppervlakkig contact is er niet geweest. Gerhard is geen internationaal secretaris, maar commissaris van toezicht. Pas in het derde verenigingsjaar, van september 1871 tot september 1872, wordt hij als zodanig benoemd. Als in mei 1870 blijkt dat een manifest van de Algemene Raad in Londen niet ondertekend is door Nederland, vraagt *De Werkman* zich kwaad af of Nederland dan nog niet officieel is aangesloten. Het is niet de laatste keer dat er geklaagd zal worden. Het bestuur van de Nederlandse sectie beklagt zich op haar beurt bij de Algemene Raad in Londen als de officiële stukken niet mede-ondertekend zijn door de secretaris voor Nederland. Als deze klacht nog in dezelfde maand wordt behandeld in een vergadering van de Algemene Raad, dan blijkt de verklaring even simpel als tekenend; er is geen secretaris voor 'Holland'! Sedert 1868 of 1869 is er een vacature. In de jaren daarvoor is het secretarisschap door verschillende leden van het Algemene Raad bekleed. In 1866 en een deel van 1867 is de 'corresponderend secretaris' voor Nederland, Jacques van Rijen. Van Rijen, een Vlaming, maakt gedurende diezelfde periode deel uit van het Algemene Raad. Gelet op de verslagen van het Algemene Raad heeft Van Rijen plannen voor Holland. Hij wil diverse stukken vertalen, waaronder het reglement en ook artikelen in kranten plaatsen. Na 1867 horen we echter niets meer van hem. Zijn plaats als corresponderend secretaris wordt gedurende de rest van 1867 waargenomen door N.P. Hansen, een Deens kleermakersgezel die gedurende de jaren 1864-'67 deel uitmaakt van het Algemene Raad. Derkinderen, een Vlaamse mandenmaker, die lid is van het Algemene Raad in 1866-'67 neemt het stokje van Hansen over. Derkinderen maakt zich in 1866 verdienstelijk bij een staking van mandenmakers in Engeland. Hij weet een zestal Belgen die geronseld zijn voor werk in Engeland als onderkruiper, over te halen te stoppen met hun werk. De zes worden op kosten van de stakers terug op de boot naar België gezet. Bij zeven Nederlandse onderkruipers, die enige dagen later arriveren, heeft hij geen succes. Op de brief die hij ze geeft reageren ze niet, omdat ze analfaabte blijken te zijn. Op de uitleg gaan ze niet in. Na Derkinderen ontstaat langdurig een vacature voor corresponderend secretaris voor Nederland, totdat in mei 1870 Marx wordt benoemd op voordracht van John Eccarius, de algemeen secretaris van het Algemene Raad. Marx is op dat tijdstip echter ziek en niet in staat de correspondentie vanuit Holland te beantwoorden.

In september 1871 wordt voor de derde maal een bestuur van de Nederlandse sectie gekozen. Voorwaarde is dat het bestuur moet worden gekozen, voor zover mogelijk, uit de leden van de aangesloten vakverenigingen. Door de kleermakersvereniging worden Gerhard en Gilkens aangewezen, door de smedenvereniging Ansing en Maagdenberg, door de lithografenvereniging De Berk en Termorshuizen, en Kalshoven en Van der Hout voor de gemengde vereniging.

- oorlogen en economische crisis in Europa

De jaren volgend op het revolutiejaar 1848 is een periode waarin oorlogen meer regel dan uitzondering zijn. Van 1853 tot 1856 woedt de Krim-oorlog. De internationale positie van tsaar Nicolaas I van Rusland lijkt na de revolutionaire crisis van 1848 aanzienlijk sterker. Hij wil deze positie uitbuiten door een oude Russische ambitie waar te maken: n.l. het beheersen van de Balkan en de zee-engte naar de Zwarte Zee. Als hij er met diplomatieke druk niet in slaagt bij de Turken zijn zin te krijgen, bezetten Russische troepen in 1853 de Donau-vorstendommen. Turkije en Rusland komen daardoor in oorlog met elkaar. Frankrijk en Engeland besluiten Turkije te steunen, en verklaren in 1854 Rusland de oorlog. Het conflict heeft daarmee een Europese omvang gekregen. Tot verrassing van Nicolaas I kiest Oostenrijk, in diplomatieke zin, de kant van Frankrijk en Engeland. Oostenrijk oefent druk uit op de Russen en weet hen te bewegen de Donau-vorstendommen te verlaten, waarna Oostenrijk er zelf een bezettingsleger naar toe stuurt. Nadat verdere diplomatie is mislukt, valt een Engels-Frans leger de Krim binnen, dertig kilometer te noorden van Sebastopol. Het beleg van de vesting Sebastopol duurt bijna een jaar. De pogingen van de Russen om de stad te ontzetten worden slechts met de grootste moeite afgeslagen. Het slagveld op de Krim vertoont de gruwelijke beelden van een oorlog, verergerd door een barre winter en een cholera-epidemie. De Engelsen verliezen de helft van hun manschappen. Voor zover een oorlog iets positiefs op kan leveren, dan is dat het werk van 'de dame met de lantaren' Florence Nightingale. Zij organiseert op de Krim de verpleging van de gewonde militairen. Aan de ongelooflijke inzet en moed van deze vrouw houden we de moderne ziekenverpleging over. Sardinië neemt in 1855 eveneens deel aan de oorlog in de hoop daarmee de Franse sympathie te winnen voor het Italiaanse eenheidsstreven. Als Sebastopol valt en de Russen er op hun beurt inslagen de Turkse vesting Kars in Armenië in te nemen, is de tijd rijp voor de onderhandelingstafel. Het is dan inmiddels maart 1856. Het vredescongres in Parijs duurt twee maanden. Er komt een eind aan de oorlog; Roemenië wordt een vrij land, Rusland moet zich neerleggen bij zijn nederlaag en de verzwakking van zijn internationale positie, en er ontstaat ruimte voor de Pruisische politiek om de Duitse eenheid onder Pruisische leiding te verwezenlijken.

Nog nauwelijks bekomen van het geweld op de Krim raken - in 1859 - Oostenrijk en Italië met elkaar in oorlog. Frankrijk kiest de zijde van Italië. De Oostenrijkers verliezen de oorlog en daarmee het gebied waarvan Milaan en Venetië het middelpunt vormen. Slechts enkele jaren later - 1864 - trekken Pruisen en Oostenrijk gezamenlijk op tegen Denemarken. Het gaat hen daarbij om de verovering van Sleeswijk-Holstein, waarin ze slagen, maar na afloop van deze veldtocht krijgen Pruisen en Oostenrijk het met elkaar aan de stok. De Oostenrijkers worden in de veldslag van Sadowa in 1866 verslagen. Enige jaren later ontbrandt - 1870 - de Frans-Duitse oorlog. Vijf oorlogen binnen twintig jaar, waarin de staatsgrenzen van Europa danig dooreen worden gehusseld en machtscentra verschuiven. We gaan verder maar voorbij aan de binnenlandse oorlogen in Italië en Spanje, aan de vele koloniale oorlogen en de langdurige en bloedige burgeroorlog in de Verenigde Staten, die zich voltrekt van 1861 tot 1866. Oorlog is geen tijd waarin aan sociale vraagstukken aandacht wordt besteed. De maatschappelijke ontwikkeling stagneert tijdens oorlogen, terwijl er eveneens sprake is van grote kapitaalsvernietiging. Het behoeft dan ook nauwelijks betoog dat de arbeidersbeweging, waarvan in alle landen een begin te zien is, geen grote vlucht neemt. Eerst als in een land weer min of meer de normale situatie is weergekeerd, wordt ook de arbeidersbeweging weer hoorbaar en zichtbaar.

In de Europese economie is er in 1857-1858 een terugval te zien. Door de van werkgeverszijde genomen maatregelen, zoals loonsverlagingen, wordt de vakbeweging in diverse landen van Europa tot daden geprikkeld. Een staking van de Londense bouwvakkers wordt beantwoord met uitsluiting. Aan hun werklieden leggen de bouwpatroons een verbod tot organisatie op. De vakbeweging in Engeland kent echter reeds zo'n samenhang, dat met solidariteitsacties en inzamelingen de stakers langdurig kunnen worden ondersteund. Als de patroons onderkruipers op het vaste land trachten te werven, reageren de Londense werknemers daarop met het oprichten van een soort bestuurdersbond om de contacten met het vaste land te kunnen coördineren. De leiders van deze Londense Bestuurdersbond zien de noodzaak in om nauwe contacten te onderhouden met organisaties van werknemers in andere landen. Deze contacten krijgen nog een stimulans door het verzoek van een club Italiaanse werklieden aan de Londense bestuurdersbond om hen behulpzaam te willen zijn bij het oprichten van een vakorganisatie. Na negen maanden staken kan het conflict in het Londense bouwvak met een overwinning voor de werknemers worden afgesloten.

In Frankrijk is sprake van een golf aan stakingen ter verdediging van het loonniveau. In Duitsland wordt voor

het eerst een onafhankelijke arbeiderspartij opgericht op initiatief van Ferdinand Lassalle. De Franse regering zendt in 1862, als bewijs dat ze het goed voor heeft met de werknemers, een delegatie van 550 werklieden naar de Wereldtentoonstelling in Londen. De Fransen, en een delegatie van Duitse werklieden die ook de wereldtentoonstelling bezoekt, worden door de Londense Bestuurdersbond op vriendschappelijke wijze ontvangen. Gezamenlijk organiseren zij een demonstratie voor de Poolse revolutie. Er vinden eveneens ontmoetingen plaats met Franse- en Duitse politieke vluchtelingen die in Londen werk hebben gevonden. Nog in de loop van 1862 komt er een verbinding tot stand tussen Londense en Parijse organisaties om de, vanwege de Burgeroorlog in de Verenigde Staten, werkloos geworden werklieden in de textielindustrie te helpen. De actie ter ondersteuning van de strijd van de Poolse bevolking voor autonomie geeft de doorslag voor de totstandkoming van een internationale band. De ontwikkelingen in Polen, de revolutionaire beweging in Italië en de Burgeroorlog in de Verenigde Staten brengen de beweging onder de democraten, die na 1852 is stil gevallen, weer opgang.

- de vredesbeweging

Gerhard is, qua uiterlijk en persoonlijkheid, bepaald niet een persoon die voldoet aan het beeld dat gemeenlijk bestaat over een revolutionair. Gerhard draagt geen flambard en heeft ook geen cape om een bom met brandende lont onder te verbergen. Als je niet weet dat Gerhard het hoofd is, de leidende gedachte van de Nederlandse sectie van de Internationale, dan zou je zeker menen de voorzitter van een afschaffingsgenootschap of een jongelingsvereniging te zien. Op vergaderingen spreekt hij de een of ander niet aan zonder noodzaak of zonder zelf aangesproken te zijn. In zijn antwoorden is hij kort en kernachtig. Gerhard zal bij een volksoploop of werkstaking de eerste zijn om tot bedaardheid te manen. Zijn gehele wezen duidt een afkeer aan van geweld; driftig zal hij niet gauw worden. Gerhard maakt, als hij in een vergadering van de *Internationale Vredesbond* een aanval moet doorstaan van mannen als De Bosch Kemper en Laurillard, bedaard aantekeningen en geeft dan antwoordt zonder enige overdrijving.

Gedurende de gehele negentiende eeuw wordt in Europa actie gevoerd voor het behoud van de vrede. Al in 1816 wordt te Londen de *Peace Society* opgericht die pacifistische ideeën krachtig propageert. Enkele publicaties van de Peace Society krijgen een Nederlandse vertaling. Er zijn met enige regelmaat contacten vanuit Nederland met de Peace Society, doch deze zijn vooral persoonlijk gericht. Als de Engelse vredesbeweging gaat ijveren voor de afschaffing van de slavernij, leiden de contacten met Nederland in 1842 tot de oprichting het *Nederlands Genootschap voor de Bevordering van de Afschaffing van de Slavernij*. Met een petitie richt het genootschap zich tot de koning. Vooralsnog wordt er geen gevolg gegeven aan het verzoek: pas in 1863 verbiedt Nederland, als een van de laatste westerse landen, de slavenhandel. Eerst in de jaren na 1850, nadat een aantal oorlogen elkaar in korte tijd opvolgt, is er voor het vredesstreven een grotere ontvankelijkheid. De verschrikkingen van het slagveld stimuleren de wens naar vrede. In 1867 wordt de *Ligue Internationale et Permanente de la Paix* opgericht. In 1869 wordt een brochure van de Ligue in het Nederlands vertaald en uitgegeven met als titel *Weg met den oorlog!*. De brochure roept op tot het oprichten van een Nederlandse afdeling van de Ligue, maar zover komt het pas als de verschrikking van de Frans-Duitse oorlog in 1870 ook in Nederland doordringt. In 1870 worden zowel in Den Haag als in Goes 'Vredesbonden' opgericht, en in Amsterdam zelfs twee. Een jaar later komt er een landelijke aaneensluiting door de oprichting van de *Algemeene Nederlandsche Vredesbond* die dan al 26 afdelingen kent. Een van deze afdelingen is Harlingen, waar de jonge predikant Ferdinand Domela Nieuwenhuis deel uitmaakt van het bestuur. De Vredesbonders zien het probleem van oorlog vooral als de uiting van de volkswil. "Als alle mensen zeggen: wij willen geen oorlog meer, dan is de oorlog kortweg afgeschaft zonder omhaal en zonder drukte." Wie zo tegen de problematiek van oorlog en vrede aankijkt, zoekt derhalve zijn middelen in de opvoeding. De Vredesbond ziet haar taak dan ook vooral liggen op het gebied van propaganda en voorlichting. We zien hier twee zaken samenvallen, die in het leven van Hendrik Gerhard welhaast een rode draad vormen: zijn afkeer van geweld en zijn geloof in de noodzaak van ontwikkeling en opvoeding. Het kan dan ook eigenlijk niet anders of ook de Vredesbond vindt in hem niet alleen een aanhanger, maar ook een warm pleitbezorger. Beperken de contacten van de Peace Society in Nederland zich vooral tot liberale politici, intellectuele en hogere ambtenaren, aan het eind van de zestiger jaren komen daar leden van De Dageraad bij, zoals Günst en d'Ablaing van Giessenburg. De *Dageraad* (het blad) besteedt aandacht aan het vraagstuk van oorlog en vrede en dat doet ook *De Werkman*, het blad van de typografenbond door een artikel uit *De Toekomst* over te nemen. De lijn van het artikel is nog steeds het idee dat indien alle

werklieden en burgers in de wereld geen oorlog wensen, deze er ook niet komt. De toevoeging werklieden is tekenend. *De Werkman* constateert dat alleen De Internationale, met op dat moment meer dan 3 miljoen leden, in staat is de oorlog onmogelijk te maken.

Gerhard wordt op 27 december 1870 gekozen in het bestuur van de Vredesbond. Twee maanden later verzorgt hij een lezing voor de algemene ledenvergadering. Gerhard geeft aan dat naar zijn mening het eigendomsrecht de aanleiding voor oorlog vormt. Diplomatie, door middel van een Europees Tribunaal of het recht van oorlogsverklaring neerleggen bij een volksuitspraak, werkt niet. Ook de volken beschaving bijbrengen of het christelijk geloof is onvoldoende, zolang er sprake is van privé-eigendom. Volgens Gerhard is er een nauwe relatie met de sociale kwestie. Volkeren en mensen zijn niet oorlogszuchtig maar hebzuchtig. Hij stelt voor om een jaarlijks groeiende erfrechtbelasting in te voeren, algemeen kiesrecht te introduceren en gratis onderwijs te geven. De Bosch Kemper, die op de vergadering aanwezig is, schrijft daarover in een brief dat sommige vredebonden een socialistisch karakter beginnen te krijgen en dat het beter is als dat niet de overhand krijgt.

- *De Internationale Arbeiders Associatie in Nederland*

'Holland' wordt voor de eerste maal genoemd in de verslagen van de 'General Council' te Londen in het verslag van 11 mei 1869. Herman Jung, een Zwitserse horlogemaker, die van 1864 tot 1872 deel uitmaakt van de Algemene Raad, deelt mee dat de "Shipbuilders Society of Amsterdam" zich heeft aangesloten bij de Internationale. Hij heeft dit bericht niet rechtstreeks ontvangen, maar uit een krant opgepikt. Met dit bericht is iets bijzonders aan de hand: het dateert van vóór de oprichting van de Nederlandse sectie, die pas enkele maanden later in augustus plaatsvindt. Het notulenboek van het Algemene Raad vermeldt een week later dat de scheepbouwers in staking zijn voor een verkorting van hun werkdag. Ze werken nu van 5 uur 's ochtends tot 7 uur 's avonds. Dat moet twee uur korter worden en wel van 6 tot 6; dus altijd nog de klok rond. Aan de hand van deze staking weten we dat het gaat om de scheepstimmerliedenvereniging *Vriendschap zij ons Doel*. Deze vereniging heeft zich al voor de oprichting van de Internationale in Nederland uitgesproken voor aansluiting bij de Internationale. De daad zal echter niet bij het woord worden gevoegd. Het lijkt er zelfs niet op dat ze contact met Londen hebben gehad. Na oprichting van de Nederlandse sectie sluiten drie vakorganisaties zich aans, maar niet Vriendschap zij ons Doel. De staking van de scheepstimmerlieden duurt van 26 april tot 21 mei 1869. Op de Eilanden in Amsterdam is de nood hoog gestegen. De 'Bijltjes' verdienen weliswaar - naar verhouding met andere beroepsgroepen - niet slecht: f1,80 per dag, maar daarvoor moeten ze wel zes dagen per week lange dagen maken en werk hebben en als het regent zitten ze zonder werk. Als het vriest staan ze letterlijk en figuurlijk in de kou. Is het dagloon nog het slechtste niet, er moet wel bij bedacht worden dat leegloop of uitvriezen geen loon betekent en de dat scheepstimmerman voor zijn eigen gereedschap moet zorgen. Het bouwen van houten schepen loopt terug en van het bouwen van ijzeren schepen is nog onvoldoende sprake. Eigenlijk draaien de Amsterdamse werven alleen nog maar op reparatiewerk. Er heerst werkloosheid; vooral in de winter, als door vorst niet gewerkt kan worden. Een timmerman klaagt:

"zomwijlen dan heb ik nog niets voor schoenen en kleren en dan moet mijn vrouw nog de kamerhuur voldoen, dat is thans f1,28 en kom nog nergens hiervoor minder teregt, en zit nu op een vertimmerde zolder, zonder vliering en zonder water, althans niet beduidend, en waarlijk het is of bijna allen Huis Heers gewetenloos zijn.... want daar men vroeger woonde voor 16 of 18 of 20 stuivers is nu f1,50 of noch meer en dan noch moet men niet om het hoogst noodzakelijke verzoeken of het is ga er maar af, want voor u een ander, wij zijn hiertoe genoodzaakt door de verhoogde belasting.....".

In maart 1869 gaat een pamflet rond met een oproep voor een vergadering. H. Akkerman, een scheepstimmerman, leidt de vergadering die een kleine 400 bezoekers telt. Het vergaderlokaal is te klein. Besloten wordt een vereniging op te richten. Een vervolgvergadering wordt afgesproken. Door zaalafdriving moet worden uitgeweken naar Vliedzorg in de Plantage. Cavalerie en infanterie zijn ter plaatse om 'rust en orde' te handhaven. De vergadering verloopt echter keurig en besloten wordt een adres te verzenden aan de patroons. Bij weigering aan de verlangens tegemoet te komen zal worden gestaakt. Naast een arbeidstijdverkorting van twee uur per dag wordt om een loonsverhoging van 20 cent per dag gevraagd. Het in beleefde woorden opgestelde adres vraagt om een antwoord vóór 19 april. Door tussenkomst van de burgemeester wordt dat verlengd tot 27 april. De vorm die voor de staking wordt gekozen is het eigenmachtig invoeren van de arbeidstijdverkorting. De scheepstimmerlieden weigeren voor 6 uur aan het werk te gaan. De reactie van de patroons is de werklieden geheel van het werk te weren. Er is dus eigenlijk

meer sprake van een uitsluiting dan van een staking. De staking is vrijwel volledig. Gedurende drie weken weten Akkerman en zijn medebestuurders van de inmiddels opgerichte vereniging Vriendschap zij ons Doel de staking ordelijk te houden, ondanks het feit dat het op de Eilanden wemelt van de militairen. Als na drie weken kleine groepjes 'onderkruipers' zich melden, komt het tot vechtpartijen met de politie die de werkwilligen begeleidt. De ondersteuning aan de stakers moet van derden komen. De vereniging heeft immers, als ze dat al gewild zou hebben, in haar korte tijd van bestaan geen stakingskas kunnen vormen. Er komt steun van onder andere de werklieden van de machinefabriek van Van Vlissingen en de Rijkswerf. De smedenvereniging *Tubal Kain* onder leiding van Willem Ansing levert hierin een bijdrage, ondanks het verbod van de werfdirectie om de stakers te steunen. Ook wordt een bijdrage ontvangen van de Antwerpse afdeling van de Internationale. De steun is echter te gering en bedraagt voor de 800 stakers hooguit per staker 1 à 1½ dagloon per week, en dat vlak na een winter waarin alle mogelijke reserves toch al zijn verbruikt. Er is geen houden meer aan en de staking dreigt te verlopen. Afsproken wordt te trachten om per werf tot afspraken te komen. Binnen enkele dagen is de staking voorbij. De loonsverhoging wordt binnengehaald, maar de arbeidstijd blijft ongewijzigd. Het is iets volslagen nieuws deze staking van de scheepstimmerlieden. Ze hebben er school mee gemaakt. De werknemers bij Van Vlissingen willen ook verkorting van de arbeidsdag tot 10 ½ uur en een loonsverhoging. Nog in hetzelfde jaar komen de bakkersgezellen met de eis van de afschaffing van de zondagsarbeid.

Akkerman en de andere bestuurders van Vriendschap zij ons Doel komen op de werven niet meer aan het werk. Nederland heeft zijn eerste georganiseerde staking achter de rug en kent zijn eerste slachtoffers uit een arbeidsconflict. Akkerman opent om toch in zijn dagelijks brood te voorzien aan het eind van 1869 een brood- en meeldepot.

In het verslag van juni 1869 van de vergadering van het Algemene Raad van de Internationale in Londen wordt melding gemaakt van de oprichting van de Nederlandse sectie. Herman Jung meldt: "the Amsterdam section had constituted itself the Central Section for Holland". *The International Working Men's Association* zoals de Eerste Internationale formeel heet wordt opgericht in 1864. We zullen het verder de Internationale noemen. De toevoeging 'eerste' laten we verder weg, in de eerste plaats omdat het een onderscheiding betreft die later is toegevoegd, en in de tweede plaats omdat het eigenlijk een onjuiste aanduiding is. De naam 'Eerste Internationale' komt meer toe aan de Bund der Gerechten en zijn opvolger de Kommunistenbund. Van de laatste is de Internationale in zekere zin een voortzetting. Het *Communistisch Manifest* is immers geschreven ten behoeve van de Kommunistenbund, maar vormt nu evenzeer de belijdenis van de Internationale. Ook in personele zin is er sprake van een voortzetting. Het meest in het oog springen natuurlijk Marx en Engels, maar ook anderen die nu aangesloten zijn bij de Internationale en daar actief voor zijn, hebben een rol gespeeld in de Bund der Gerechten en de Kommunistenbund, onder wie Karl Schapper, die in 1865 deel uitmaakt van de Algemene Raad.

De Algemene Raad van de Internationale is een gezelschap dat voortdurend van samenstelling wijzigt. De aanvullingen komen tot stand op voordracht van de raadsleden zelf. Gedurende de jaren 1864-'72, maken 191 mannen en 2 vrouwen gedurende kortere of langere tijd deel uit van de Algemene Raad. In de jaren 1864-'67 schommelt het aantal leden van het Algemene Raad per jaar rond de 70 daarna rond de 40. Door het voortdurend komen en gaan van de leden worden de bijeenkomsten van het Algemene Raad, welke om de veertien dagen plaats vinden, zelden door meer dan 15 à 20 leden bezocht. Naast intellectuelen en enkele artiesten maken vooral ambachtslieden deel uit van de raad. Van de 94 leden waarvan we het beroep kennen behoren er 60 tot de laatste categorie. Het aandeel kleermakers is opvallend, vooral in de jaren 1866-'68. Hun aantal varieert van 20 tot 25% van het totaal aantal ambachtslieden. De belangrijkste onder hen zijn ongetwijfeld de Duitsers Johann George Eccarius, die betrokken is bij de oprichting in 1864, en Friedrich Lessner. Beiden zijn van 1864 tot 1872 lid van het Algemene Raad.

- stakingen onder de kleermakers

In Engeland is de Internationale wel het meest succesvol geweest bij stakingen onder kleermakers. In maart 1866 stellen de kleermakersgezellen in Londen een eis voor loonsverhoging. De meeste patroons zijn geneigd om tot overeenstemming te komen, met uitzondering van een zekere Mr. Poole, gevestigd aan Saville Row. Om de eis kracht bij te zetten wordt een bijeenkomst georganiseerd, waaraan zo'n 1200 kleermakersgezellen deelnemen. De vasthoudendheid van Poole zorgt er echter voor dat andere werkgevers met hem meegaan. De werkgevers besluiten om tot uitsluiting over te gaan. Zo'n 15.000 Londense kleermakersgezellen komen daardoor zonder werk en reageren daarop met een staking. Het bestuur van de

Journeyman Tailors' Protective Association roept een nationale conferentie van Britse kleermakers bijeen te Manchester. Doel van deze conferentie is het verkrijgen van steun van kleermakers elders in Engeland. Door de al eerder genoemde Hansen, een Deense kleermaker en lid van de Algemene Raad, wordt in een vergadering de kleermakersstaking aan de orde gesteld, vooral vanwege het feit dat de werkgevers onderkruipers willen werven op het vaste land van Europa. De Algemene Raad besluit de nationale secties aan te schrijven met het verzoek om de kleermakersgezellen te weerhouden in te gaan op de uitnodiging om te komen werken in Engeland. Tevens worden er in een aantal dagbladen advertenties geplaatst om de kleermakersgezellen te informeren over de staking en ze te weerhouden van onderkruiperswerk. Vanwege de actieve steun die de kleermakersgezellen van de Internationale ondervinden sluiten zij zich aan. Als tegelijkertijd in Edinburgh duizend kleermakersgezellen in staking gaan, worden er in Duitsland, door de patrooms, kleermakers geworven. In april komen er 57 Duitse kleermakers in Edinburgh aan. De verwachting is dat er nog meer onderkruipers zullen volgen. De Duitse kleermakers die in Londen werken vormen een comité, waarvan Friedrich Lessner voorzitter is en Albert Haufe secretaris. Lessner, een kleermakersgezel, is een vooraanstaand lid van de Algemene Raad. Actief in de Duitse arbeidersbeweging neemt hij deel aan de revolutie van 1848. In 1856 emigreert hij naar Londen. Ook Haufe is een Duits kleermakersgezel die naar Londen is uitgeweken. In mei laat het comité een oproep uitgaan aan de kleermakersgezellen in Duitsland, waarin ze vragen niet in te gaan op een uitnodiging voor werk in Engeland en de stakers in Londen te steunen. Als de Londense werkgevers trachten een aantal Duitse kleermakers die naar Edinburgh zijn gehaald, naar Londen te krijgen om daar onderkruiperswerk te doen, verzorgt Marx een persbericht aan de Duitse dagbladen waarin hij waarschuwt voor de praktijken van de Engelse werkgevers. Haufe en Hansen worden naar Edinburgh gestuurd. Hun missie slaagt niet, maar ze weten de Schotse kleermakers wel te bewegen zich bij de Internationale aan te sluiten. De staking duurt maanden, zonder dat één der partijen een duimbreed toegeeft. In augustus breidt de actie onder de kleermakers zich nog uit met een uitsluiting van 700 kleermakersgezellen in Manchester. De *Manchester Journeymen Tailor's Society* vraagt de Internationale om ondersteuning, als ook in Manchester de werkgevers trachten kleermakersgezellen op het vaste land van Europa te werven. Ook voor deze staking worden door de Internationale advertenties verzorgd in een aantal Duitse kranten. De kleermakers in Manchester hebben als voornaamste eis verkorting van de arbeidstijd. Verkorting van arbeidstijd is een middel tot herverdeling van werk. Er dreigt werkloosheid door ingebruikneming van machines. In september wordt een voorlopige overeenkomst gesloten, waarna de gezellen weer aan het werk gaan. Ook de andere stakingen kunnen succesvol worden afgesloten en de lonen worden verhoogd. De activiteiten van de Internationale zorgen ervoor dat werving van kleermakers op het vaste land weinig succesvol is. Door de actieve bemoeiingen van de Internationale is een levendige uitwisseling ontstaan tussen de organisaties van kleermakers in Frankrijk, Duitsland, België en Engeland. Als in 1867 kleermakers staken in Frankrijk en België, krijgen deze de steun van de kleermakers in Londen. Zij zorgen ervoor dat er geen Engelse kleermakers naar het vaste land gaan om onderkruiperswerk te verrichten. De Internationale heeft bij de kleermakers in Engeland een grote aanhang verworven en is in die periode onder hen bijzonder populair.

- Vooruitgang door Broederschap

Het lijkt erop dat na het verdwijnen van de Arbeiterbildungsverein in 1848 er een zekere vorm van organisatie of onderling verband onder de kleermakers is blijven bestaan. Mogelijk is het een voortzetting van de beweging onder de kleermakers die geld inzamelden voor de bekostiging van de verdediging van Hanke en Gödecke, in het proces tegen hen na de demonstratie op de Dam en de rellen die daarna plaats vonden. Het enig bekende feit tussen 1848 en 1865 is een staking in Amsterdam onder de kleermakersgezellen. Wanneer deze staking precies plaatsvindt, is niet bekend. Petrus Werthweyn, president van het *Onderling Hulpfonds Boekdrukkunst* en de latere voorzitter van de *Algemeene Nederlandsche Typografenbond*, zegt op een vergadering van het Hulpfonds in 1865, waar gesproken wordt over middelen om tot verbetering van de lonen te komen: "dat het geenszins ons doel is, evenals de kleermakers ons werk neer te leggen, om later weer s'il-vous-plait te moeten spelen, teneinde werk te bekommen". Uit deze woorden zou kunnen worden opgemaakt dat het doel van de staking niet is bereikt, maar ook - aangezien er in de tweede helft van de jaren zestig geen organisatie van kleermakers is - dat de staking tevens het einde betekende van de kleermakersorganisatie. We weten dat Gerhard in november 1870 Gerhard (hij laat het niet alleen bij woorden en theorieën) samen met vijf andere kleermakers een commissie vormt met als doel een vereniging op te richten. Uit dit initiatief ontstaat op 11 december 1870 de kleermakersvereniging

Vooruitgang door Broederschap. Gerhard toont gevoel voor drama als hij de oprichtingsvergadering opent met:

“gij kunt allen beseffen, het is de wensch ons vereenigd te zien, uit eene diep gevoelde behoefte hiertoe en in navolging van honderden van onze medewerklieden in bijna alle landen van Europa en de Vereenigde Staten van Noord Amerika. Te lang reeds stonden wij als bloote toeschouwers bij den grooten worstelstrijd, die in de oude en nieuwe wereld gestreden wordt. Een strijd niet te beslissen door kanonnen en mitrailleuses, het is een strijd tusschen arbeid en kapitaal, waarvan wij eene vredelievende oplossing tegemoet zien, wanneer de vereeniging der verschillende arbeiders uitgebreid en volkomen zal zijn. Wij prediken dan ook geen haat tegen personen, wij sporen U niet aan tot werkstakingen op groote schaal, die immer tot nadeel van beide partijen uitloopen, wij wenschen niets dan eene vereeniging van kleermakers te zien opgericht wier leden elkander broederlijk de hand reiken, waar één hunner in zijn rechten wordt te kort gedaan.”

Na de toespraak van Gerhard wordt het concept-reglement voorgelezen. Het bevat onder meer de bepalingen dat men als lid niet ouder mag zijn dan vijftig jaar, stukwerker moet zijn of minstens 12½ cent per uur moet verdienen. Deze artikelen worden na veel protest veranderd in de omschrijving dat men kleermaker moet zijn en ouder dan twintig jaar. Het grootste deel van de aanwezigen treedt nog tijdens deze vergadering toe tot de vereniging; negenendertig in totaal. Een week later is het ledental tot drieënzeventig gestegen. Volgens het reglement wordt een bestuur gekozen bestaande uit twee secretarissen en twee penningmeesters. Overeenkomstig de bepaling dat er geen “vaste President” zal zijn - een bepaling ontleend aan het reglement van de Internationale - worden vijf commissarissen van toezicht gekozen die bij toerbeurt de vergaderingen leiden. Op voorstel van J.H. Gilkens wordt besloten dat een commissaris van werkzaamheden erop toe zal zien “dat op de vergaderingen geene laffe of niets beduidende voordrachten werden gehouden”. Op de eerstvolgende vergadering wordt de contributie vastgesteld op acht cent, waarvan er drie voor de Internationale zijn bestemd. Gerhard pleit ervoor dat de werklieden door hun verenigingen niet alleen hun vakbelangen zullen behartigen, maar ook hun “rechten als mensch en burger in de maatschappij.” Deze poging om vakactie en politieke actie met elkaar te verbinden is eigenlijk niet eens zo opmerkelijk als we Gerhards activiteiten in ogenschouw nemen. Veel activiteiten heeft de kleermakersvereniging nooit ontplooid. De ledenvergaderingen worden matig bezocht. In maart 1871 wordt een commissie van zes leden uit de verschillende werkplaatsen gekozen om een conflict met de patroons bij te leggen “met de stipste onzijdigheid”. Op een openbare vergadering die in september georganiseerd wordt, spreekt naast Gerhard en Gilkens ook de oude Hartman. Deze heeft zich herhaaldelijk in lezingen voor *De Humaniteit* uitgesproken tegen werkstaking en harde maatregelen in de strijd voor loonsverhoging. De kleermakersvereniging behoort zeker niet tot de revolutionairste in de Internationale. Op het eerste jaarfeest van de kleermakersvereniging spreekt Gerhard over een actie om de positie in het vak te verbeteren. Hij belooft de steun van de Internationale indien de patroons tot uitsluiting mochten overgaan. Volgens een politierapport besluiten de kleermakersgezellen “om tegen het voorjaar in het generaal hun werk te staken, waartoe reeds lijsten ter tekening in omloop zouden zijn.” Op dezelfde vergadering wordt ook gesproken door Potharst en Sauer, terwijl onder de vele die een vers of een voordracht ten gehore brengen, ook Gilkens vermeld wordt. Als *Het kanailje* door de 400 aanwezigen luidkeels gezongen wordt, dreigt de zaalhouder het feestlokaal te ontruimen. De typografen-zangvereniging *De Vrijheid* verzorgt, na een dronk erewijn, verder het muzikale gedeelte van de feestavond. Het ‘bal na’ duurt tot diep in de nacht. Het politierapport - zelfs bij feesten ontbreken de ‘stillen’ niet op het appèl - vermeldt laconiek: “een klein aantal feestvierenden was dronken, doch onaangenaamheden hebben niet plaats gehad.”

BROODROOF 1872

- richtingenstrijd

Een belangrijke gebeurtenis in de Internationale is het jaarlijkse congres. Op het congres immers ontmoeten de leiders van alle aangesloten organisaties uit de verschillende landen elkaar om de te volgen strategie te bespreken. Vanaf het eerste congres, gehouden in 1866 in Genève, is er een richtingenstrijd. Zijn het aanvankelijk de ideeën van Proudhon die tegenover die van Marx staan, daarna zijn het die van Bakoenin. Socialisme is in het geboortjaar van de Internationale allerm minst een vaststaand begrip. Er zijn talrijke stromingen die elkaar bestrijden en van oordeel zijn dat alleen zij het 'ware' socialisme vertegenwoordigen. De verschillen komen al tot uiting op de oprichtingsvergadering te Londen. Een aantal aanwezigen wil van de Internationale een geheime organisatie maken, in navolging van de geheime verenigingen die in een aantal landen bestaan. Begrijpelijk is dat wel. In vrijwel alle landen bestaat een verbod op organisatie, en overtreding kan vervolging opleveren. Marx is sterk gekant tegen ondergronds opereren. Naar zijn visie kunnen alleen resultaten worden geboekt door in het daglicht te treden. De tijd die verloopt tussen de oprichting in Londen en het congres in Genève wordt door de Algemene Raad vrijwel geheel besteed aan de congresvoorbereiding. Regelmatig zijn er in de besprekingen stevige meningsverschillen. De Engelse vertegenwoordigers in de Algemene Raad wensen dat de wijze van organisatie zoals deze in Engeland bestaat ook op het vaste land wordt ingevoerd. Geen onlogische stellingname, aangezien zij als enigen op resultaten kunnen wijzen. De Engelsen nemen in 1864-'65 met zeventien aangesloten organisaties met gezamenlijk vijftigduizend leden de belangrijkste plaats in. De aangesloten organisaties in de andere landen zijn vaak niet meer dan een Gideonsbende. De Engelsen zijn vooral uit op strijd voor directe lotsverbetering, terwijl de Fransen en Zwitsers de Internationale meer zien als instrument om structurele veranderingen te bewerkstelligen. Ondanks de moeilijkheden, zoals gebrek aan geld door de slechte contributieafdracht, komt het congres tot stand. Vierenvijftig vertegenwoordigers, het merendeel uit Zwitserland, bespreken de 'meningsverschillen'. De Engelsen ijveren ervoor om hun meer sociaal-liberale dan socialistische denkbeelden ingang te doen vinden, terwijl voorstanders van landnationalisatie, atheïsten en revolutionairen van de daad aanhangers proberen te werven voor de hunne. Ondanks de veelheid van opvattingen en uiteenlopende belangstelling lukt het toch om de statuten die door Marx zijn ontworpen aanvaard te krijgen. Het voorstel van de aanhangers van Proudhon om alleen handarbeiders als lid van de Algemene Raad toe te laten, wordt verworpen. Een groot aantal resoluties wordt aanvaard, zoals beperking van vrouwen- en kinderarbeid, beperking van de arbeidsduur, afwijzing van de reactie in Rusland, de wens tot herstel van de autonomie van Polen en bevordering van coöperatie en vakbeweging. Voortaan worden de vakbonden beschouwd als de "hefboom voor de opheffing van het systeem van loon- en kapitaalheerschappij zelf", en niet de met staatshulp gecreëerde productiecoöperaties.

Een jaar later in 1867 is Lausanne congresstad. Gelet op de ligging van deze stad, in het Frans-Zwitserse taalgebied, is het niet verwonderlijk dat het Frans(talig)e element overheerst. De Franse en gedeeltelijk ook de Zwitserse arbeidersbeweging staat sterk onder invloed van Proudhon. Deze is weliswaar in 1865 overleden, maar zijn nalatenschap wordt door de Franse werklieden in ere gehouden. Proudhon, die in Parijs Marx heeft leren kennen, is een beoefenaar van de maatschappijwetenschappen. Jarenlang voerden deze twee een dispuut over maatschappelijke vraagstukken. Als de Fransman in 1846 *De filosofie van de ellende* laat verschijnen, reageert Marx daarop met *De ellende van de filosofie*. Marx reageert niet alleen inhoudelijk, maar wordt ook wat persoonlijk en geeft daarmee zijn tegenstander te weinig respect. Marx betoogt dat Proudhons opvattingen, hoe gekant tegen het kapitalisme ook, in wezen anarchistisch zijn. Proudhon wordt dan ook wel de theoreticus van het anarchisme genoemd. Hij stelt de vrijheid van het individu boven alles en is bevreesd dat het socialisme een nieuwe tirannie in de plaats zal stellen voor die van de kapitalisten. Met de tegenstelling Marx-Proudhon is de tegenstelling tussen anarchisten en marxisten een feit. In de verdere geschiedenis van de Internationale zal deze tegenstelling immer een rol spelen en een belangrijke bijdrage leveren tot haar ondergang. Het congres in Lausanne kent heftige debatten over doel en methoden in de strijd voor de bevrijding van de arbeid.

Het congres in Brussel in 1868 kent eveneens een dagenlange strijd tussen de voor- en tegenstanders van de beide richtingen. De marxistische visie krijgt op het Brusselse congres, niet in de laatste plaats door een evenwichtiger afvaardiging uit de verschillende landen, de overhand. Het is in Brussel dat voor het eerst uitvoerig wordt gesproken over het militarisme. Het is alsof de Frans-Duitse oorlog zijn schaduwen vooruit

werpt. Een resolutie wordt aanvaard waarin alle werklieden worden opgeroepen om bij het uitbreken van een oorlog het werk neer te leggen. Een mooie maar naïeve stellingname, waar, nadat de oorlog is uitgebroken, niets van terecht komt. In 1868 en 1869 neemt de Internationale in Frankrijk, Zwitserland en België snel in omvang toe. De Duitse *Sozialdemokratische Arbeiterpartei* onder leiding van Wilhelm Liebknecht en August Bebel treedt toe. De Internationale wint door deze groei sterk aan betekenis. Is het anarchisme van Proudhon in 1868 'overwonnen', met de toetreding van de Russische revolutionair Michael Bakoenin in datzelfde jaar, komt de strijd tussen anarchisten en marxisten in een nieuwe fase. De opvattingen van Bakoenin staan lijnrecht tegenover die van Marx. De laatste wil de werklieden scholen, zodat ze op den duur in staat zijn de leiding van het productieproces op zich te nemen. Bakoenin betitelt dat als "autocratisch communisme". De Rus wenst een revolutie die niet alleen alle eigendom, maar ook de staat moet opheffen. De revolutie moet tot een gemeenschap van vrije coöperaties leiden. De tegenstelling tussen het marxisme en het anarchisme is in de kern een probleem van volgorde. Marx meent dat de staat pas kan worden afgeschaft nadat het privé-eigendom door die van eigendom van de gemeenschap is vervangen. Bakoenin (en ook Proudhon) ziet de staat als het grote kwaad. De staat is een belemmering voor de emancipatie van de werklieden en dient dan ook bij voorrang te worden omvergeworpen. Bakoenin sticht, om zijn denkbeelden in de Internationale te verbreiden, een organisatie in de organisatie. Deze zogeheten *Jura-federatie* heeft haar zwaartepunt in Zwitserland. Op het congres van Bazel in 1869 komt de strijd tussen aanhangers van Marx en Bakoenin eerst recht tot uiting. Bij voortduring wordt de vraag aan de orde gesteld of de Internationale zich zal uitspreken voor het organiseren van het proletariaat in zelfstandige productiegroepen (de anarchisten), of voor de socialisatie van de productiemiddelen (de marxisten). Het marxisme haalt in Bazel een krachtige overwinning. Daarnaast spreekt het congres zich voor eerst uit voor het oprichten van nationale en internationale vakorganisaties.

De Frans-Duitse oorlog heeft een zeer nadelige invloed op de Internationale. Deze oorlog, de gebeurtenissen rond de Parijse Commune en de ontbindende krachten van het anarchisme leiden uiteindelijk tot de ondergang van de Internationale. De tegenstellingen in eigen huis blijken te groot. De anarchisten vinden dat de Internationale niet ver genoeg is gegaan in haar stellingnamen tegen de Frans-Duitse oorlog en vóór de Parijse Commune, terwijl daartegenover de Engelse vakbeweging vindt dat de Internationale veel te ver is gegaan. De Engelse vervreemden van de Internationale. Het Duitse socialisme heeft van de oorlog zeer te leiden gehad en de Franse arbeidersbeweging wordt zwaar onderdrukt. Hoewel de Internationale zeer is verzwakt, wordt de strijd tussen Bakoenin en Marx steeds heftiger. Marx en Engels pleiten voor een sterke politieke arbeidersbeweging die, door haar kracht en invloed op de staat, de socialisatie van grond en productiemiddelen kan doorzetten. Bakoenin vindt dat die weg slechts tot de slavernij van het volk kan leiden. Alle eigendom moet zo snel mogelijk worden afgeschaft en daartoe is een revolutie het meest geschikt. Door de Frans-Duitse oorlog vinden er geen congressen plaats in 1870 en 1871. In 1872 valt de eer voor het organiseren van een congres Den Haag te beurt. Het is het eerste congres sedert de Frans-Duitse oorlog en na de Parijse Commune. Voeg daarbij de vete van Marx en Bakoenin, en het kan haast niet anders dan dat dit congres een dramatische afloop zal krijgen.

- Nederlands-Belgische congressen

Op twee van de drie Nederlands-Belgische congressen van de Internationale speelt Gerhard een belangrijke rol. In 1870 woont hij het congres te Antwerpen bij. Het Gentse congres in 1871 slaat hij over, maar niet dat te Amsterdam in hetzelfde jaar. De vakverenigingen zijn er goed vertegenwoordigd. Vijfentwintig vakorganisaties afkomstig uit Antwerpen, Gent, Den Haag, Utrecht, Friesland, Arnhem en Amsterdam geven acte de présence. We noemen de smedenvereniging Recht voor Allen met drie afgevaardigden, onder wie Willem Ansing, en de kleermakersvereniging Vooruitgang door Broederschap, met vier afgevaardigden. Naast Gerhard zijn dat Greven, Vooren en Schröder. Op dit derde *Nederlandsche Werkliedencongres*, dat plaatsvindt tijdens de pinksterdagen van 28 en 29 mei, presideert Gerhard de openbare vergadering, met als belangrijkste en eigenlijk enige principiële punt op de agenda: "Is de vrijmaking van de arbeid mogelijk, met behoud der bestaande wetten op den eigendom?". Gerhard treedt bij dit agendapunt ook als inleider op. In zijn rede vinden wij de volgende argumentatie:

"Er bestaan onder de personen die zich met den maatschappelijken toestand bezighouden, twee zeer uiteenlopende richtingen van gevoelen omtrent de wijze, waarop die toestand kan verbeterd worden. Naar het gevoelen van sommigen is de grondslag, het persoonlijk bezit, goed, en is alleen het misbruik, dat eenige personen hiervan maken, de oorzaak van al den jammer en de ellende, die wij rondom ons zien; zij trachten

derhalve den mensch te verbeteren. Zij zoeken door kracht van redenen hem die in het bezit is te overtuigen, dat hij zedelijk verplicht ware zijn vermogen zoodanig aan te wenden als dienstig blijkt om den belangen van het algemeen te bevorderen. Kortom, zij trachten de zelfzucht in het individu te dooden, zoodat allen geheel uit vrijen wil zouden werken voor allen, waardoor de toestand der maatschappij geleidelijk en als van zelven verbeterd zou worden. Anderen zijn er (en ik schaar mij aan hunne zijde), die zeggen: vergeefs is de moeite, die gij aanwendt; gij zult den op zich zelven staanden mensch niet verbeteren; laat hem de vrije beschikking over hetgeen hij (op welke wijze dan ook) heeft weten saam te rapen en ge zult zien, dat hij de macht, hierdoor verkregen, immer zal gebruiken om zich meer en meer boven zijn natuurgelijken te verheffen. Indien die heerszuchtige neiging uitsluitend een gebrek was der tegenwoordige bezitters men zou gegronde hoop kunnen voeden, dat, door de omwenteling van het rad der fortuin, mannen in hunne plaats getreden zijnde, gesproken uit de boezem des volks, uit de werklieden zelven, dezen alsdan, met edeler gevoelens beziel, alles zouden aanwenden om geluk en welvaart te verspreiden in den kring dergenen, waartoe hun vader en grootvader behoorden. Doch is dit zoo? Neen! De ervaring leert dagelijks, dat juist de parvenu's, zij die van niet tot iets komen, in de regel de grootste dwingelanden worden. De kiem tot heersch en zelfzucht schijnt nu eenmaal in de menschelijke natuur te liggen en wanneer hierbij eene wettelijke orde van zaken komt, zooals de thans bestaande, die slechts de keuze laat anderen ten onder te brengen of zelf ten onder gebracht te worden, dan kent de zelfzucht geene grenzen meer. Wil men derhalve den arbeid vrijmaken van den verderfelijke invloed, dien de willekeurige beschikking over 't kapitaal in de hand van enkelen uitoefent, dan zal men moeten komen tot opheffing der bestaande wetten op den eigendom." Op deze conclusie volgt een discussie die een toonbeeld is van begripsverwarring.

- het Haagse congres

In de Algemene Raad van de Internationale te Londen wordt in juni 1872 het te organiseren congres aan de orde gesteld. Marx stelt voor het congres in 'Holland' plaats te laten vinden, in overeenstemming met het voorstel van de Belgische sectie gedaan in 1870. De plaats zelf moet door de Nederlandse sectie worden bepaald. Het bestuur van de Nederlandse sectie beveelt Den Haag aan. Het Haagse congres is het enige congres van de Internationale waaraan Marx zelf deelneemt. Ook Gerhard is deelnemer aan het Haagse congres. Op dit congres zal de strijd tussen Marx en Bakoenin worden uitgevochten. Het is het verschil in opvatting tussen deze twee, en hun aanhangers dat het begin van het einde van de Internationale inluidt. Deze 'broedertwist', al zullen de hoofdrolspelers zichzelf niet of nauwelijks als broeders hebben gezien, is alleen te begrijpen in de context van de Europese politiek van die tijd. In Italië zijn de verschillende koninkrijken, de een na de ander, door Garibaldi verenigd tot een Italiaans koninkrijk onder Victor Emanuel. Zoals Garibaldi zelf later verklaart, is de alliantie met Victor Emanuel een 'tactische noodzaak' zeer tegen zijn zin in aangezien hij een overtuigd republikein is. Revoluties zijn in Italië niet van de lucht. Uiteraard met wisselend succes. Er zijn daardoor nogal wat Italiaanse vluchtelingen, vooral in Zwitserland en Engeland. De meesten van hen zijn aanhanger van Bakoenin en wars van een georganiseerd socialisme. Hetzelfde geldt voor de Russen en Polen die gevlucht uit eigen land door Europa zwerven en in hun ellende slechts één hoop koesteren: revolutie. In Engeland, dat op grootindustriële gebied nog vrijwel het monopolie bezit, is de vakbeweging succesvol en steken de arbeidsvoorwaarden van de geschoolde werklieden ver uit boven die van de werklieden in de andere landen. De Engelsen, die niet veel op hebben met de 'strijd van de theorieën', gaan geheel op in hun strijd voor betere arbeidsvoorwaarden. De politieke beweging in Engeland stelt op dat moment weinig voor, en het zal nog jaren duren eer een socialist het Engelse parlement betreedt. Onder aanvoering van Blanqui zijn de Franse socialistische voor alles revolutionairen en verwerpen zij het marxistische evolutie denken. Het blanquisme komt er op neer dat met geweld een kleine, maar goed georganiseerde groep de macht kan grijpen en ook kan behouden. Eigenlijk is er alleen bij de Duitsers steun te vinden voor de marxistische opvattingen. Het is tegen dit decor dat het congres van de Internationale in Den Haag plaats vindt.

Het congres wordt van 2 tot en met 7 september 1872 gehouden in een zaaltje in Concordia, gevestigd aan de Lombardstraat. Aanvankelijk wordt in de kranten slechts zakelijk gemeld dat de Internationale Den Haag heeft uitgekozen voor haar vijfde congres. Vrij plotseling meent dan het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* bezwaar te moeten maken tegen het houden van het congres. De krant wijst op artikel 10 van de grondwet, waar staat: "Het recht der ingezetenen tot vereenigen en vergaderen wordt erkend". Het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* interpreteert dat als niet geldend voor 'vreemdelingen'. Verder

meent het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* dat de regering in kan grijpen door een beroep te doen op de bedreiging van de openbare orde. Een pennenstrijd met andere dagbladen is het gevolg. Alhoewel de meeste kranten ook niets moeten hebben van de oproerkraaiers van de Internationale, zijn ze van mening dat de vrijheid van vergaderen moet worden geëerbiedigd. Er ontstaat een begin van een hetze tegen de Internationale en de nodige geruchten komen in omloop. Zo zou de kastelein van Concordia alsnog besloten hebben zijn zaal niet te verhuren, waardoor het congres niet door kan gaan. Duitsland zou druk op de regering hebben uitgeoefend om het congres te verbieden. Ondanks de geruchten zijn de eerste afgevaardigden al op de zaterdag voorafgaand aan het congres in Den Haag aanwezig. Ter herkenning dragen zij en ook enkele leden van de Haagse sectie op zaterdag en zondag een blauw lintje in het knoopsgat. Op zondagavond is er een kennismakingsbijeenkomst, waar Gerhard de gasten in het Frans toespreekt. Van maandag tot en met woensdag vinden zowel 's ochtends als 's avonds 'geheime' zittingen plaats. Deze geheime zittingen zijn er om de geloofsbrieven van de afgevaardigden te controleren. Doordat in de meeste landen geen vrijheid van vereniging bestaat en verenigingen zoals afdelingen van de Internationale verboden zijn, is de oplossing veelal een geheime vereniging. Het is dan ook moeilijk vast te stellen of degene die zich meldt als afgevaardigde, ook daadwerkelijk door zijn vereniging is afgevaardigd, aangezien ook dat geheim is. Aangezien dit congres vóór alles gaat over de te kiezen richting - anarchistisch of socialistisch - is het van belang wie over een meerderheid beschikt. Het komt op de geldigheid van de mandaten aan. Bij de controle van de geloofsbrieven wordt duidelijk dat de anarchisten in de minderheid zijn. Als de kwestie van de geloofsbrieven is afgerond spitst het congres zich toe op de vraag of de Algemene Raad - lees Marx en Engels - zijn grote macht zal behouden of niet. De Belgen, Spanjaarden en Zwitsers zijn op de hand van Bakoenin, die zelf niet aanwezig is. Ook Gerhard schaart zich bij de scheiding die in de Internationale plaatsvindt tussen de marxisten en de aanhangers van Bakoenin aan de zijde van de laatste. Gerhard heeft een groot vrijheidsgevoel en wenst daarom niet in te stemmen met de uitsluiting van Bakoenin en de zijnen. Gerhard is ondanks zijn steun aan Bakoenin geen anarchist. In een rede getiteld 'Vrijheid en gezag' behandelt hij de verhouding tussen anarchisme en communisme. Het verschil in wereldbeschouwing die tussen anarchisten en sociaal-democraten bestaat erkent hij niet. Wel zegt hij in voornoemde rede:

"We willen voor het oogenblik kommunisme en kollektivisme laten rusten om er later op terug te komen; beide benamingen drukken een direct maatschappelijken toestand uit. Anarchisme daarentegen is, althans gedeeltelijk, meer iets wat men een politiek denkbeeld zou kunnen noemen, waarbij aan ieder individu volkomen vrijheid van doen en laten zou blijven, zonder in het minste of geringste aan enig gezag van welke aard ook, te zijn onderworpen. Hoe men daar ginds kommunisme en anarchisme heeft kunnen samen koppelen is wezenlijk een raadsel, vermits een verstandig ingerichte kommunistische maatschappij zich wel het minst van alle met anarchisme zou kunnen verdragen."

Vooraf zeer logisch is Gerhard waar hij alléénstaande daden van geweld afkeurt. Hij betoogt dat de toestand rijp moet zijn, eer er van welk gewelddadig optreden dan ook, iets goeds valt te verwachten. Hij komt tot de conclusie dat beide richtingen, anarchisten en sociaal democraten - hij zelf rekent zich tot de laatste - moeten en kunnen samenwerken, omdat men het eens is over het gemeenschappelijk eigendom.

Het praktische einde van de Internationale komt in zicht door het voorstel van Marx om de zetel naar New York te verplaatsen. Met een meerderheid van drie stemmen wordt hiermee ingestemd. De aanhangers van Blanqui verlaten na deze stemming het congres. Marx heeft naar eigen zeggen het einde van de Internationale voorzien:

"De internationale actie der arbeidersklasse hangt in geen enkel opzicht van het bestaan der 'Internationale Arbeiders Associatie' af". De Internationale is slechts de eerste poging om voor die beweging een centraal orgaan te scheppen, een poging, welke door den stoot dien zij gaf een blijvend gevolg zou hebben, doch zij was in haar eersten historische vorm, na den val van de Parijsche Commune, niet langer vol te houden." De Internationale Arbeiders Associatie vindt haar, formeel afgekondigde, einde in 1876.

- politietoezicht

De secties van de Internationale genieten reeds in 1870 de aandacht van justitie. Antecedentenonderzoek vindt plaats naar de voormannen van de beweging, onder wie Gerhard en de typograaf C.P. Michon. Als Michon verhuist, wordt dat terstond aan de procureur-generaal gerapporteerd. Niet alleen de Nederlandse autoriteiten zijn geïnteresseerd in dergelijke gegevens, ook uit het buitenland wordt om inlichtingen gevraagd. De minister van Buitenlandse Zaken mr. Baron van Heeckeren van Kell vraagt aan de minister van

Justitie mr. H.J. Smidt in februari 1870 om inlichtingen over Gerhard. Deze zou betrokken zijn bij de distributie van het in Londen gedrukte *Die Freiheit* naar Duitsland. De minister van Buitenlandse Zaken vraagt deze informatie op verzoek van de Duitse gezant. Procureur-generaal Jhr. A.J.Th. v.d. Bergh geeft opdracht om Gerhard te observeren en inlichtingen over hem in te winnen. De Rotterdamse inspecteur H.W. Moulijn wordt met deze taak belast. Hij slaagt erin het signalement te pakken te krijgen van een zekere F. Kaufmann die als tussenpersoon de bladen, elke keer onder een andere titel in Engeland gedrukt, naar Rotterdam brengt. Het maakt een ieder geval duidelijk dat degenen die leiding geven aan de Internationale als staatsgevaarlijk worden beschouwd. Al voor de Parijsche Commune verkettert de pers in Europa de Internationale. De aanhoudende hetze zorgt er in Oostenrijk voor dat twee leiders van de arbeidersbeweging wegens hoogverraad tot tuchthuisstraffen worden veroordeeld, vanwege hun sympathie voor de Internationale. Na de Parijsche Commune reageert de burgerlijke pers heftig en beschrijft de Commune als een product van samenzwering, bedacht en gestuurd door de Algemene Raad van de Internationale. In Frankrijk komt een uitzonderingswet tot stand tegen de Internationale en wordt er getracht andere regeringen te bewegen tot vervolging en uitlevering van uitgeweken communards. Duitsland en Oostenrijk zijn van plan de Europese staten bijeen te roepen in de strijd tegen de Internationale. Paus Pius IX berispt de Zwitserse regering: "Zij [Zwitserland] duldt die sekte van de Internationale, die heel Europa wil behandelen zoals ze Parijs behandeld heeft. Deze heren van de Internationale zijn te vrezen, omdat zij werken voor de eeuwige vijanden van God en de mensheid." De Spaanse regering neemt daarop het initiatief om de Europese staten bijeen te roepen. Het is de verdienste van de Britten dat, door vast te houden aan de principes van de rechtstaat, de poging om Europa te verenigen in een anti-socialistische inquisitie wordt vrijdeld.

- ontslag en armoede

Onmiddellijk na het Haags congres wordt Gerhard door zijn patroon ontslagen, met het doorzichtige voorwendsel dat door zijn aanwezigheid in Den Haag een opdracht is verzuimd. Gerhard staat nu zonder enig inkomen op straat. Vanaf dat moment voert hij strijd tegen armoede en teleurstelling. Hij gaat daar zwaar onder gebukt. Het is voor hem en vooral voor zijn gezin, vrouw en op dat moment zeven kinderen een ramp. Niemand wil hem, de leider en woordvoerder van die gevaarlijke oproermakers, in dienst hebben. Met zijn gezin verhuist hij weldra naar de Nes, waar de Gerhards een kamer betrekken die past bij het inkomen van iemand die genoodzaakt is met het ordinairste verstelwerk zijn brood te verdienen. De verdienste gaat vaak de f8,- per week niet te boven. Aan de Nes is er sprake van gezinsuitbreiding. In 1876 wordt Jacob geboren en anderhalf jaar later Geertrui. Jacob komt al spoedig te overlijden. Domela Nieuwenhuis zal na een bezoek aan Gerhard in de Nes zeggen dat: "alles getuigde van de groote armoede, door hem geleden." Gerhard heeft, als de meeste vaklui, een hoog ontwikkeld gevoel van eigenwaarde, en daarbij komt de karaktertrek die ieder die hem nader leert kennen dadelijk opvalt: bescheidenheid. Deze bescheidenheid, die over Gerhards hele doen en laten ligt, maakt dat hij in de dagen van bitterste nood toch bijna nooit klaagt en alleen zijn allernaaste vrienden iets weten van zijn werkelijke omstandigheden. Zo worden de jaren doorgeworsteld in grote kommer, tot uiteindelijk aan het eind van de jaren zeventig de oudste zoon onderwijzer wordt. Het feit dat hij zijn twee oudste zoons niet aan het werk zet om iets te verdienen, maar beide de gelegenheid laat om onderwijzer te worden, toont aan uit welk hout Gerhard gesneden is. In 1878 moet Adriaan, de oudste zoon, in dienst en Gerhard zelf wordt zwaar ziek. Hij is bijna een jaar niet in staat te werken. De omstandigheden van het gezin Gerhard zijn dan zo kommervol, dat de minister van oorlog Adriaan toestemming verleent eerder af te zwaaien. Van zijn ziekte is Gerhard nooit geheel hersteld. Mr. W. Heineken deelt in een brief aan Van Haersolte, rechter te Zwolle, bij wie Gerhard een lening heeft gevraagd, mee dat Gerhard lange tijd ernstig ziek is geweest. Hij noemt het een aandoening aan het zenuwgestel, waardoor Gerhard lichte verlamningsverschijnselen heeft en zijn beroep niet meer kan uitoefenen. Hij is niet in staat lang achtereen in dezelfde houding te zitten. Daar er niets over te vinden is in de ziekenhuisarchieven moeten we aannemen dat Gerhard thuis het ziekbed hield. Dit moet, gelet op de benauwde behuizing van het grote gezin, een enorme belasting zijn geweest voor alle gezinsleden. Geholpen door enige vrienden verhuist het gezin Gerhard begin februari 1880 naar de Binnen Brouwerstraat, waar Gerhard een boeken- en papierhandeltje begint. Domela Nieuwenhuis is hem ter wille met de huishuur, terwijl ene De Graaf, uitgever te Haarlem, hem belangeloos voorziet van handelsmateriaal. Enkele Amsterdamse leden van het *Comité tot bespreking der Sociale Quaestie*, te weten: Heineken, Katz en Gotschalk, steunen Gerhard door borg te staan voor zijn inkoop bij boekhandelaren. Het handeltje loopt bij

aanvang goed doordat veel vrienden iets komen kopen. Na enige weken stagneert dat echter. Gerhard meent dat uitbreiding van het winkeltje met een leesbibliotheek betere vooruitzichten kan geven. Op 1 april 1880 schrijft hij een brief aan Van Haersolte, die hij kent van het Comité tot bespreking der Sociale Quaestie, met een verzoek hem geld te lenen voor de start van zijn bibliotheek. Van Haersolte verleent Gerhard een renteloze lening van f450,- nadat hij inlichtingen heeft ingewonnen bij Heineken en De Graaff. Beiden adviseren Van Haersolte om Gerhard te helpen. Heineken is daar het duidelijkst in. Hij schrijft Van Haersolte dat hij Gerhard kent als een eerlijk en open mens die het verdient geholpen te worden. Op 11 mei schrijft Gerhard aan Van Haersolte dat spoedig met de leesbibliotheek gestart kan worden, aangezien hij uitzicht heeft op het aanschaffen van een grote partij boeken uit de boedel van wijlen J. Roes te Alkmaar. Gerhard is te positief. In oktober, wanneer hij de eerste aflossing van de lening overmaakt, laat hij Van Haersolte weten dat het met de bibliotheek nog niet vlot het overnemen van de partij boeken is niet gelukt. De leesbibliotheek komt er niet en de boek- en papierhandel verloopt.

Op 11 mei 1881 wordt het tiende en laatste kind van Hendrik Gerhard en Sussane Stehli geboren. Het is een meisje luisterend naar de naam Anne. Door de inkomsten van Adriaan, die inmiddels als onderwijzer aan het werk is gegaan, raakt het gezin in betere doen. Enige jaren later verhuizen ze nog een keer en wel naar de Marnixstraat. In zijn laatste levensjaren zal Gerhard hier blijven wonen.

- confectie of maatwerk

Dat Gerhard, ontslagen door Bodenheim, aan de armoede is overgeleverd, lijdt geen twijfel. Toch kleven er enige vragen aan dit ontslag en aan de moeite die het Gerhard kost het hoofd boven water te houden. Hij werkt elf jaar onafgebroken bij Bodenheim en naar we aan mogen nemen naar volle tevredenheid. Om het Haagse Congres te kunnen bijwonen, moet Gerhard een week vrijaf hebben kunnen nemen, en dat in een tijd waarin van vakantiedagen nog geen sprake is. Bodenheim moet van die week verlof geweten hebben, anders zou het motief voor ontslag wel simpelweg ongeoorloofd verzuim zijn geweest. Bij nadere overdenking vraag je je af of hier toch niet meer aan de hand is geweest. Zal de 'radicaal Gerhard' nu echt zo slecht zijn geweest voor de klandizie dat Bodenheim daar schade van ondervindt? Mogelijk heeft 'de gelegenheid maakt de dief' evenzeer een rol gespeeld. Een dure kracht die een steeds zwaardere last wordt terwijl het werk afneemt, kan met een weliswaar doorzichtig maar afdoende motief aan de dijk worden gezet. Het is al te toevallig, nu er in de kledingmakerij grote veranderingen gaande zijn, dat dat bij het ontslag geen rol zou hebben gespeeld. Enerzijds is er de naaimachine die vanaf begin jaren zestig zijn intrede doet. Anderzijds is er de opkomst van de confectie-industrie die de maatkleermakerij concurrentie aandoet. Mogelijk zijn het deze economische veranderingen die verklaren waarom Gerhard geen werk kan krijgen bij andere kleermakers, en er niet in slaagt - als hij daar al pogingen toe doet - om als zelfstandig vakman opdrachten te krijgen. Hij is daarom genoodzaakt het minste verstelwerk te aanvaarden.

In pakweg veertig jaar - zo tussen 1870 en 1910 - vinden in de kledingvervaardiging grote veranderingen plaats. Het handwerk en kleinbedrijf zien naast zich het (machinale-) grootbedrijf opkomen. Voor bovenkleding neemt naast het maatwerk de confectie haar plaats in. Het spreekt vanzelf dat dit diep ingrijpt in de arbeidsomstandigheden van de kleermaker. De confectie (van het Latijnse 'confectio', dat bewerking of vervaardiging betekent) van herenbovenkleding start in Nederland omstreeks 1870. Doel is de Duitse import concurrentie aan te doen. Krijgt de confectie omstreeks 1870 vaste voet in ons land, het in voorraad produceren van kleding is al van oudere datum. Omstreeks 1800 ontstaat in West-Europa een levendige handel in tweedehands kleding, die er toe leidt dat speciaal daarvoor kleding wordt vervaardigd. In dezelfde periode gaat men ook kleding op voorhand vervaardigen voor de scheepsbemanning die te kort aan de wal is om aangemeten kleding afgewerkt te krijgen. We mogen aannemen dat het produceren van 'confectie' zijn wortels heeft in de beunhazerij en de oude- en nieuwe-kledinghandel van vroegere eeuwen. Een gildenkeur van 1397 te Utrecht bepaalde al dat de oud-wantsnijders: "niet hangen zullen te koop kleederen aan hun deurstijl of aan hun venster". In 1548 wordt in een keur gesproken over hen die oude kleren willen vermaken. In een ordonnantie van 1589 te Amsterdam wordt de oude-kleerkopers of anderen verboden oude of nieuwe kleren te verkopen, tenzij ze instemming hebben verkregen van het kleermakersgilde. Verder is in hetzelfde keur bepaald dat de uitdraagsters geen kleren mogen laten maken door onvrije meesters binnen of buiten de stad. In 1731 richt de stedelijke overheid zich met een ordonnantie tegen de praktijken van de oudeklee-verkopers van de Hoogduitse Joodsche natie. Voortaan wordt het hun toegestaan om oude kleren te verkopen, mits zij daarvoor aan het kleermakersgilde twaalf gulden betalen. Het uitstallen van kleren is echter verboden. Eveneens is het hen verboden oude kleren te verstellen of nieuwe

te maken. Ook het verkopen van nieuwe kleren op openbare veilingen is verboden, tenzij deze uit erfhuizen afkomstig zijn. Indien onder confectie wordt verstaan: het op voorraad maken van kledingstukken naar standaardmaten, dan blijkt dat deze wijze van produceren haar oorsprong vindt in bedrijfsvormen in de middeleeuwen. De verbodsbepalingen in de hiervoor genoemde keuren en ordonnances doet echter vermoeden dat het eerder uitzondering dan regel is geweest. Ook de inhoud van de uitvoerige gildenkeuren geeft deze indruk. Na het midden van de 19de eeuw wordt confectie van uitzondering tot een algemeen voorkomend artikel dat in een behoefte voorziet van uitgebreide lagen in de bevolking.

Omstreeks 1840 ontwikkelt zich in Duitsland op grote schaal de confectie-industrie en na 1870 wordt ons land met uit Duitsland geïmporteerde confectie overstroomd. De maatwerkkleermaker verliest nog meer van zijn klandizie. In het maatwerk was daarvoor al, althans in de grote steden, de alleenheerschappij van het kledingbedrijf voorbij. De regel dat de particulier de stof bij de lakenkoopman koopt en aan de kleermaker levert om te verwerken, is voorbij. Omstreeks 1850 zijn er in Amsterdam maatateliers waar talrijke kleermakers in loondienst werkzaam zijn. Het grootste atelier in de tijd tussen 1850 en 1870 telt 50 à 60 kleermakers. De ateliers leveren zelf de stoffen direct aan de klant. Vooral in Engels fantasiegoed doet zich dit voor. De lakenkopers verkopen meest laken en effen stoffen. Al vóór 1870 wordt de meeste kleding gemaakt op werkplaatsen en ateliers en niet meer in huisarbeid.

Naar verluidt mankeert er in die tijd veel aan het werk van de maatateliers; dikwijls zit de kleding niet goed. Het maakt het binnendringen van confectie makkelijker. Alleen de eersteklas maatzaken hebben minder onder de concurrentie van het confectiewerk te lijden. Wie gesteld is op goed passende en sluitende kleding, blijft het maatwerk trouw. De eersteklas maatzaken verliezen slechts het werk voor kinderen en bedienden. Dat vele van ouds bestaande maatzaken niet uitbreiden, ligt dan ook niet alleen aan de concurrentie van het confectiewerk, maar ook aan de concurrentie van de maatpatroons onderling. In Amsterdam zijn er enige honderden kleine maatzaken. De eigenaar van een atelier te Amsterdam, opgericht omstreeks 1860, deelt in de *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche huisindustrie*, uitgebracht door de Directie van Arbeid tussen 1911 en 1914, mee dat hij in de bloeitijd met 50 tot 60 kleermakers werkte en een omzet had van f100.000. In 1910 is dat gedaald tot 30 kleermakers en f50.000 omzet. Opgemerkt moet worden, dat klanten door het toenemende verlangen naar nieuwe mode ook van oude gevestigde zaken overgaan naar jongere bedrijven, die meer met de mode rekening houden. De grote confectiezaken richten voor hun betere klanten een maatafdeling in, en dat heeft op de klandizie van de eigenlijke maatwerkateliers evenzeer een nadelige invloed. In alle grote plaatsen zijn, na de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw, de grote confectiewinkels te vinden.

Als omstreeks 1870 pogingen worden aangewend om op grote schaal confectie te vervaardigen, gaat Amsterdam voorop met het maken van confectie voor direct gebruik. In Groningen legt men zich toe op de en-gros-confectie, de vervaardiging van kledingstukken voor wederverkopers. Rond 1910 zijn Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Utrecht, Twente en in geringere mate Arnhem centra waar confectie wordt gemaakt. Door de grote uitbreiding van confectiebedrijven tussen 1870 en 1910 is het gelukt de Duitse import bijna geheel te verdringen wat betreft de herenbovenkleding. Minder gemakkelijk is dit voor de jongensconfectie. Naar de mening van de patroons ligt dat voor een deel aan de naaisters die dit werk niet gewend zijn en daarom bezwaar maken tegen dit werk.

- mechanisering van het kledingbedrijf

Vanwege de vrij gecompliceerde bewegingen die de kleermaker verricht, is het moeilijk het vak te mechaniseren. Machines doen dan ook betrekkelijk laat hun intrede in de kledingindustrie. Gedurende duizenden jaren doet de kleermaker zijn werk met een naald: een van de oudste gereedschappen van de mens. Tot het midden van de negentiende eeuw is de naald het instrument waarmee kleren worden vervaardigd. Omstreeks 1850 worden er min of meer bruikbare naaimachines geconstrueerd. Een tiental jaren later is de ontwikkeling van de naaimachine zover dat er ook voor particulieren een goed werkende machine op de markt komt. Tussen 1800 en 1810 wordt de eerste naaimachine die ook echt naait geconstrueerd door de Duitser Balthasar Krems. Echt bruikbaar in de praktijk van de kledingmakerij is deze machine nog niet. Het is de Amerikaan Elias Howe die een naaimachine bouwt, werkend met een steek waarbij twee draden worden gebruikt - de z.g. double-locked stitch - met behulp van een schietspoel en een naald met een eivormige punt. Alle vindingen die Howe toepast zijn door anderen al eerder bedacht. Het succes van Howe is het bijeenbrengen van deze ideeën in één machine. Hij krijgt na verdere ontwikkeling van deze techniek in 1846 patent op de vinding. Hij is niet de enige die zich met de ontwikkeling van de

naaimachine bezighoudt. 'Pronken met andermans veren' is ook in de techniek niet ongebruikelijk. Howe raakt in langdurige processen verwickeld over patentrechten, vooral met zijn landgenoot Isaac Singer. Met het geld dat hij verdient door het winnen van deze processen start hij een bedrijf voor het produceren van naaimachines. Singer verkrijgt in 1851 een patent op een naaimachine die in tegenstelling tot eerder gefabriceerde machines lange naden kan stikken. In 1851 sticht ook Singer een fabriek voor de vervaardiging van naaimachines. Tussen 1851 en 1861 weet Singer nog vele verbeteringen aan zijn naaimachine aan te brengen waarmee hij nog eens zo'n twintig patenten verwerft. De naaimachine doet zijn intocht in de kleermakerij vooral op de confectieateliers. Door de confectie en het gebruik van de naaimachine wordt het vak van maatkleermaker teruggedrongen tot een randverschijnsel.

- het einde van Vooruitgang door Broederschap

Op het einde van het jaar 1871 bespreekt de kleermakersvereniging een plan voor loonsverhoging. Volgens een politierapport besluiten de kleermakersgezellen "om tegen het voorjaar in het generaal hun werk te staken, waartoe reeds lijsten ter teekening in omloop zouden zijn." Hoe het afgelopen is met de kwestie van het loon is niet duidelijk. Van uitsluiting of staking is in ieder geval geen sprake geweest. Na het Haagse congres is in september 1872 in de kleermakersvereniging de kwestie van het al of niet aangesloten zijn bij de Internationale aan de orde. Na eindeloze en moeizame discussies schrappen de kleermakers op 29 december 1872 het artikel dat bepaalt dat de leden tevens lid van de Internationale moeten zijn. In *De Werkman* van 5 oktober 1872 wordt als reden vermeld: "de mogelijkheid de bloei der vakvereniging te bevorderen." Het ontslag van Gerhard bij Bodenheim kan aanleiding zijn geweest, maar het is ook niet uit te sluiten dat het, net als bij de smedenvereniging Recht voor Allen, gaat om een eis van de patroons. Hoewel de vereniging zich afscheidt van de Internationale, blijven bijna alle leden van Vooruitgang door Broederschap individueel lid. Slechts twee leden houden de beslissing in beraad. De geschiedenis van de kleermakersvereniging telt verder weinig te memoreren feiten. In de loop van 1872 wordt het plan besproken om een coöperatie van kleermakers op te richten. Als in december 1873 besloten wordt de weekcontributie die vijf cent bedraagt met twintig cent te verhogen, dan is dat het begin van het einde. Bijna als een laatste stuip trekking valt te vermelden dat de Kleermakers zich in de zomer van 1873 aansluiten bij de *Europeesche Federatie van Kleedermakersgezellen*. Deze Federatie is een initiatief van de Jura-Federatie. De contacten met deze anarchistische organisatie is mogelijk het gevolg van de steun van Gerhard aan Bakoenin op het Haagse Congres. In ieder geval heeft Gerhard schriftelijk contact met James Guillaume en leest hij regelmatig het bulletin van de Jura-federatie. De kleermakers bespreken het congres nog wel op hun maandelijkse ledenvergadering, maar van een afvaardiging of een daadwerkelijke deelname aan het congres is geen sprake meer. In augustus 1874 vindt de laatste vergadering van Vooruitgang door Broederschap plaats.

- het einde van de Nederlandse sectie der Internationale

De drie verenigingen - van smeden, lithografen en kleermakers - die lid zijn van de Internationale verbreken in 1872 de band. Als de smeden de patroons verzoeken op een vergadering te komen, weigeren deze dat op grond van het feit dat de vereniging aangesloten is bij de Internationale. Zou dit niet het geval zijn, dan is er bereidheid tot overleg en behoort een loonsverhoging tot de mogelijkheden. De *Amsterdamsche Courant* en de *Werkmansvriend* zijn over het uittreden uit de Internationale opgetogen. Voor de leden weegt een loonsverhoging zwaarder dan het lidmaatschap van de Internationale. Eind juni besluit de ledenvergadering unaniem om het artikel dat de leden tevens tot lid van de Internationale maakt uit haar statuten te schrappen. De beloofde loonsverhoging wordt daarna door de patroons gegeven. In september nemen, zoals gezegd, de kleermakers eenzelfde besluit. In oktober volgen de lithografen. Of bij hen dezelfde reden speelt als bij de smeden is niet met zekerheid te zeggen. Opmerkelijk is het wel dat de afscheiding geschiedt op een tijdstip dat de Lithografenvereniging loonsverhoging vraagt. H. Timmer (lid van De Dageraad), die de Nederlandse sectie van de Internationale steunt, signaleert in *De Werkman* dat verhoging van lonen in feite niets oplost. Het gaat erom producten goedkoper te maken en met loonsverhogingen kan dat niet worden bereikt. Volgens Timmer moet de inzet zijn: vermindering van werkuren, bijvoorbeeld tot acht uur per dag, maar dan wel gepaard aan een sterke productiviteitsstijging. De gedachtewisseling over de betekenis van arbeidstijdverkortung vormt de aanzet voor de Nederlandse sectie om met een uitgewerkt program te komen. In december 1870 stelt J.E. Keller, de eerste secretaris van de Algemene Raad van de Nederlandse

sectie, een aantal maatregelen voor om de positie van de werklieden te verbeteren. Naast de eis tot invoering van algemeen stemrecht en kosteloos onderwijs, legt hij de eis op tafel om bij wet een normaal aantal werkuren af te dwingen. Wat onder 'normaal' moet worden verstaan, wordt in het midden gelaten. Kellers voorstellen roepen verzet op. Gerhard is wel een voorstander van algemeen stemrecht, maar ziet niets in de wettelijke regeling van een normale arbeidsdag. In de kracht van vakverenigingen die dat zelf afdwingen, heeft hij evenmin veel vertrouwen. Zij beheersen de arbeidsmarkt nog te weinig om daadkrachtig te kunnen optreden. Bovendien schrikken velen, door de omvang van de werkloosheid, terug om zich in te zetten voor arbeidstijdverkorting. Zolang daarin geen verandering komt, valt van het streven naar een normale arbeidsdag niet veel te verwachten. Met het uittreden van de drie aangesloten verenigingen bestaat de Internationale nog slechts uit de zogeheten Gemengde Vereniging. Na het tragisch verlopen Haagse congres is het snel gedaan met de Internationale. In de laatste maanden van 1872 bloedt de Nederlandse sectie leeg. Er is nog een opleving, met het organiseren van vergaderingen in Dalrust te Amsterdam. De eerste bijeenkomsten zijn zeer succesvol en kennen een grote belangstelling. Ook Gerhard spreekt op een van deze vergaderingen en zet zijn communistische idealen uiteen. Als praktisch punt dringt hij aan op het afschaffen van alle staatsschulden. Het *Algemeen Handelsblad* noemt hem: "blijkbaar de meest ontwikkelde van allen". Radicaal verwerpt Gerhard de bestaande maatschappelijke structuur; de strijd van de arbeiders moet gericht zijn tegen "al het bestaande" stelt hij, pas daardoor wordt vereniging of organisatie zinvol. Als op de bijeenkomst gesproken wordt over de hoge kosten van levensonderhoud, ontstaat er een politieke agitatiebeweging die in augustus uitmondt in een tweetal straatdemonstraties, waarbij een adres aan de burgemeester wordt uitgebracht. Als de gemoederen wat al te verhit lijken te raken slaagt Isaac Salomon van der Hout erin de boel te kalmeren.

Van der Hout, die lid is geworden van de Internationale in 1871, is samen met Ris en Sauer de oprichter van de Gemengde Vereniging. Hij maakt deel uit van het bestuur van de Nederlandse sectie en is actief betrokken bij het opzetten van vakverenigingen. Op het Haagse Congres vertegenwoordigt hij de Nederlandse sectie. In de kwestie tussen Marx en Bakoenin tracht hij een neutrale houding aan te nemen, maar tekent uiteindelijk de verklaring van de minderheid die Bakoenin steunt. Eind 1872 is hij werkloos en besluit samen met Sauer naar Londen te gaan. Met een aanbevelingsbrief van Gerhard aan Marx op zak went hij zich tot Friedrich Engels voor werk. Hij vindt echter werk als mijnwerker in Duitsland. In 1874 is hij opnieuw in Londen, waar hij met zijn gezin in East-End woont. Zij hebben daar een kommervol bestaan. Regelmatig doet Van der Hout een beroep op Engels, die hem telkens weer helpt. Van der Hout is gedurende 25 jaar actief in de Engelse arbeidersbeweging. Hij treedt onder meer op als spreker naast William Morris en Friedrich Lessner.

De belangstelling voor de Dalrustvergaderingen is tegen het einde van het jaar 1872 diep gezakt. Op de twee laatste bijeenkomsten van 15 december 1872 en 5 januari 1873 zijn er slechts een vijftigtal bezoekers. Ris en Gerhard spreken opnieuw over algemeen stemrecht. De laatste betoogt met klem dat de Internationale langs geleidelijke weg wil werken en waarschuwt voor een gewelddadige revolutie als men zal weigeren naar haar stem te luisteren. De schuld voor een dergelijk bloedvergieten ligt in dat geval echter bij de burgerij en niet bij de arbeiders. De Internationale in Nederland is hiermee ter ziele. De leden van de Gemengde Vereniging behouden wel een zekere personele relatie, al dan niet via De Dageraad. Dat zal later van belang zijn bij de totstandkoming van de *Sociaal Democratische Vereniging*.

ORGANISATIE 1872-1886

- coöperatie

Er zijn vele wegen om te komen tot lotsverbetering. In de strijd van de werknemers worden, nog voor vakverenigingen een rol van betekenis spelen, coöperaties opgericht. De beroemd geworden winkelcoöperatie van de wevers in het Engelse Rochdale strekt natuurlijk tot voorbeeld. Opmerkelijk is dat zo'n twintig jaar eerder dan de wevers in Rochdale een groep dijkwerkers in West-Kapelle in Zeeland ter verbetering van hun leefomstandigheden in 1825 tot samenwerking komen. Ze richten een *Fonds tot heil van jongelingen* op dat later wordt omgedoopt tot *Fonds van Handel en Nijverheid*. Het doel van dit fonds is: "uitoefenen van alle takken van handel; het aankopen, op- en verbouwen en verhuren van huizen, bergplaatsen, erven en landerijen; het stichten (...) van fabrieken en trafiken". De doelstelling mag beslist ambitieus genoemd worden. Gemeenschappelijk worden vee en brandstoffen ingekocht. Een linnenweverij en een garensponnerij worden opgericht, een korenmolen gebouwd en de steenfabricage ter hand genomen. Er is in dit fonds dus sprake van zowel een consumptie- als een productiecoöperatie. De nadruk ligt echter bij de laatste. In 1862 verkeert het fonds nog in een goede staat. Ondanks het succes blijft het een incident zonder navolging. Eerst na 1860 komen er initiatieven tot coöperatie van werklieden. Het eerst in de vorm van winkelverenigingen. In het voorgaande hoofdstuk meldden we reeds het initiatief van Evert Hartman in 1861 te Amsterdam. Gemeenschappelijke inkoop van huishoudelijke artikelen - zoals brandstof - is het doel. Het gemeentebestuur van Amsterdam adviseert negatief op het verzoek tot koninklijke goedkeuring van de statuten. De vroede vaders vrezen voor concurrentievervalsing. Als Hartman ten stelligste verzekert dat uitsluitend aan leden zal worden geleverd wordt de goedkeuring alsnog verleend. In de jaren daarna ontstaan ook in andere steden winkelverenigingen, maar die zijn geen lang leven beschoren. Ze gaan spoedig ten onder aan onderling gekibbel of, en daar is vaker sprake van, door gebrek aan kapitaal. Niet alleen de eerste coöperatieve winkelverenigingen gaat het slecht, ook de meeste, van werknemerszijde opgerichte, productiecoöperaties gaat het niet voor de wind. De coöperatieve drukkerij, in 1868 in Amsterdam tot stand gekomen, gaat al spoedig ten onder. De typografenpatroons dulden eenvoudigweg een dergelijke concurrent niet. De coöperatieve drukkerij in Leeuwarden heeft aanvankelijk meer succes. Dat geldt in die plaats ook voor de coöperatie opgericht door de bakkersgezellen. In Amsterdam komen de coöperaties van bakkers en kleermakers echter niet van de grond.

- de Coöperatieve Kleermakers-Vereeniging

Niet alleen de meer gematigde werklieden zijn voorstanders van coöperatie, ook de leden van de Internationale zijn er niet op tegen. Van der Hout bijvoorbeeld dringt aan op coöperatie, terwijl hij verklaart geen voorstander te zijn van het vragen van loonsverhoging. Soms is het werken in coöperatie het gevolg van een weigering van de patroons om loonsverhoging te geven. Terwijl de bakkersgezellenvereniging *Een doel, een wil* poogt een coöperatie te stichten, bespreken de kleermakers, georganiseerd in Vooruitgang door Broederschap, een plan daartoe. Gerhard wijst op het nut van coöperatie maar verzet zich tegen een uitsluitend consumptieve coöperatie, zoals door Schröder voorgesteld. In de ogen van Gerhard kan slechts de productieve vereniging voldoende resultaat opleveren. Gerhard wordt benoemd tot directeur van de op te richten coöperatie van kleermakers. Op 6 juni 1873 krijgt de Coöperatieve Kleermakers-Vereeniging koninklijke goedkeuring. In de statuten staat als doel: "het vervaardigen, verkoopen en leveren van kledingstukken, zoodanig dat het geheele bedrag der daardoor verkregen winsten ten voordeele der aandeelhouders komt."

De coöperatie komt niet van de grond. Medio 1873 zijn van de vijfhonderd aandelen van f10,- er slechts honderd geplaatst. Besloten wordt om eerst dan een begin te maken met het inrichten van een werkplaats als alle aandelen zijn geplaatst. Helaas worden er verder geen aandelen verkocht; de kleermakersvereniging besluit de contributie, die vijf cent bedraagt, met maar liefst twintig cent te verhogen tot vijftientwintig cent per week. In ruil voor deze hoge contributie zal ieder lid tegen het einde van het jaar twee vaste aandelen krijgen. Er wordt een nieuw reglement gedrukt waarin dit besluit is opgenomen:

"Ieder lid betaalt wekelijks 25 cent waarvoor hij na een jaar trouw gecontribueerd te hebben twee aandelen groot 10 gulden elk met 50 pct storting in de Coöperatieve Vereeniging zal worden uitgereikt. De overigen gelden worden aangemerkt als contributie voor de vereeniging Vooruitgang door Broederschap. Zij die na 12

maanden lid te zijn geweest achterlijk zijn gebleven in het aanzuiveren van de contributie verliezen de helft der door hen gestorte na aftrek van 3 gulden welke als de gewone contributie voor de vereniging Vooruitgang door Broederschap zal worden aangemerkt.

Om aanspraak op uitkering te hebben moet men 6 maanden als lid ingeschreven zijn en de contributie voldaan hebben."

Aan deze zware contributie heeft de vereniging weinig plezier beleefd. Anderhalf jaar later wordt Vooruitgang door Broederschap opgeheven, nadat de coöperatiegelden zijn geliquideerd. Gerhard is nog geen jaar nadat hij enthousiast schreef dat de coöperatie: "een verbazende invloed op het lot van de werkman te zullen gaan uitoefenen," een illusie armer.

- het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond

In de tweede helft van de jaren zestig van de negentiende eeuw worden tal van vakverenigingen opgericht. Amsterdam telt in 1870 reeds 18 vakorganisaties. Binnen enkele jaren zal dat aantal nog verdubbelen. Deze snelle groei is te verklaren uit de prijsstijgingen. De snelle stijging van de kosten van levensonderhoud tast de toch al niet florissante koopkracht van de werkman nog verder aan. De drang naar loonsverhoging wordt gestimuleerd door de gunstige conjunctuur. Veel patroons zijn betrekkelijk makkelijk te bewegen tot loonsverhoging. De oprichting van een vakorganisatie en een loonbeweging gaan dan ook vaak hand in hand, en door het snelle succes ontstaat er bij de werklieden vertrouwen in de opkomende arbeidersbeweging. De aanwezigheid van de mannen van de Internationale helpt bij het oprichten van vele van deze vakorganisaties. Een voorbeeld van zo'n vereniging waarin oprichting en loonbeweging samen gaan is de meubelmakersvereniging *Amstels Eendracht*. In 1864 staat de meubelmaker en kleermakerszoon B.H. Heldt - de latere voorzitter van het *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond* (ANWV) - aan de wieg van deze vereniging, waarvan hij in 1866 secretaris wordt. De jonge vereniging dient vrijwel onmiddellijk een verzoek tot loonsverhoging in bij de patroons en heeft daarmee succes. Heldt ziet in dat een verbetering van de loonstandaard, die beperkt blijft tot Amsterdam, op den duur niet zal baten. Een hoger loonpeil in Amsterdam zou de toestroom van werklieden naar die stad bevorderen en het bereikte resultaat weer tenietdoen. Heldt legt in zijn vrije tijd contacten met vakgenoten in andere steden om deze tot vereniging op te wekken. Zijn streven leidt er toe dat in 1871 in Den Haag de *Nederlandsche Meubelmakers-Bond* (NMB) wordt opgericht.

Met de oprichting van het ANWV in hetzelfde jaar wordt de scheiding der geesten in de Nederlandse arbeidersbeweging voor het eerst zichtbaar. Tegenover de meer radicale Internationale vormt zich een groep van voorzichtigten en gematigden. F. Toepoel, de afgevaardigde van de bij de Internationale aangesloten kleermakersvereniging Vooruitgang door Broederschap, brengt dit onder woorden in zijn verslag over het Utrechtse congres: "Overeenkomstig van meest alle artikelen was het doel van dit verbond in de Internationale (hetzij door ongegronde vrees of door te weinig kennis van derzelve streven) hun vijand te zien hetgeen echter nimmer te verklaren is." Toch stelt Gerhard voor dat de kleermakersvereniging zich aansluit bij het ANWV om: "alle schijn te vermijden, dat daar de kleedermakersvereniging bij de Internationale aangesloten is, vijandig zou zijn aan dit verbond". Ook de Internationale heeft steeds gepleit voor een krachtige aaneensluiting van alle Nederlandse werklieden. Gerhard meent dat later toch wel zal blijken dat een aansluiting bij de Internationale noodzakelijk is. De aansluiting van de kleermakers bij het ANWV gaat - althans voorlopig - niet door. Verschillende actieve leden van de Internationale koesteren in 1871 en 1872 weinig principiële bezwaren tegen het ANWV. Assenbroek bijvoorbeeld, actief in de Internationale en voorzitter van de scheepstimmerliedenvereniging *Eendracht*, sluit zich met zijn vereniging direct in 1871 aan bij het ANWV. Naar de visie van Heldt, die na de oprichting van het ANWV tot voorzitter wordt gekozen en dat onafgebroken tot 1903 zal blijven, is er geen bezwaar tegen "internationale verstandhouding en vereniging der werklieden", maar moet er ernstig tegen de Internationale worden gewaarschuwd omdat: "de onzen de Nederlandsche beweging nog te klein, te onsamenhangend te weinig ontwikkeld achten, in zooverre er ternauwernood nog maar kennismaking bestond tusschen de bestuurders der verenigingen; bovendien waren die leiders nog niet in de gelegenheid geweest zich een eenigszins behoorlijke voorstelling te maken van het karakter en het doel eener *algemeene* werkliedenbeweging: het sociale vraagstuk als zoodanig was hun nog nagenoeg vreemd. Zij raadden daarom aan: eerst een landelijke beweging te stichten, om daarna, als deze zich zou hebben ontwikkeld, ongeveer wist wat zij wilde en dus meer zelfstandig zou kunnen optreden, internationale samenwerking en aansluiting in overweging te nemen. Aan dat oordeel was het beslist revolutionair-communistische karakter, waardoor de Internationale zich voornamelijk

kenmerkte, zeer stellig niet vreemd.”

Ondanks de bezwaren van Heldt biedt de Internationale met haar Nederlandsch-Belgische congressen in 1870 en 1871 nu juist het platform voor ontmoeting van bestuurders van vakbonden, waardoor het ANWV kan ontstaan. Na de ervaringen op het Antwerpse congres in 1870 is het de Rotterdamse Bestuurdersbond die een vergadering uitschrijft voor “het beramen van middelen, om een Nederlandsche of Nationale werkliedenvereeniging te stichten.” Op 26 december 1870 zijn in Rotterdam afgevaardigden van 32 vak- en werkliedenverenigingen bijeen. Van een aantal andere verenigingen, zoals de Provinciale Friesche Werklieden-Vereeniging, zijn instemmingsbetuigingen met het doel van de vergadering ontvangen. De vergadering bespreekt in hoofdzaak twee punten: moet de organisatie een nationale bestuurdersbond zijn of een verbond van vakverenigingen, en moet in de naam ‘Nationaal’ of ‘Nederlands’ worden opgenomen? De Rotterdammers zijn voorstanders van een bestuurdersbond en hechten eraan om het nationale karakter tegenover de Internationale tot uiting te brengen. Na discussie willen de Rotterdammers hun standpunt inzake een bestuurdersbond wel opgeven, maar het voorstel van Nationaal in de naam op te nemen daar houden ze aan vast. De Rotterdammers krijgen de opdracht een tweede congres voor te bereiden en een ontwerp voor de statuten te maken.

Op het congres te Utrecht op 29 en 30 oktober 1871 worden twintig vakverenigingen vertegenwoordigd door 31 afgevaardigden. Onder hen Toepoel, namens Vooruitgang door Broederschap. De oprichting van het ANWV wordt nu een feit. De statuten worden vastgesteld, en met een kleine meerderheid van stemmen wordt besloten Nederlandsch in de naam op te nemen. Het verbond telt bij oprichting vijf aangesloten verenigingen met gezamenlijk 740 leden.

De Internationale bevindt zich nu tussen twee vuren: aan de ene kant bestreden door burgerij en pers, aan de andere kant bestreden door een nationale arbeidersbeweging. Het ANWV dankt zijn aanvankelijke aantrekkingskracht aan het gevoel van veiligheid en rust die het uitstraalt. In 1873 telt het Verbond al 33 aangesloten verenigingen met gezamenlijk 3000 leden. De Internationale is nooit boven de 300 leden gekomen. Het ANWV onderhoudt contacten met de jong-liberalen en ondervindt door zijn gematigde koers ook beduidend minder weerstand bij de werkgevers. Het Verbond werkt bovendien samen met officiële instanties. Mogelijk geeft Gerhard het best het karakter van het Verbond weer met een opmerking over Heldt: “Heldt is een beste kerel, maar hij heeft een groot gebrek, hij houdt te graag de jassen van de heren op.”

De rol van de Internationale in de vakbeweging is na 1872 uitgespeeld. De leidende figuren in de Internationale zien dat ook zelf in. H. Timmer, een van de vurigste propagandisten van de Internationale, roept reeds op 17 mei 1873 alle vakverenigingen op om zich bij het ANWV aan te sluiten. Vooruitgang door Broederschap neemt het besluit voor aansluiting bij het ANWV op zijn vergadering van 16 december 1873. Vanaf dat moment treffen we op de jaarvergaderingen van het ANWV, die door Heldt worden voorgezeten, afgevaardigden aan als Klaas Ris en Willem Ansing, maar ook Hendrik Gerhard. Een korte periode zullen alle stromingen binnen de Nederlandse arbeidersbeweging verenigd zijn in één en hetzelfde verbond. Dat er slechts sprake kan zijn van een tijdelijke coalitie, komt al naar voren in een brief van Gerhard aan Guillaume van de Jura-federatie in de zomer van 1873. Gerhard schrijft over de mogelijkheden van een linkse arbeidersbeweging in Nederland. Een organisatie van vrije en onafhankelijke verenigingen in federatief verband lijkt hem de beste vorm. Een rol voor de Internationale ziet hij daarbij niet meer. Veel werklieden zien de noodzaak van internationale aaneensluiting niet in. Naar de opvatting van Gerhard kan het niet anders dan dat op den duur de belangen van bezitters en niet-bezitters zullen botsen en zelfs een bloedige strijd valt dan niet uit te sluiten. Allereerst zal er echter propaganda onder de werklieden moeten worden gemaakt. De vorm van organisatie die Gerhard voor ogen staat lijkt veel op de vorm die nog geen tien jaar later de *Sociaal-Democratische Bond* zal kennen: een onafhankelijke, federatieve organisatie, gericht op propaganda en actie onder de werklieden.

- onder Heeren

In de jaren zestig van de 19de eeuw komt in liberale kring belangstelling op voor wat genoemd wordt de sociale kwestie. Mannen als Pekelharing, Goeman Borgesius, Kerdijk, Van Houten, De Witt Hamer en anderen uiten dat allereerst door het promoten van de coöperatie. M.J. de Witt Hamer studeert in 1866 zelfs af met een proefschrift getiteld *De Arbeidersvereenigingen*, een titel die in die dagen nog uitsluitend slaat op coöperaties. In 1870 wordt door deze vooruitstrevende liberalen het Comité tot Bespreking der Sociale Quaestie opgericht. Naast de heren worden enkele werklieden opgenomen, vrijwel allemaal latere

kopstukken van het ANWV met uitzondering van Gerhard. De relatie die zo ontstaat tussen liberalen en de voormannen van het ANWV zorgt ervoor dat de eersten een aanzienlijke invloed krijgen op de ontwikkeling van het verbond. Het is deze relatie die ervoor zorgt dat de ANWV niet uitgroeit tot een zelfstandige partij in de Nederlandse arbeidsverhoudingen, maar min of meer wordt ingelijfd bij een partij die niet uitsluitend werknemersbelangen voorstaat. De hang naar een afhankelijke opstelling is in de ontwikkeling van de Nederlandse vakbeweging niet uitzonderlijk. Zo stellen de Rotterdammers in 1871 voor om in de statuten van het Verbond op te nemen: “zich in aanraking stellen met personen, die door hunnen staatkundige en maatschappelijke beteekenis het doel van de bond kunnen bevorderen”. De invloed van de liberalen is nadelig voor het verbond, aangezien ze daardoor de leerstellingen van de liberale staatshuishoudkunde als leidraad gaan hanteren. In deze leer geldt dat loonsverhoging geen zin heeft, aangezien deze gevolgd wordt door prijsstijgingen en zo de loonsverhoging tenietdoet gaan. Heldt zelf zegt het onomwonden op een vergadering van *Vooruitgang Zij Ons Doel* (VZOD), de vereniging van de Amsterdamse schilders: “niet verhooging van loon, maar bezuiniging bij den inkoop moet het doel der werkliedenvereeningen zijn.” Als VZOD geen gehoor krijgt bij de patroons op een verzoek tot loonsverhoging, wordt de vakactie opgegeven en het heil gezocht in coöperatie. Op meerdere plaatsen is deze verschuiving van vakvereniging naar coöperatie waar te nemen.

De jassen van de heren ophouden, zoals Gerhard dat opmerkte, pakt niet altijd negatief uit. Het Comité ter Bespreking der Sociale Quaestie kiest als onderwerp van agitatie de afschaffing van de kinderarbeid. Minister Van Houten dient een wetsontwerp in dat door het ANWV wordt ondersteund met een petitie en een landelijke manifestatie. 200 afgevaardigden van 123 verenigingen die 12.000 georganiseerde werknemers vertegenwoordigen komen op 19 april 1874 bijeen in Diligentia in Den Haag. Het wetsontwerp wordt, weliswaar in sterk afgezwakte vorm, door de Kamer aanvaard. De basis voor een sociale wetgeving in Nederland is gelegd, al zal het nog jaren duren voordat de kinderarbeid ook daadwerkelijk is uitgebannen. De wet voorziet niet in controle op de naleving en kent ook de nodige uitzonderingen op het verbod van werken van kinderen beneden de twaalf jaar. De drieduizend fabriekskinderen van zes tot twaalf jaar die Nederland telt, zijn nu wel op papier beschermd maar hun uitbuiting blijft in veel gevallen zo goed als onbeteugeld, totdat de wet van 1889 daar een eind aan maakt. Hoe dan ook, naar de stellige overtuiging van politici van die tijd, zou de wet van 1874 niet tot stand zijn gekomen zonder de druk van de acties van het ANWV.

Het vrijzinnig-liberale ANWV wil politiek en religieus neutraal zijn. Het wil de werkmansstand langs de weg van geleidelijkheid, zonder klassenstrijd, in overleg met de patroons en de overheid “verheffen in zedelijke waarden, zijn stoffelijke welvaart, staatsburgerlijke rechten en gelijkheid en maatschappelijke vrijheid.” Naast maatschappelijke hervorming, sociale wetgeving en onderwijs ijvert het Verbond voor uitbreiding van het kiesrecht. Al vroeg heeft het ANWV het beginsel van algemeen stemrecht als voornaamste politieke eis. Het Verbond sluit zich aan bij het Comité voor Algemeen Stemrecht - voortgekomen uit het Comité tot Bespreking der Sociale Quaestie - en bij de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. Heldt heeft in de laatste een belangrijke rol; met name bij de organisatie van de grote demonstraties voor algemeen kiesrecht die in het begin van de jaren tachtig plaats hebben. In 1885 wordt hij door een socialistische meerderheid geroyeerd uit de bond. Als reden wordt opgegeven dat hij zich heeft uitgesproken tegen het kiesrecht voor bedeeiden. Aangezien dit voorbehoud al eerder door hem is gemaakt lijkt het er op, dat hij het royement te danken heeft aan het feit dat hij enige weken daarvoor tot lid van de Tweede Kamer is gekozen voor de Liberale Unie. Gekozen door het kiesdistrict Sneek is hij de eerste werkmans die zitting heeft in de Tweede Kamer. Het ANWV verwerft zich daarmee een spreekbuis in het parlement. Bij zijn intrede wordt hij door vrijwel de gehele rechterzijde van de Kamer genegeerd.

Als het Verbond in 1875 zijn voorkeur uitspreekt voor openbaar en neutraal staatsonderwijs zorgt dat voor een scheuring. Een aantal protestantse werkliedenverenigingen verlaat het ANWV en sticht na enige tijd Patrimonium. Maar ook ter linkerzijde worden de kritische geluiden sterker. Het ANWV wenst geen ‘strijdorganisatie’ te zijn en in een deel van zijn bestuurders, onder wie de Rotterdamse typograaf en vakbondsleider Thomas de Rot, is geen voorstander van staking. Hun visie op wat een vakvereniging moet zijn wordt fraai weergegeven door de tapijtwever Willem Helsdingen, die medio jaren zeventig van de negentiende eeuw lid wordt van het Werklieden-verbond, afdeling Rotterdam. Als hij, naar eigen zeggen door de bestuursleden is geïnformeerd over het wezen van de vakorganisatie, het geleerde in acties wenst om te zetten, krijgt hij van De Rot, die medeoprichter is van de ANWV en voorzitter van het Rotterdams Werkliedenverbond, te verstaan: “Zulke ideeën, waarde Helsdingen, mogen wij als bestuurders wel hebben, bespreken en koesteren, doch wij moeten het niet onder de leden brengen. Wij mogen zo rood mogelijk

zijn, maar de vereeniging niet." Helsdingen begrijpt deze houding niet en wordt, nadat hij onder het gehoor is geweest van Domela Nieuwenhuis, socialist. Hij zal in 1881 samen met een tiental andere Werkliedenverbonders de Rotterdamse *Sociaal Democratische Vereeniging* oprichten. Het ANWV bereikt zijn grootste omvang in 1876 met 56 aangesloten vak- en werkliedenorganisaties met gezamenlijk 5500 leden. Daarna zal het aantal aangesloten verenigingen, met uitzondering van een enkel jaar, jaar na jaar verminderen. In 1921 heft het verbond zich op.

- eenheid in Gotha

Het uitbreken van de oorlog tussen Frankrijk en Duitsland in 1870 laat zien, dat het op het Brusselse congres van de Internationale genomen besluit dat alle werklieden in staking moeten gaan als er een oorlog uitbreekt, niet tot de werkelijkheid behoort. Zonder veel moeite kunnen beide regeringen hun eigen volk doen geloven dat zij een verdedigingsoorlog voeren. De aanhangers van de Internationale komen alleen te staan. De Algemene Raad in Londen richt adressen aan de werklieden in de beide oorlogvoerende landen. Hij stelt zich op het standpunt dat het de eerste taak van de Franse werklieden is om Napoleon III ten val te brengen. Daarna is het aan de Duitse werklieden om de oorlog te verhinderen. Deze wordt dan immers niet meer gevoerd ter verdediging van Duitsland, maar uitsluitend voor de uitbreiding van de macht van Pruisen. De afgevaardigden van de Sozialdemokratische Arbeiterpartei in de Rijksdag, Wilhelm Liebknecht en August Bebel, onthouden zich, vanwege het standpunt van de Algemene Raad, van stemming bij de behandeling van de oorlogskredieten. De aanhangers van Lassalle, verenigd in de door hem in 1865 opgerichte *Algemeine Deutsche Arbeiterverein*, stemmen daarentegen voor.

De capitulatie van Sedan leidt in Frankrijk tot het uitroepen van de Derde Republiek. Het Centraal Comité van de Duitse Sozialdemokratische Arbeiterpartei roept op tot demonstraties voor een eervolle vrede met de Franse republiek:

"Uit naam van de Duitse Sociaal-Democratische Partij tekenen wij hierbij protest aan tegen de annexatie van Elzas-Lotharingen, en wij weten ons daarbij één met de Duitse arbeiders. In het gemeenschappelijk belang van Frankrijk en Duitsland, in het belang van vrede en vrijheid, in het belang van de westerse beschaving tegen de barbaarsheid van de Kozakken, zullen de Duitse arbeiders de annexatie van Elzas-Lotharingen niet dulden. We zullen trouw aan onze werkende broeders aller landen gezamenlijk pal staan in iedere strijd voor de gemeenschappelijke zaak!"

De leden van het Centraal Comité worden vanwege deze verklaring gearresteerd op beschuldiging van hoogverraad. Liebknecht en Bebel worden veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf. Dit onrecht leidt tot een begin van verbroedering tussen de beide arbeiderspartijen. Van nu af aan stemmen de Eisenachers, zo genoemd naar de plaats waar in 1869 hun Sociaal Democratische Partij is opgericht, en de Lassalleanen in de Rijksdag gezamenlijk tegen de oorlogskredieten.

Ferdinand Lassalle (1825-1864) heeft enige tijd een grote invloed op de Duitse arbeidersbeweging. Hij is een veelzijdig en begaafd man. Zijn geaardheid is mogelijk de oorzaak van zijn vroege dood. Hij komt om bij een duel vanwege een liefdesaffaire. Lassalle is een zeer belezen, visionair en idealistisch man en bovenal een groot agitator. De rivaliteit tussen Lassalleanen en aanhangers van de leer van Marx verzwakt de Duitse arbeidersbeweging zeer. De leiders van de socialisten in Duitsland willen koste wat kost tot herstel van de eenheid komen. In mei 1875 wordt op een congres te Gotha besloten beide partijen op te heffen en een nieuwe op te richten met de naam *Sozial-Demokratische Arbeiterpartei Deutschland*. De nieuwe partij aanvaardt een programma, dat bekend staat als het 'program van Gotha'. Het is dit program dat Willem Ansing aan de orde stelt op het congres van het ANWV met de vraag of het ook niet geschikt zou zijn voor het Verbond. Het program van Gotha is een compromis, dat sterk steunt op de gedachte van de Lassalleanen. Marx, die zware kritiek heeft op het program, uit deze niet in het openbaar, in het besef van welk belang de eenheid in de Duitse arbeidersbeweging is.

Bismarck heeft in de jaren zestig van de negentiende eeuw met ijzeren hand de Duitse eenheid gesmeed. Het scheelt niet veel of Nederlands Limburg, in naam nog een hertogdom, wordt ook een Duitse deelstaat. De Nederlandse regering slaagt er echter in dat te verhinderen. Ook het groot-hertogdom Luxemburg, waarvan de Nederlandse koning groot-hertog is, ontsnapt aan inlijving bij het Duitse Rijk. De Duitse statenbond krijgt een volksvertegenwoordiging en algemeen kiesrecht. Bismarck heeft het algemeen kiesrecht aanvaard, omdat hij van de massa van het volk steun verwacht. Als tegenwicht heeft hij bezoldiging van Rijksdagleden geweigerd, in de verwachting dat zo alleen gefortuneerden een mandaat kunnen aanvaarden. De sociaal-democraten veroveren bij de eerste algemene verkiezing vijf zetels in de

Rijksdag. Afgezien van de verkiezing direct na afloop van de Frans-Duitse oorlog, waar het aantal zetels naar één terugvalt, groeit de fractie almaar. In 1877 worden reeds twaalf zetels bezet. Bismarck wil het socialistische gevaar keren. Als er in 1878 een tweetal aanslagen wordt gepleegd op de Duitse keizer, geeft Bismarck daar de socialisten de schuld van, ondanks het feit dat de aanslagplegers geen enkele binding hebben met de socialistische beweging. De Rijksdag wordt ontbonden, om het volk de mogelijkheid te geven zich over te gebeurtenissen uit te spreken. De sociaal-democraten verliezen drie zetels. Ook de liberalen, die zich verzet hebben tegen Bismarck's uitzonderingswetten tegen de socialisten komen zeer gehavend uit de stembusstrijd te voorschijn. Bismarck heeft nu een meerderheid in de Rijksdag, en zijn *Gesetz gegen die gemeinfährlichen Bestrebungen der Socialdemokratie* wordt aanvaard. De wet heeft een looptijd van twee jaar, maar wordt na afloop verschillende keren verlengd. De antisocialistenwetten worden met grote gestrengheid toegepast. Elke vorm van organisatie wordt de sociaal-democraten onmogelijk gemaakt. Vooraanstaande partijleden worden uit hun woonplaats gejaagd. Bij duizenden gaan socialistische werklieden de grens over. Opnieuw komen honderden Duitse werklieden in Amsterdam terecht. Een aantal van hen zal actief worden in de Nederlandse arbeidersbeweging. Na tien jaar antisocialistenwetten zijn: 893 volwassenen met 973 kinderen hun woonplaats uitgewezen, 1067 boeken en brochures verboden, 155 tijdschriften en kranten opgeheven, 300 verenigingen ontbonden en hun bezittingen in beslag genomen. Verder is door diverse partijgenoten gezamenlijk 119 jaar in voorarrest doorgebracht en is er voor 615 jaar aan gevangenisstraffen uitgedeeld. De triomf van Bismarck is van korte duur. De sociaal-democratische partij gaat ondergronds. Zij geeft kranten uit onder fantasienamen of laat ze in het buitenland drukken en Duitsland binnensmokkelen. De congressen worden in het buitenland gehouden. Het resultaat op de langere termijn is dat in 1890 de sociaal-democraten een grote verkiezingsoverwinning behalen en in de Rijksdag komen met 35 zetels. Bismarck moet zijn biezen pakken en de antisocialistenwetten worden na twaalf jaar niet meer verlengd. De strijd voor het algemeen kiesrecht blijkt zijn vruchten te hebben afgeworpen en wordt nu internationaal gemeengoed in de sociaal-democratische beweging.

- groei en werkloosheid

In 1890 telt Nederland ruim viereneenhalf miljoen inwoners. Dat betekent een groei van 50 procent vergeleken met veertig jaar eerder. Deze groei binnen een betrekkelijk korte tijd is opmerkelijk, aangezien in de twee eeuwen daaraan voorafgaand de omvang van de bevolking min of meer gelijk is gebleven. De groei is een illustratie van de veranderingen die zich in het land voltrekken. Ze kunnen in beeld gebracht worden met behulp van enige cijfers. De mannelijke beroepsbevolking is gegroeid van 881.000 tot 1.490.000. Hoewel in absolute zin het aantal werknemers in de landbouw nog toeneemt - van 394.000 naar 512.000 - daalt hun aandeel in de totale beroepsbevolking van 45 naar 34 procent. Het aantal werknemers in de industrie kent zowel een absolute (van 189.000 naar 403.000) als een relatieve stijging met vijf procent, waardoor het aandeel in de beroepsbevolking op 27 procent komt. De industrialisatie is op gang gekomen. Het gaat Nederland in economisch opzicht in de jaren tachtig niet voor de wind. Wel laten de diverse takken van nijverheid en industrie een wisselend beeld zien. De diamantnijverheid bijvoorbeeld beleeft een hoogtepunt en zal eerst in 1890 stagneren door productiebeperking in Zuid-Afrika. Het overgrote deel van de beroepsbevolking vindt nog emplooi op het land. Echter de landbouw wordt na een bloeiperiode geconfronteerd met Amerikaanse graanimporten en een beleid van protectie van de Midden-Europese staten. Het gevolg is een scherpe prijsdaling van de landbouwproducten. In het zeekleigebied gaat de meekrapteelt ten onder. De rode kleurstof wordt voortaan langs chemische weg vervaardigd. De werkloosheid die ontstaat in het boerenbedrijf vindt deels een uitweg in de trek naar de stad. De industrie komt langzaam op gang, en daarnaast vragen publieke werken in de bouw en de aanleg van havens in Amsterdam en Rotterdam om arbeidskrachten. De opnamemogelijkheid van de stad wordt echter beperkt door de heersende economische depressie. De aanvankelijke bedrijvigheid in de scheepsbouw stagneert in 1884. Na 1889 treedt een herstel in. Ook de bouw en de textiel stagneren vanaf 1884 om vijf jaar later weer op te krabbelen. De werkloosheid is groot en gebrek en armoede kennen een grote omvang. In het midden van de negentiende eeuw is er in Amsterdam slechts één grote onderneming: de Koninklijke Fabriek van Stoom- en Andere Werktuigen, gevestigd op Oostenburg op het voormalige VOC-terrein. Amsterdam telt veel bedrijven die zich bezighouden met 'koloniale waren': tabaks- en sigarennijverheid en suikerraffinage. Van belang zijn de grafische bedrijven, en verder zijn er paar gasfabrieken, brouwerijen, meel- en broodfabrieken en een (vergeleken met enige decennia later) kleine diamantindustrie. Het kleinbedrijf - werkplaatsen met slechts enkele knechts - geeft de toon aan.

De Amsterdamse bevolking kent lange tijd een min of meer gelijke omvang. Tussen 1800 en 1840 schommelt het rond de 200.000 inwoners. Als het Noordzeekanaal in 1876 wordt geopend, is de bevolking gegroeid tot 300.000. Daarna neemt de omvang gestaag toe. Enerzijds wordt de groei veroorzaakt door een geboorte overschot dankzij een betere hygiëne en gezondheid, anderzijds is er een vestigingsoverschot door immigratie. Tussen 1880 en 1890 groeit de stad met 100.000 inwoners. De toestroom van arbeidskrachten veroorzaakt een groot tekort aan woningen. Voor het eerst komen buiten de wallen woonwijken tot stand: de Pijp, Oosterparkbuurt, Kinkerbuurt en Staatsliedenbuurt. De stadsuitbreidingen en de behoefte aan bedrijfsruimten en andere grote bouwwerken zorgen voor een aanwas van bouwvakkers. In 1889 telt de stad 14.000 bouwvakarbeiders, tweemaal zoveel als dertig jaar eerder. Een belangrijk deel van hen komt van buiten de stad.

Naast de bouwvakken kent vooral de diamantindustrie een ingrijpende uitbreiding. Na 1870 zet een ongekennde groei in. In 1865 zijn zo'n 1500 diamantbewerkers in de bedrijfstak werkzaam. In 1889 10.000. De totale werkende bevolking in haven en nijverheid is in 1889 ruim 40.000. De haven met 11.000 en de diamantindustrie met 10.000 werknemers zijn veruit de belangrijkste. Daarna volgen de confectie met 7000, de metaal met 5400, houtbewerking met 3400, grafische bedrijven met 2700 en de scheepsbouw met 1250 werknemers.

- de Sociaal-Democratische Bond

Willem Ansing, smid/vuurwerker en pionier van de vakbeweging, is in 1868 een der oprichters van de smedenvereniging *Tubal-Kain*. Samen met vijf anderen, onder wie Gerhard, neemt hij het initiatief tot het oprichten van de Nederlandse sectie van de Internationale. Nadat Tubal Kain ten onder is gegaan richt hij in januari 1871 een nieuwe smedenvereniging op met de naam *Recht voor Allen*. Ook Recht voor Allen zal het slechts een paar jaar volhouden. In 1876 volgt *De Volharding* Recht voor Allen op. De Volharding vat de taak van een vakorganisatie ruim op en strijdt voor het algemeen stemrecht en sympathiseert met het socialisme. De vereniging van smeden sluit zich aan bij het ANWV. Het ANWV is feitelijk een verbond van vakverenigingen. Personen kunnen er geen lid van zijn. Er wordt een gemengde vereniging opgericht, die werknemers organiseert uit verschillende vak- en beroepsgroepen. Ze is eigenlijk een voortzetting van de gemengde vereniging die was aangesloten bij de Internationale. Lid zijn dan ook een aantal oud-Internationalen onder wie Gerhard, Ris, Schröder en Ansing. Heldt, voorzitter van het ANWV gekant tegen de sociaal-democratie, wil de vereniging niet toelaten tot het verbond. Ansing krijgt het op het Pinkstercongres van de ANWV in 1878 namens De Volharding aan de stok met Heldt over deze weigering. De weigering wordt in socialistisch vaarwater getrokken door de vraag van Ansing en enige andere Amsterdamse afgevaardigden of het program van de socialistische arbeiderspartij in Duitsland - het program van Gotha - ook van nut zou kunnen zijn voor Nederland. Er wordt lang en breed gesproken over deze vraag. De constatering is dat het ANWV hetzelfde wil als de socialisten, maar men acht de middelen, zoals in het program van Gotha opgenomen, in strijd met het Nederlandse volkskarakter. Na een uitgebreide discussie worden de punten van het program behandeld, maar niet door het verbond overgenomen. Het leidt tot een breuk, met als gevolg de oprichting, of beter omzetting, van de Gemengde Vereniging in de *Sociaal-Democratische Vereeniging* (SDV) op 7 juli 1878. Ansing is haar eerste voorzitter. De SDV maakt terstond het program van Gotha, dat niet binnen het ANWV kon worden aanvaard, tot het hare. De vereniging telt bij aanvang ongeveer dertig leden. Na enige omzwervingen over diverse lokaliteiten vindt de SDV als vergaderfaciliteit zijn thuisbasis bij het medelid P.J. Penning die de eigenaar is van café Cosmopolite in de Dijkstraat. De Cosmopolite is vertrouwde grond, aangezien de oud-Internationalen elkaar daar wekelijks ontmoeten. Tot in de eerste maanden van 1880 kent alleen Amsterdam een SDV. De Haarlemse socialisten stellen dan voor zich bij de Amsterdamse SDV aan te sluiten, maar de Amsterdammers achten het beter dat in Haarlem zelf een SDV wordt opgericht, hetgeen in 1880 gebeurt. Nog voor de oprichting van de derde SDV, in de Den Haag, zijn er contacten tussen Haagse en Amsterdamse socialisten, die vooral worden onderhouden door Ansing, Domela Nieuwenhuis en Gerhard, door middel van spreekbeurten en correspondentie. Welhaast als vanzelf ontstaat daardoor een behoefte aan een band tussen de verschillende SDV'en. Als in april 1881 een Centrale Raad wordt ingesteld ontstaat de Sociaal-Democratische Bond (SDB) al wordt deze naam pas vanaf 1882 gebruikt. De samenstelling van deze eerste Centrale Raad wordt opgedragen aan Amsterdam. De Centrale Raad die door de SDV Amsterdam wordt gekozen, bestaat uit: Hendrik Gerhard (voorzitter), Willem Ansing (secretaris), Klaas Ris, J. Heuperman en B. Vlugt. In de zomer van 1881 sluit de zojuist opgerichte SDV te Rotterdam zich aan. Vanuit de Internationale loopt er een

ononderbroken lijn naar de SDB, die zich onder de charismatische leiding van Domela Nieuwenhuis in de tweede helft van de jaren tachtig zal ontpoppen tot een revolutionaire beweging die veel werklieden aanspreekt.

Dat de Internationale gezien kan worden als de bakermat van de SDB, is door Domela Nieuwenhuis onderkend. In een artikel in 1890 over de socialistische beweging in Nederland schrijft hij dat de Internationale de bodem voor socialistische ideeën vruchtbaar heeft gemaakt. De Internationale heeft de eerste stoot tot de arbeidersbeweging gegeven. De SDV en daarna de SDB hebben veel te danken aan veel oud-Internationalen die zich onmiddellijk aansluiten en hun ervaring ten dienste stellen aan de nieuwe organisatie. Domela Nieuwenhuis noemt in dit verband de namen van Gerhard, Ansing, Schröder en Penning. In het begin heeft Domela Nieuwenhuis geen relatie met de SDV. Er is alleen een brief van Ansing, aan hem waarin deze zijn sympathie betuigt voor het werk van Nieuwenhuis en hem om advies vraagt over verschillende punten van het program. Als in Den Haag een SDV wordt opgericht, wordt Domela Nieuwenhuis lid. Het is de verdienste van Ansing om hem voor de SDV te winnen en op de voorgrond te plaatsen.

De SDB groeit uit tot een organisatie met op het hoogtepunt in 1893 130 afdelingen en 5000 leden, daarna zal de bond voortdurend in omvang afnemen. In 1894 wordt ook organisatorisch het verschil aan inzicht tussen parlementairen en anti-parlementairen doorgevoerd met de oprichting van de SDAP.

- Willem Ansing

Ansing handelt op het congres van de ANWV in 1878 namens De Volharding. Namens deze vereniging stelt hij ook voor om het program van Gotha als verbondsprogramma te aanvaarden. Eigenlijk springt hij daarmee in een gat dat het bestuur van de ANWV heeft laten vallen. Op het voorgaande congres van de ANWV is een voorstel aangenomen om een programma op te stellen voor het verbond. Het bestuur heeft deze opdracht verzaakt, zodat het voorstel van Ansing eigenlijk invulling geeft aan een eerder genomen besluit. Het program van Gotha is binnen de ANWV niet onbekend. Het is immers *De Werkmansbode*, de krant van het verbond die het programma publiceert, tegelijk, met de publicatie van een programma van een antisocialistisch congres dat in 1876 in Gera plaats vond.

Willem Ansing, geboren op 3 september 1837 te Amsterdam, is de zoon van Neeltje Bronkhorst en Frans Willem Ansing, smid op de Rijks Marinewerf. Het gezin woont in een van de nauwe straten van het dichtbevolkte Kattenburg. Op zestienjarige leeftijd komt ook Willem op de Marinewerf te werken. Fors gebouwd en helder van geest is hij een typisch voorbeeld van de geschoolde ambachtsman die zelfstandig opdrachten aanvaardt en uitvoert, meestal tegen stukloon. Ansing verdient voor die tijd een behoorlijk loon. Op 24 jarige leeftijd trouwt hij met Harmiene Hilbrink afkomstig uit Lage (Hannover). Zij krijgen samen twee kinderen. Het zoontje, Willem, sterft al na twee dagen en het dochtertje, Harmiene, leeft slechts 6 jaar. Ansing wordt zijn hele leven door zijn vrouw gesteund en aangemoedigd in zijn activiteiten voor de arbeidersbeweging. In 1868 sluit hij zich aan bij de vrijdenkersvereniging De Dageraad. Daar hoort hij Multatuli spreken en is hij onder het gehoor van Gerhard als deze zijn communistische ideeën uiteenzet. Ansing is een behoorlijk spreker en een redelijk schrijver. Onder het pseudoniem Tubal Kain (stamvader der smeden) schrijft hij de felle brochure *Wacht u voor de Internationale*. Nadat de smedenvereniging Tubal Kain ten onder is gegaan, richt hij in januari 1871 de smedenvereniging Recht voor Allen op. In april 1871 is deze vereniging aanwezig op het Nederlands Werkliedencongres onder meer in de persoon van Ansing. Een jaar later weigert Recht voor Allen deel te nemen aan een optocht ter herdenking van de inname van Den Briel. Ansing en twee andere socialistische smeden worden door opgeruide mede-arbeiders gemolesteerd en van de werf gedrongen. Zij zien zich gedwongen ontslag te nemen. Ansing werkt vervolgens als 'vuurwerker' (smid) bij de scheepsbouwersfirma Huygens en treedt in 1877 in dienst bij de Koninklijke Fabriek van Stoomwerktuigen. Hij behoort daar tot de best betaalde vaklieden. Als er in 1879 een economische recessie inzet, waardoor minder uren per week wordt gewerkt, daalt zijn loon fors. In 1881 leidt de slechte gang van zaken bij het bedrijf tot een massa-ontslag en komt Ansing zonder werk. Als smid kan hij geen werk meer vinden. Nog in hetzelfde jaar aanvaardt hij werk als sjouwer bij de Koninklijke Stoombootmaatschappij. Met zijn lichaamskracht en ijzeren gezondheid is dat voor hem mogelijk. In 1887 werkt hij nog steeds als sjouwer. Rond 1885 stuurt de SDB aan op het oprichten van socialistische vakorganisaties. Zij moeten het fundament van de SDB gaan vormen. In september 1885 zit Ansing de oprichtingsvergadering voor van de *IJzer- en Metaalbewerksvereniging*. Hij heeft alle metaalbewerks in Amsterdam uitgenodigd. Ansing beoogt een vakvereniging op te richten die socialistisch is, metaalbewerks uit alle branches verenigt en zich uitstrekt

over alle Amsterdamse bedrijven. In afwijking van de eerder door hem opgerichte verenigingen is het dus geen typische vakvereniging gericht op één vak, maar richt deze vereniging zich op alle in de metaalnijverheid voorkomende vakken. De vereniging verklaart zich openlijk socialistisch. Door Domela Nieuwenhuis daartoe aangespoord neemt de Haagse metaalbewerkersvereniging *Vooruit* het initiatief om een landelijke bond op te richten. Ansing spreekt op de oprichtingsvergadering op zondag 17 januari 1886 in Den Haag in een van de zalen van het gebouw Walhalla. De *IJzer- en Metaalbewerkersbond in Nederland*, die de oudste voorloper is van het huidige FNV Bondgenoten, omvat bij de start slechts twee afdelingen: Vooruit in Den Haag en de IJzer- en Metaalbewerkersvereniging in Amsterdam. Het eerste hoofdbestuur wordt uit de Haagse afdeling gevormd, en derhalve maakt Ansing daarvan geen deel uit. Vermoedelijk is hij in 1889 wel lid van het hoofdbestuur als deze is gevestigd in Amsterdam.

In 1887 werkt Ansing mee aan de parlementaire enquête. Deze parlementaire enquête heeft tot doel een beeld te vormen van de toestand in fabrieken en werkplaatsen. Het verhoor van Ansing vindt plaats op vrijdag 7 januari. Hij spreekt als een van de weinige arbeiders vrijuit. Ansing geeft gedetailleerde informatie over lonen in diverse fabrieken, alsook over kinderarbeid, werktijden en ongelukken. Het is niet voor het eerst dat hij deelneemt aan onderzoek naar de toestand waarin arbeiders verkeren. Eerder, in 1880, heeft hij actief meegewerkt aan een enquête, ingesteld door Domela Nieuwenhuis. Reeds vroeg ziet Ansing het belang in van statistiek. In 1880 stuurt hij aan Domela een statistiek uit 1872, die het resultaat is van een enquête van het ANWV, welke door Ansing is bewaard. Tot 1889 voert hij op socialistische bijeenkomsten het woord. Door ziekte en tegenslag moet hij, na meer dan 25 jaar van grote activiteit naast een werkdag van gemiddeld twaalf uur, zich uit de arbeidersbeweging terugtrekken. Op zijn 53ste jaar is hij lichamelijk een wrak en kan hij zichzelf niet meer redden. Blindheid ontnemt hem de laatste mogelijkheid om in zijn levensonderhoud te voorzien. Arm en vergeten sterft hij op 62-jarige leeftijd. Alleen De Vrije Socialist maakt kort melding van het overlijden van de oprichter van de socialistische beweging in Nederland.

- het program van Gotha

Het eerste programma van de SDB kopieert in belangrijke mate het in 1875 in Gotha aanvaarde programma van de Sozial-Demokratische Arbeiterpartei Deutschlands. Het programma luidt als volgt:

“Overwegende:

I. De arbeid is de bron van allen rijkdom en beschaving. Daar arbeid ten algemeene nutte alleen mogelijk is door de maatschappij, zoo behoort aan de maatschappij, d.i. aan al hare leden, het gezamenlijke arbeidsprodukt, bij algemeene arbeidsplicht, volgens gelijk recht, voor ieder naar zijne redelijkerwijze gevoelde behoeften.

In den tegenwoordige maatschappij zijn de arbeidsmiddelen monopolie van de klasse der kapitalisten; de daardoor ontstane afhankelijkheid der arbeidende klasse is de oorzaak der ellende en de knechtschap in alle vormen. De bevrijding van den arbeid vereischt, dat de arbeidsmiddelen gemeenschappelijk goed der maatschappij worden en dat de genootschappelijke regeling van den gemeenschappelijke arbeid met algemeen nuttige aanwending en rechtvaardige verdeling van de arbeidsopbrengst plaats heeft. De bevrijding van den arbeid moet het werk der arbeidende klasse zijn, tegenover welke alle andere klassen slechts ééne reactionaire massa vormen.

II. Van deze grondstelling uitgaande, streeft de Sociaal-demokratische partij met alle haar ten dienste staande middelen naar den vrije staat der socialistische maatschappij, naar opheffing der ijzeren loonwet door afschaffing van het stelsel van loonarbeid, naar opheffing van alle uitzuiging, in welke vorm dan ook, en terzijde stelling van sociale en politieke ongelijkheid.

III. De sociaal democratische partij, van meening dat personen van beiderlei geslacht gelijke rechten en gelijke plichten moeten hebben, is besloten alle haar ten dienste staande middelen aan te wenden tot algeheele opheffing der vrouw uit den staat van slavernij, waarin zij nu verkeert.

IV. De partij, ofschoon allereerst werkende binnen de perken der nationaliteit, is zich het internationaal karakter van den arbeidersstrijd bewust en besloten alle plichten, die daardoor den arbeider worden opgelegd, te vervullen, en de verbroedering van alle mensen tot waarheid te maken. Hiertoe vordert zij als grondslagen van den Staat:

1°. Algemeen gelijk, direkt kies- en stemrecht met geheime en verplichte stemming door alle staatsburgers voor alle verkiezingen van staats- en gemeentebestuur.

2°. Direkte wetgeving door het volk. Beslissing over oorlog en vrede door het volk.

3°. Algemeene weerplicht en dus afschaffing van staande legers.

4°. Afschaffing van alle wetten, die de vrije uiting van meening in pers en vergaderingen, het vrije denken en het openbare onderzoek beperken.

5°. Kosteloze rechtspleging vóór en rechtspraak dóór het volk.

6°. Algemeen en verplicht kosteloos onderwijs van staatswege. Kosteloos aan alle inrichtingen van onderwijs. Scheiding tussen kerk en staat.

7°. Afschaffing van alle wetten, die aan de vrouw minder rechten toekennen dan aan de man.

De vereeniging verlangt, ten einde dit doel spoediger te bereiken:

1°. Een progressieve successiebelasting (opklimmende belasting op de erfenissen).

2°. Eene enkele progressieve (trapsgewijze) inkomensbelasting voor staat en gemeente ter vervanging van alle bestaande belastingen.

3°. Onbeperkt recht van vereeniging.

4°. Een normale arbeidsdag overeenkomstig de behoeften der maatschappij. De staat is verplicht den rustdag zooveel mogelijk voor iedereen burger te handhaven.

5°. Verbod van huisarbeid en van vrouwelijke arbeid, die schadelijk voor de gezondheid, opvoeding en zedelijkheid zijn kan.

Streng toezicht op alle woningen, werkplaatsen en levensmiddelen.

6°. Wet op den arbeid.

7°. Regeling van den arbeid in de gevangenissen.

8°. Eigen bestuur van alle hulp en ondersteuningskassen voor arbeiders, door den staat te vormen.”

In tegenstelling tot dat van de Duitse zusterpartij zijn niet opgenomen in het programma de eisen: oprichting van socialistische productie-associaties met staatshulp; om van de dag van verkiezing ook een feestdag te maken; algemene en gelijke volksopvoeding door de staat; de godsdienst tot privé-aangelegenheid te verklaren en verbod van de zondagsarbeid. Daar staat tegenover dat paragraaf III, over gelijkheid van vrouwen, in het Duitse program niet voorkomt.

Het programma vertoont een aantal sterk utopistische trekken. Zaken als “afschaffing van loonarbeid” doen sterk denken aan de ideeën die Gerhard en voor hem Weitling verkondigden. Ook de eis tot invoering van een progressief successierecht is aan Gerhard toe te schrijven. In de formuleringen van het program zijn ook vroegere tegenstellingen te onderkennen. In paragraaf IV is de tegenstelling nationaal-internationaal herkenbaar, die eerder ter sprake kwam bij de oprichting van het ANWV. Hoe het ook zei, het programma, hoe onvolkomen misschien ook, bevat alle ingrediënten van de emancipatiestrijd die de arbeidersbeweging de komende decennia zal voeren. Prominent komen het algemeen kiesrecht en een aanvaardbare duur van de arbeidsdag als doelstelling naar voren. Opvallend genoeg komt ook de eis tot gelijke rechten van mannen en vrouwen in dit programma sterk tot uiting. Deze gelijke rechten, verwoord in paragraaf III, zijn te danken aan een voorstel van de Haagse SDV.

Dat de SDB nog geen vastigheid in doel en middelen kent, mag blijken uit de gedachtewisselingen die Domela Nieuwenhuis met Gerhard en Marx heeft. Op de vraag van Domela Nieuwenhuis aan Gerhard wat er op de dag na de revolutie moet gebeuren, antwoordt Gerhard dat hij zich dan voor zijn kop zal schieten. Een revolutie maken kan hij zich nog wel voorstellen, maar orde op zaken stellen als de revolutie slaagt, daartoe ziet hij geen kans. Als Domela Nieuwenhuis aan Marx de drukproeven van een door hem vertaalde en sterk ingekorte versie van *Das Kapitaal* aanbiedt, maakt hij van de gelegenheid gebruik om aan ‘de meester’ dezelfde vraag te stellen. Marx ontwijkt de naar zijn inzicht onzinnige vraag. Hij meent dat een programma voor na de revolutie slechts afleidt van de noodzakelijke strijd in het heden. Domela Nieuwenhuis dringt daarna bij Marx aan op een minder ontwijkend antwoord, maar hij zal geen reactie meer krijgen, daar Marx al te ziek is en in 1883 overlijdt. Ook de strijd in het heden blijkt nog niet zo’n eenvoudige zaak te zijn voor de SDB. Gerhard stelt op een bijeenkomst in de Cosmopolite dat het volk moet worden onderricht om het rijp te maken voor de zelfbevrijding. Domela Nieuwenhuis heeft daarna het woord, maar voldoet niet aan de verwachting. Hij geeft geen toekomstverwachting. In plaats daarvan verwijt hij op felle toon dat de kathedersocialisten alleen mooie woorden spreken en weinig bijdragen tot verbetering van de omstandigheden van het gewone volk. Na zijn toespraak krijgt hij een groot applaus. Gerhard, die zich kennelijk aangesproken voelt, staat plots op en zegt dat Domela Nieuwenhuis natuurlijk groot gelijk heeft met zijn opmerking over mooie woorden, maar vraagt hem dan op milde toon hoe hij dan meent snel verbetering in de positie van het volk te brengen. Domela Nieuwenhuis blijft het antwoord schuldig en repliceert dat voorlopig alleen heil te verwachten is van agitatie. Na enig heen en weer gepraat volgt de

conclusie dat voor alles eerst het algemeen kiesrecht moet worden ingevoerd.

- de kiesrechtbeweging

Tijdens de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden hebben bepaalde groepen van burgers het recht bepaalde colleges te kiezen of te helpen kiezen, maar van een echte ontwikkeling van het kiesrecht is pas sprake na de Franse tijd. Aanvankelijk kennen we een kiesrecht voor de 'hogere standen'. Het heeft een getrappt model. De Tweede Kamer wordt gekozen door de Provinciale Staten en die op hun beurt door de drie standen: de edelen, de steden en de landelijke stand. De stedelijke raden worden gekozen door kiescolleges. De weinige stemgerechtigde burgers - bepaald door de som aan belasting die wordt betaald - kiezen drie kiescolleges. Voor de landelijke stand geldt een soortgelijk systeem. De leden van de Eerste Kamer worden door de koning voor het leven benoemd. Smalend wordt deze Kamer dan ook wel de 'ménagerie du roi' genoemd. De grondwetsherziening van 1848 brengt hierin verandering. De leden van de Tweede Kamer worden nu districtsgewijze rechtstreeks gekozen. Het zijn persoonsverkiezingen. Van politieke partijen kan nog niet worden gesproken, wel van een conservatieve en een liberale stroming. De Provinciale Staten krijgen het recht de Eerste Kamer te kiezen. Het recht om als burger te mogen kiezen wordt bepaald door de som aan belasting die men betaalt: het zogenaamde census-kiesrecht.

De gedachte om de politieke macht te veroveren door middel van het algemeen kiesrecht schiet het eerst wortel in Duitsland. Lassalle betoogt dat de staat moet ingrijpen om de 'ijzeren loonwet' te doorbreken. Beperking van het loon tot het noodzakelijke levensonderhoud kan, leert hij, worden afgewend met behulp van productie associaties, waarin de werklieden zelf ondernemer zijn. Naar de visie van Lassalle moet echter eerst de staatsmacht worden veroverd, en daar is algemeen kiesrecht voor nodig. Marx waarschuwt voor al te hoge verwachtingen van het kiesrecht. Hij vraagt zich af of Lassalle dan niets geleerd heeft van Napoleon III, in wiens handen het kiesrecht een gevaarlijk wapen tegen de arbeiders in Frankrijk is gebleken.

Gerhard is, vanaf zijn actieve optreden in de arbeidersbeweging, een ijveraar voor het algemeen kiesrecht. Al in 1870 voert hij hiervoor actie, gesteund door onder meer Klaas Ris, die op een bijeenkomst in lokaliteit De Vereeniging het woord voert. In 1870 publiceert Gerhard in *De Werkman* een serie artikelen over een toekomstige maatschappij. In een van deze artikelen vinden we ook Gerhard's visie op het algemeen stemrecht:

"Het is eene waarheid, dat, in 't algemeen, wanneer er wetten gemaakt worden, deze bijna altijd in het voordeel zijn van hen, die ze maken. Hier te lande berust de wetgeving in handen der Staten-Generaal. Is nu dit lichaam datgene, wat het wezen moet: te weten: eene volksvertegenwoordiging, dan zullen ook alle wetten en besluiten, die genomen worden, de strekking hebben het geluk en de welvaart des volks te verhoogen. Maar nu rijst de gewichtige vraag: hebben wij een volksvertegenwoordiging? Neen, dat hebben wij niet; grondeigenaren en kapitalisten kunnen die niet uitmaken; zij vertegenwoordigen hun stand alleen. En wij werklieden, de kern der natie, wij die èn door aantal, èn door arbeidskracht, de meerderheid uitmaken, wij hebben daar in 's lands vergaderzaal niet één man, die geboren en opgevoed in ons midden, onze belangen kent en ze met warmte verdedigt. Door deze overwegingen word ik als van zelve geleid tot het groote vraagstuk: de al of niet wenschelijkheid van het algemeen stemrecht. In beginsel ben ik er een groot voorstander van. Even als wij de meerderheid des volks uitmaken, moeten wij ook de meerderheid in het wetgevend lichaam hebben, en dit kan niet geschieden, zonder het algemeen stemrecht in te voeren, want zij, die thans kiesgerechtigd zijn, zullen wel nimmer een werkman als afgevaardigde daarheen zenden." Gerhard's argumentatie is niet alleen vanuit een klassestandpunt als sluitend aan te merken, maar is in zijn verwachtingen ook zeer realistisch. Realisme blijkt ook uit het feit dat Gerhard geen 'heilsverwachtingen' heeft bij het verkrijgen van algemeen kiesrecht. Allereerst ziet hij de belemmering bij de werklieden zelf. Hun geringe ontwikkeling doet hem de wens uitspreken om het algemeen kiesrecht niet onmiddellijk, maar geleidelijk in te voeren. De verdeeldheid van de werknemers is voor Gerhard evenzeer een overweging om na de invoering van een algemeen stemrecht geen meerderheid van werknemers in de Tweede Kamer te verwachten. Hij ziet in dat de werknemers over meerdere partijen verdeeld zullen raken.

Bij alle onderlinge strijd tussen het ANWV, Patrimonium en de SDB is er een punt van overeenstemming: het streven naar het algemeen of, wat Patrimonium betreft, naar zeer uitgebreid kiesrecht. De beweging voor algemeen kiesrecht, die in het midden van de jaren tachtig heftig is, start kalm in 1876. De vereniging Algemeen Stemrecht wordt op 7 mei van dat jaar te Amsterdam opgericht. De oprichtingsvergadering, die bijgewoond wordt door zo'n honderd personen, vindt op dezelfde dag plaats als een bijeenkomst van het ANWV te Arnhem, waar het verbond de actie voor algemeen stemrecht start. Het doel van Algemeen

Stemrecht is het verkrijgen van algemeen stemrecht voor mannen, die tenminste 25 jaar zijn, lezen en schrijven kunnen en zich niet aan de maatschappij hebben vergrepen.

De voorzitter van Algemeen Stemrecht is Piet Schröder. We zijn hem al eerder tegengekomen in de Internationale en in Vooruitgang door Broederschap. Schröder is een in 1836 geboren Amsterdammer, die opgroeit in een rooms-katholiek gezin. Hij wordt opgeleid tot kleermaker en zal dit vak als thuiswerker zijn hele leven blijven uitoefenen. Via een lidmaatschap van De Dageraad wordt hij aan het einde van de jaren zestig actief in de werkliedenbeweging. Schröder is in zijn beste jaren een goed spreker, hoewel zijn wat nasale stemgeluid en de preektoon aan zijn optredens afbreuk doen. De meeste bekendheid verwerft hij als activist voor het algemeen kiesrecht. Tot diep in de jaren tachtig zal hij actief blijven als spreker en propagandist. Daarna trekt hij zich uit de beweging terug. Schröder overlijdt in 1914 te Amsterdam. In de jaren tachtig is hij lid van een kleermakersvereniging *Voor Allen Door Allen*, die enige jaren na het opheffen van Vooruitgang door Broederschap is opgericht. Schröder is een van de Amsterdamse werklieden die worden gehoord door de Parlementaire Enquêtecommissie in 1887. Schröder heeft een hekel aan de kroeg en zo komt het dat het bestuur van Algemeen Stemrecht bij hem aan huis in de Laurierdwarsstraat vergadert gezeten rond de snijderstafel.

Algemeen Stemrecht komt maar zeer aarzelend van start. Het ledental blijft klein en de werkzaamheden zijn gering. Het ANVV wenst geen samenwerking met de vereniging, zodat deze zich moet richten op lieden buiten het verbond: burgerlijke democraten en socialisten. Beide groepen zijn gelijkelijk vertegenwoordigd. De socialisten storen zich aan de gematigdheid van de democraten, die op hun beurt weer worden afgestoten door het feit dat oud-Internationalen actief zijn in de vereniging. Schröder besluit dan ook in 1877 op te stappen als voorzitter, als blijkt dat er onvrede bestaat over het functioneren van het bestuur. Nadat ook in enige andere steden soortgelijke verenigingen zijn opgericht en de Amsterdamse vereniging in ledental is toegenomen, wordt de naam veranderd in: *Vereeniging voor Algemeen Kies- en Stemrecht*. In 1879 wordt op initiatief van leden van het Comité ter Bespreking der Sociale Quaestie een Comité voor Algemeen Stemrecht opgericht. Het eerst genoemde wordt enige tijd later opgeheven aangezien, er naar het inzicht van de leden van het comité inmiddels voldoende aandacht in de samenleving bestaat voor het sociale vraagstuk. Het nieuwe comité stelt zich ten doel het algemeen kiesrecht te bevorderen. Niet iedereen vindt de activiteiten van het comité voor het kiesrecht van een voldoende 'beweging' getuigen. Het leidt tot de oprichting van De Unie in december 1880. Initiatiefnemer is Joan Nieuwenhuis, die eerst advies vraagt aan Domela Nieuwenhuis en Gerhard. Domela vreest voor het op sleeptouw worden genomen door de liberalen. Gerhard adviseert: "Ga je gang maar eens. Beroerder dan het nu gaat kan het bezwaarlijk worden!" Het 'staatkundig' leven wordt door De Unie danig opgewekt, onder meer door in Amsterdam vergaderingen te houden met de beste sprekers uit het land. In wezen werpen alle organisaties die het algemeen kiesrecht trachten te bevorderen, zich in aanvang op als een 'brede volksbeweging'. Echter in plaats van een eenheid tussen alle groepen die het kiesrecht wensen uit te breiden, wordt daarmee een verlammende verdeeldheid bereikt. De opkomst van de sociaal-democraten vergroot de tegenstellingen nog meer, aangezien zij onverkort het algemeen kiesrecht wensen, terwijl de liberalen slechts streven naar uitbreiding. De Vereeniging voor Algemeen Kies- en Stemrecht kan geen leiding geven aan algemene en doeltreffende acties, zolang het niet krachtiger wenst op te treden en sympathie blijft tonen voor het liberale standpunt. De sociaal-democraten streven er naar de vereniging achter hun standpunt te krijgen. Ze slagen daarin en Fortuyn en Ansing krijgen steeds meer invloed op de gang van zaken. In Rotterdam lukt het Helsdingen om er steeds meer zijn stempel op te drukken.

In 1880 moet voor de kieskring Amsterdam een lid voor de Tweede Kamer worden gekozen. Tegelijkertijd is er ook een verkiezing voor een zetel in de gemeenteraad. Het centraal bestuur van de ANVV besluit, in samenwerking met de Vereeniging voor Algemeen Kies- en Stemrecht en de Sociaal-Democratische Vereeniging, een meeting uit te schrijven. Voor beide verkiezingen wordt een kandidaat gesteld. De kandidaatstelling heeft geen ander doel dan het maken van propaganda voor het algemeen stemrecht. Het gaat alleen maar om protest-kandidaten, aangezien ze onder het heersende censuskiesrecht geen schijn van kans maken. De meeting, geleid door Heldt, de voorzitter van het ANVV, wordt druk bezocht en slaagt volledig. Door het Comité van Voorbereiding zijn eerst de heren Mr. W. Heineken en Mr. S. Katz voor een kandidatuur gevraagd. Beide bedanken echter voor de eer. Vervolgens worden Domela Nieuwenhuis en Gerhard uitgenodigd zich kandidaat te stellen. De eerste voor de Tweede Kamer, de tweede voor de gemeenteraad. Domela Nieuwenhuis meent, omwille van de goede zaak, dat hij de kandidatuur moet aanvaarden. Gerhard ziet liever Heldt in zijn plaats als kandidaat gesteld. Heldt bedankt daar echter voor, met als reden dat hij reeds lid is van het Comité van Voorbereiding en voorzitter van de vergadering. Zowel

Domela Nieuwenhuis als Gerhard worden kandidaat gesteld. Zij worden aanbevolen als kandidaten van het volk achter de kiezers. De uitslag van de verkiezing is voorspelbaar: Domela Nieuwenhuis krijgt vijf stemmen en Gerhard twaalf. De uitslag is echter van ondergeschikt belang. Propaganda voor de beweging van Algemeen Stemrecht is het doel, en die slaagt. Een jaar later laat Heldt zich wel kandideren voor de gemeenteraad en behaalt bij de stemming 1052 stemmen. Nogal zuur merkt *Recht voor Allen op*: “De bourgeoisie weet ook wel, waarom zij juist hem kiest, wetende dat hij een vrij onschadelijk element is.” De kiesrechtbeweging wint in aanhang. In 1882 bestaan er op tal van plaatsen verenigingen met als doel het algemeen kiesrecht te verkrijgen.

De roep tot samenwerking wordt gehoord en op een congres in 1883 besluit in meerderheid een vijftigtal van deze verenigingen tot het oprichten van de *Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht* (AK&S). Het doel van de bond is de invoering van rechtstreeks en onbeperkt kiesrecht, gewaarborgd door de Grondwet. Gerhard maakt deel uit van het na oprichting gekozen hoofdbestuur.

In 1883 ontwikkelt AK&S grote bedrijvigheid. Op de dag van de Kameropening vindt een manifestatie plaats in Den Haag. Een dag daarvoor heeft in Rotterdam al een bijeenkomst plaats gehad met ruim 1400 deelnemers, met Helsdingen als een van de sprekers. De vergadering neemt een motie aan waarin wordt gesteld dat de Staten-Generaal geen volksvertegenwoordiging is, zoals in artikel 76 van de grondwet staat, zolang meer dan 85 procent van de mannelijke bevolking van het kiesrecht is uitgesloten. De dag van de opening van de Staten-Generaal is er een, waarop de spanning te voelen is. De geruchten zijn de openingsdag reeds vooruitgegaan. De socialisten uit Amsterdam en Rotterdam zouden gaan demonstreren met hun Haagse geestverwanten langs de weg die de Koninklijke stoet volgt. Ook gaat de mare dat de voorstanders van het algemeen kiesrecht de publieke tribune willen bezetten. De regering neemt geen halve maatregelen. Militaire patrouilles zijn ingezet bij de stations. De cavalerie is paraat in de kazerne. Bijzondere maatregelen zijn genomen ter beveiliging van de stoet. Volgens een mededeling in *Het Vaderland* is minister-president Heemskerk om 7 uur in de ochtend al op het Binnenhof om naar dynamiet te zoeken. De genomen maatregelen staan in geen verhouding tot de demonstratie. ‘s Morgens worden strooibiljetten verspreid om het publiek op te roepen de vergadering van AK&S te bezoeken. Bij het voorbijtrekken van de stoet worden enkele borden omhooggestoken met de tekst ‘Algemeen Stemrecht’ en strooibiljetten uitgeworpen met dezelfde tekst. Een van de biljetten komt bijna in de koets van de koning terecht. Om te voorkomen dat demonstranten de publieke tribune in de Tweede Kamer zullen bezetten, zorgt Heemskerk ervoor dat deze al vroeg in de morgen vol zit met weeskinderen.

De vergadering van AK&S die aansluitend plaatsvindt, wordt voorgezeten door Gerhard. Van de vele sprekers noemen we Domela Nieuwenhuis en Schröder. De motie die een dag eerder in Rotterdam is aangenomen, wordt ook nu aanvaard. Artikel 76 wordt een leugen genoemd en onmiddellijke invoering van het algemeen kiesrecht wordt geëist.

Op 4 november wordt te Amsterdam, in de Vrije Gemeente, een meeting voor het algemeen kiesrecht gehouden. Op voorstel van Heldt vertrekt elke deelnemende organisatie vanuit zijn eigen lokaal, om vervolgens op te trekken naar het Rembrandtplein en vandaar gezamenlijk naar het gebouw van de Vrije Gemeente. Het is de eerste kiesrechtmeeting waarbij men van een massale beweging kan spreken. Op die meeting, die door Schröder wordt voorgezeten, treden Heldt en Gerhard als woordvoerders op. Gerhard weet van alle sprekers de massa het best te bezielen met de geestdrift voor wat hij nastreeft. Het algemeen kiesrecht weet hij krachtig en met een groot geloof aan de vergadering over te brengen. Als de aanvaarde motie (dezelfde als in september in Rotterdam en Den Haag is aanvaard) naar het telegraafkantoor wordt gebracht, besluit de helft van de aanwezigen mee te wandelen.

Het ANVV verliest steeds meer de leiding van de beweging aan de socialisten. In AK&S winnen de socialisten het van de liberalen; de eis van algemeen kiesrecht wordt gesteld en niet die van uitbreiding van het kiesrecht. De kiesrechtbeweging breidt zich nu snel over het hele land uit. Vooral in het noorden zijn er veel aanhangers, maar ook in Twente en zelfs in Maastricht wordt een afdeling van AK&S opgericht. De omvang van de beweging blijkt bij de demonstratie in Den Haag in september 1885. Aan deze kiesrechtmanifestatie nemen 8 à 10.000 mensen deel. Nog slechts enige jaren daarvoor is de arbeidersbeweging niet veel meer dan een roepende in de woestijn. De in weinige jaren opgekomen ‘massabeweging’ voor het kiesrecht zorgt, in de euforie van het moment, voor een overschatting van de eigen macht. Op de meeting in Den Haag wordt een motie aanvaard waarin is opgenomen: “dit is de laatste maal dat op deze wijze voor het kiesrecht wordt gedemonstreerd.” Het onverholen dreigen met revolutie doet de zaak meer kwaad dan goed. Het middel van demonstratie om druk uit te oefenen wordt onmogelijk gemaakt, terwijl andere middelen om kracht bij te zetten niet voorhanden zijn. De dreiging om

‘revolutionaire middelen’ te gebruiken kan niet worden waargemaakt, en daarmee raakt de eerste golf in de kiesrechtbeweging op dood spoor. De reactie is echter hevig. In de Tweede Kamer wordt in het debat opgeroepen tot handhaving van het gezag. De pers hekelt met name de slappe houding van de liberalen. Het ‘gezag’ zal nu meer dan ooit letten op de daden en uitlatingen van de sociaal-democraten. Velen zullen worden vervolgd en te maken krijgen met justitie. Veroordelingen tot boetes en gevangenisstraf voor opruiing en belediging zullen worden uitgedeeld, met als bekendste de veroordeling van Domela Nieuwenhuis tot één jaar gevangenisstraf wegens majesteitsschennis.

- de laatste jaren

1883 is het jaar dat Gerhard voor het laatst optreedt in het publiek. Zijn ‘terugtrreden’ vindt plaats op een tijdstip dat de kiesrechtbeweging aanhang krijgt. Als de typograaf en latere SDAP-coryfee Willem Vliegen in 1883 lid wordt van de afdeling Amsterdam van de SDB en voor de eerste maal een huishoudelijke vergadering bijwoont, is de voorzittershamer in handen van Hendrik Gerhard. Links van hem zit Jan Fortuyn als secretaris en rechts Klaas Ris als ondervoorzitter. Aan de orde is het kiezen van een nieuwe voorzitter. Gerhard, over wie een zekere vermoeidheid hangt, wil van het voorzitterschap af. Vliegen zal vele jaren later de indruk die deze vergadering op hem maakte aldus verwoorden:

“Op den sterke aandrang, die op hem werd uitgeoefend vanuit de vergadering om nog aan te blijven, kwamen zijnerzijds eigenlijk niets dan argumenten, die getuigden van een moedeloos, eenigszins wreveligen geestestoestand. Er heerschte een eigenaardige stemming in die vergadering, een stemming, die ieder aangreep en die zich meedeelde zelfs aan hen die Gerhard voor den eerste keer zagen en dus niets konden weten omtrent zijn onontbeerlijkheid als voorzitter. Het scheen, als kon men zich niet voorstellen, dat die man, die de vergaderingen in 't vervolg leiden zou, een ander zou zijn dan hij. Alle sprekers - en velen voelden behoefte tot spreken - drongen krachtig aan op aanblijven. De een smeekte half, een ander deed een beroep op het plichtsgevoel van de weigeraar. Het mocht niet baten, Gerhard wilde eraf. Hij schudde hardnekkig het grijze hoofd, op zijn anders zoo energieke trekken lag een groote vermoeidheid.”

De aandrang uit de vergadering helpt niet. Gerhard gaat heen en op de volgende vergadering wordt uit de twee kandidaten Fortuyn en Ris, de eerste gekozen tot voorzitter. Gerhard is 54 jaar als hij zich terugtrekt als voorzitter van de SDB. Hij ziet er echter ouder uit. Zijn fraaie golvende haardos is grijs geworden. De geestige heldere ogen zijn in diepe kassen weggezonden. Hij is getekend in de strijd voor zijn overtuiging, waarbij hij zich heeft moeten handhaven tegen wanbegrip, verdachtmaking en tegenwerking. Lichamelijk is hij niet opgewassen gebleken tegen broodroof, armoede en ziekte. Zijn kwijnende toestand is er de oorzaak van dat hij niet meer kan wat hij vroeger deed. Door zijn ervaring is hij steeds meer geneigd om op de schaduw in plaats van op de lichtzijde te wijzen en daarom kan hij onmogelijk langer de drijvende kracht zijn van de zich sterk ontwikkelende socialistische beweging.

Jan van Zutphen, die later een grote rol zal spelen in de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerders Bond en in het NVV, wordt in 1883 lid van de SDB. Hij is een van de vele gasten bij de viering van de zilveren bruiloft van Hendrik Gerhard en Susanna Stehli. Domela Nieuwenhuis zit naast het bruidspaar als hij het woord neemt:

“Gij hebt uw deel van de vervolging en verguizing gehad Gerhard. Wij zijn u en de uwe grote dank verschuldigd voor wat gij om de wille van onze grote zaak hebt gedragen. Maar ik durf te zeggen, dat de dag van de verdrukking nog geen avond is geworden: de vijand deinst voor geen middel terug om te beletten dat het licht van het socialisme over de wereld gaat schijnen; hij zal liegen, lasteren, mishandelen, broodroof plegen, wetten misbruiken, gewetensdwang toepassen en als 't niet anders kan met geweld van wapens optreden om kerk en kapitaal te beschutten voor de onstuitbare stroom van het vrije denken en de macht van het tergensmoede volk.”

Domela mag het geloof de rug hebben toegekeerd, maar eens een prediker blijft een prediker. Bedachtzaam als altijd reageert Gerhard:

“De sociale revolutie is waarschijnlijk onvermijdelijk. Maar zij is bij voorbaat een verloren zaak voor heel de mensheid, als zij tot stand komt op de grondslag van dierlijke hartstochten en met mensen die de anarchie in hun geest niet hebben overwonnen. Wij moeten bijzonder voorzichtig zijn bij onze reacties op de uitbarstingen van onze tegenstanders, opdat wij het volk niet besmetten met de redeloosheid en onredelijkheid van het stelsel wat wij bestrijden. Ik maak mij soms bezorgd over de toon en over de opvattingen. Het grootste gevaar is, dat wij ons nuchter oordeel over de mogelijkheden en de krachtsverhoudingen prijsgeven. De rede, vrienden moet onze leidsvrouw zijn. Als wij onze daden niet

toetsen aan haar strenge normen, zullen we te klein blijken voor de taak die de historie ons opgelegd heeft.” Jan van Zutphen hoort het aan en ziet vervolgens Klaas Ris opstaan om Gerhard toe te spreken. Ris is dan tweeënzestig jaar maar heeft nog immer een natuurlijke waardigheid en een oprecht hartelijke toon als hij spreekt. Met zijn van humor tintelende blauwe ogen en de grijze bakkebaarden die het gezicht omkransen is hij een innemende persoonlijkheid. Ris spreekt als altijd vrijuit en uit de losse pols:

“Geen bloempot aarde is ons eigendom in ons vaderland. Zelfs de grond waarin wij begraven worden is koopwaar die de meesten van ons niet kunnen betalen. Wie aan God gelooft moet weten dat Hij alle mensen in de dood heeft gelijk gemaakt. Maar er worden doden begraven als heren of als verworpenen, al naar ze rijk of arm zijn geweest en zonder dat met de van God gewilde gelijkheid in de dood ook maar wordt gerekend, Gerhard! Gij zijt het geweest, die mij hebt geleerd, waarom mijn verzet tegen zo’n wereld bouwen was aan de toekomst. Dat gebeurde in een tijd, toen het nóg riskanter was dan nu, om zulke dingen te leren aan arbeiders die bezig waren wakker te worden. Gij hebt het risico betaald met zorg en armoede, Gerhard, en gij hebt niet geklaagd, gij hebt doorgewerkt alle ellende en alle pijn en zorg ten spijt. Ik dank je daarvoor Gerhard, namens allen die zich in Amsterdam aan je verplicht voelen door het voorbeeld, dat je hun gegeven hebt. En ik dank niet alleen jouw - je vrouw, die geen minder zware last heeft gedragen dan jij, deelt in onze erkentelijkheid. Leve het socialisme!”

Een zware slag is het voor Gerhard als hij in 1884 de Coöperatieve Broodbakkerij, gevestigd aan de Egelantiersgracht in Amsterdam, ziet mislukken. In het voorjaar van 1880 neemt de broodbakkersgezellenvereniging *Loon naar werk* het initiatief tot een coöperatieve bakkerij. In het comité van voorbereiding zitten P.J. Penning, F. Domhof (namens Loon naar Werk) en Gerhard. Gerhard wordt bij de oprichting van deze coöperatie tot directeur aangesteld voor een loon van negen gulden per week. De bakkerij start de werkzaamheden half juni 1880. Gerhard wijdt zich aan zijn taak met een voorbeeldloze ijver. Voor een coöperatie zijn mensen nodig die over enig inzicht beschikken, maar bovenal onderling vertrouwen hebben. Beide ontbreken echter. Door gebrek aan steun van de werklieden is zowel de deelname aan de coöperatie als de omzet van de bakkerij onvoldoende. Bovendien zijn de werkomstandigheden bij de Coöperatieve Broodbakkerij niet beter dan in het gewone bedrijf.

Er verlopen enige jaren waarin men weinig meer van Gerhard hoort. Op 5 juli 1886 sterft hij, op een moment dat de golven van de socialistische beweging hoog gaan en er een geest van geweldige verbittering heerst onder de werklieden. Gerhards sterfbed staat op tien minuten afstand van het Amsterdamse Volkspark, waar duizenden en duizenden Domela Nieuwenhuis toejuichen op de gedenkwaardige vierde juli, de dag dat Geel in zijn verbittering op commissaris Stork een revolvershot afvuurt. Het zijn woelige dagen met vervolgingen. Op 24 juli van dat jaar wordt Domela Nieuwenhuis door de Haagse rechtbank wegens majesteitsschennis tot een jaar cel veroordeeld en dit proces geeft aanleiding tot uitingen van een haast ontembare volkswoede. In zulke omstandigheden wordt de dood van een oude strijder nauwelijks opgemerkt. *Recht voor Allen* publiceert een artikeltje van veertig regels over Gerhard naar aanleiding van zijn overlijden. Er is geen grootse begrafenis. Gerhard heeft dat ook niet gewild. Maar naar het zich laat aanzien is er ook geen behoefte aan, want zijn wil wordt maar al te streng geëerbiedigd. Slechts enkele vrienden vergezellen Gerhard, de man die geacht moet worden degene te zijn die de socialistische beweging in ons land grondvestte, naar zijn laatste rustplaats.

NALATENSCHAP

- de kleermakerij

Maatschappelijke veranderingen en wijzigingen in mentaliteit weerspiegelen zich in de kleding die wordt gedragen. Mode is een veel interessanter verschijnsel dan je in eerste instantie zou denken. De grote maatschappelijke verandering die de Franse revolutie uitdraagt, heeft haar weerslag in het kledinggedrag. De gelijkheid, de vrijheid en de broederschap vinden hun verwerkelijking in de 'mode'. Specifieke klederdrachten verdwijnen. De 'herendracht' verliest aan kleurigheid en *élégance* en 'vanonder op' komt de neiging bij boeren, burgers en buitenlui om althans op zondag als heer gekleed te gaan. Zo wordt de tijd rijp voor vervaardiging van kleding op voorraad. Lange tijd gaan ambachtelijke en industriële kledingproductie gelijk op. De ontwikkeling is verschillend voor onder- en bovenkleding en voor heren- en dameskleding. De opkomende industrie moet concurreren met de handel in tweedehands kleding. Na 1880 stijgt de vraag naar geconfectioneerde kleding dankzij een beter inkomen en dalende prijzen. Veel confectiebedrijven ontstaan uit de handel in nieuwe of gedragen kleding. In de grote steden vinden we meerdere kledingateliers, dicht bij grossier en detaillist. Waar de textielindustrie zich concentreert, zijn eveneens meer confectiebedrijven te vinden. Aanwezigheid van voldoende aantallen goedkope arbeidskrachten speelt daarbij een belangrijke rol. Economisch zwakke regio's met lage lonen zijn geliefde vestigingsplaatsen. Het personeelsaanbod speelt vanaf het begin een belangrijke rol in de op- en neergang van de bedrijfstak. De arbeid kan niet als hoogwaardig worden gekwalificeerd en is zeer seizoengevoelig. Vooral jonge vrouwen vinden werk in de confectiefabrieken. Hun aandeel in het personeelsbestand kan oplopen tot boven de 70 procent. Het verloop onder het personeel is begrijpelijkerwijs groot. Een ieder die dat maar even kan, ontvlucht dit soort werk. Na 1880 verkoopt de detailhandel al vrij veel confectiekleding, maar daaronder bevindt zich nog veel import. De eigen confectie-industrie is nog niet tot volle wasdom gekomen. De Tilburgse en Twentse textielindustriële hebben oog voor het belang van een krachtige kledingindustrie. Zij dringen op uitbreiding aan, maar voorlopig tevergeefs. Eerst rond de eeuwwisseling zet de groei in deze bedrijfstak door dankzij de stijgende welvaart. In 1909 vinden zo'n 15.000 mensen werk in de confectie-industrie.

- Slavernij Voor Mooie Kleren

In 1909 schrijft M.J. Brusse, verslaggever-feuilletonist van de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, een aantal artikelen in zijn rubriek *Onder de Menschen*, over de omstandigheden van de thuiswerkers in de kledingindustrie. In 1910 worden op verzoek van de *Nederlandsche Bond van Mannelijke en Vrouwelijke Arbeiders in de Kledingindustrie en Aanverwante Vakken* deze artikelen gebundeld en als brochure uitgegeven met de veelzeggende titel *Slavernij Voor Mooie Kleren. Uit het leven van de 'lijders aan confectie'*. De bond met de lange naam is het resultaat van een fusie van de *Bond in de Kledingindustrie* en de *Algemeene Nederlandsche Naaistersbond* - vandaar het opnemen van 'mannelijke' en 'vrouwelijke' in de naam.

Brusse werpt een schril licht op de verhoudingen in de kledingindustrie. De kleermakers moeten zich op een bepaalde dag in de week melden aan de winkel van de confectionair om de stof op te halen. Soms moeten ze uren wachten eer de coupeur de stoffen uitdeelt. Deze verloren tijd moeten ze zien in te lopen om het schrale inkomen te verdienen. Hebben ze eindelijk hun stoffen gekregen, dan wikkelen zij die in de traditionele zwarte doek en reppen zich door de stad naar hun veelal bedompte onderkomens om direct aan de arbeid te gaan. Vaak moeten vrouw en kinderen bijspringen om de verlangde productie te halen. De werkdag is doorgaans zeer lang: vijftien tot zeventien uur. Als de vordering van het werk tegenvalt, wordt het hele weekend doorgewerkt. Ook zaterdagavond! Op maandag moet immers het werk worden ingeleverd. De coupeur betaalt dan het schamele loon uit, als tenminste het werk wordt goedgekeurd. Wordt het afgekeurd, dan ontvangt de kleermaker geen cent en is al zijn werk letterlijk voor niets geweest. Het systeem is bedoeld om de kleermakers eronder te houden. De coupeur haalt, ten faveure van zijn werkgever, het onderste uit de kan en het uiterste uit de mensen. Er bestaat een lelijk woord voor dit lelijke systeem: *sweating*. En inderdaad, in het zweet huns aanschijn moeten de kleermakers hun brood zien te verdienen. *Sweating* betekent echter naast zweten ook letterlijk uitbuiting.

Doorgaans is het inkomen van de kleermaker te klein. Er heerst een diepe armoede en er is sprake van

ondervoeding. In 1909 is het gemiddelde weekloon van een kleermaker f11,13 en het gemiddelde uurloon f0,14. De minimum woninghuur bedraagt f2,50 per week zodat er minder dan f9 overblijft voor kleding en voeding. De slechte omstandigheden maken mensen ziek. In veel gezinnen heerst tuberculose. Van iedere 1000 overleden kleermakers zijn er 507 gestorven aan de toring. Sterven er jaarlijks gemiddeld 8,2 Nederlanders per duizend inwoners tussen de 18 en 50 jaar oud, onder kleermakers is dat 10,27!

- vakorganisatie onder kleermakers

Reeds in 1875 is Vooruitgang door Broederschap ontbonden. Er gaat dan een aantal jaren heen zonder een vakorganisatie voor kleermakers. Omstreeks het midden van de jaren tachtig wordt er opnieuw een kleermakersbond in Amsterdam opgericht met de naam: *Voor Allen door Allen*. Zoals we eerder zagen is Piet Schröder lid van deze organisatie. Schröder wordt in 1887 als getuige gehoord door de Parlementaire Enquêtecommissie. Óf hij kent het besluit van Voor Allen door Allen niet, óf - wat waarschijnlijker is - hij is het daar niet mee eens. De bond besluit niet deel te nemen aan de enquête, omdat hij "in die enquêtewet, zooals die ingevuld moet worden geen heil ziet." De kleermakersvereniging conformeert zich aan het besluit van de Centrale Raad van de Sociaal-Democratische Bond om geen medewerking te verlenen. Opmerkelijk genoeg deelt een aantal oud-Internationale (naast Schröder ook Ris en Ansing) dit standpunt niet en verlenen wel medewerking. Als Schröder wordt verhoord is hij vijftig jaar. Hij werkt als thuiswerker voor verschillende ateliers. Zijn zoon en dochter werken mee. Schröder is niet meer actief als bestuurslid: noch in de Kleermakersbond, noch in de Sociaal-Democratische Bond, waarvan hij nog wel lid is. Interessant in zijn verhoor is de lans die hij breekt voor een betere vakopleiding. Hij wenst dat Voor Allen door Allen daar aandacht aan zou besteden, maar constateert tegelijkertijd dat daarvoor de middelen ontbreken. Het vak gaat, aldus Schröder, met rasse schreden achteruit en er zal al snel geen bekwame werkman meer te vinden zijn. Jonge mensen gaan naar de confectiewinkels, waar ze leren knoeien en nooit een bekwame kleermaker zullen worden. Frappant is de uitspraak die Schröder doet over de grote werkplaatsen:

"Wij werken niet op fabrieken, slechts enkelen onzer zijn op werkplaatsen zooals bij Wente, Hart en Bodenheim; maar het overige gros der werklieden te Amsterdam ongeveer 4 à 5.000 met de kleine baasjes mede, werkt thuis. In al de grootere winkels zijn er geen driehonderd bij elkaar te vinden die bij de patroons aan huis werken. Bij Bodenheim bijvoorbeeld zijn er twee, en dit zijn geen werklieden zooals ik, maar zij dienen om eene of andere kleine fout, bijvoorbeeld het niet goed zitten van een jas, te verhelpen, of wel de laatste hand aan een kledingstuk te leggen."

Bodenheim is de voormalige patroon van Gerhard. Kennelijk is deze maatkleermakerij nu geheel overgegaan op het systeem van sweating.

- Groningen neemt de leiding

Het kan nauwelijks toeval zijn dat de op 30 januari 1883 in Groningen opgerichte kleermakersvereniging de naam aanneemt van haar Amsterdamse voorganger: Vooruitgang door Broederschap. De vereniging, oorspronkelijk een ziekenpot, wordt in 1890 gereorganiseerd tot een op moderne leest geschoeide vakvereniging. De ziekenpot blijft een afzonderlijk beheerd fonds.

Groningen is in het bijzonder de stad van de en-gros-confectie, die in hoofdzaak bestemd is voor kledingmagazijnen. De ondernemers, die en-gros-confectie bestellen, kunnen dit door de grotere aantallen goedkoper krijgen dan zij die alleen enkelstuks confectie voor het publiek laten maken. De en-gros-confectionairs kunnen aan de kleermakers niet alleen een grotere hoeveelheid werk in één keer bieden, maar ook het gehele jaar door werk garanderen. Daarbij komt dat aan de en-gros-confectie minder hoge eisen worden gesteld, omdat deze voornamelijk gedragen wordt door werklieden. De geringere eisen aan de kwaliteit veroorzaakt dat de en-gros-werker weldra een nog mindere vakman is dan de gewone confectiewerker. Tussen 1880 en 1900 stijgt in de stad Groningen het aantal thuiswerkende kleermakers en naaisters van 530 naar 1410. De kledingindustrie is daarmee, in de rustige en provinciale Groningse hoofdstad, de enige bedrijfstak van nationale betekenis. De omvang die de Groninger kledingindustrie bereikt zorgt ervoor dat het centrum van de vakactie onder kleermakers naar deze stad verschuift.

Een van de bestuurders van Vooruitgang door Broederschap is een werknemer van de Firma Gebroeders Levie. Hij is een jonge en strijdvaardige man; zijn naam is Evert Kupers. Hij zal later voorzitter worden van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). De Bond in de Kledingindustrie is een van de organisaties die betrokken is bij de oprichting van het NVV in 1905.

Kupers, geboren in 1885 in een kleermakersgezin, komt op dertienjarige leeftijd in het kledingbedrijf terecht. Vader Kupers is een uitstekend maatkleermaker, maar moet, als zo velen van zijn vakgenoten, werk aanvaarden van een en-gros-confectiezaak. De lonen zijn erbarmelijk en de behandeling is slecht. De werktijden zijn schier onbeteugeld. Het gezin Kupers ondergaat de armoede die de massaproductie de thuiswerkende kleermaker brengt. Als de jonge Kupers zich in 1901 onder het gehoor bevindt van Roosje Vos en F.U. Schmidt op een openluchtmeeting, is hij daar zo van onder de indruk dat hij zich aanmeldt bij *Socialistische Jongelieden-Vereeniging 'De Zaaier'*. Na korte tijd is hij de secretaris en enige tijd later de voorzitter van deze jongeliedenvereniging. Zodra dat kan - op achttienjarige leeftijd - sluit hij zich aan bij de SDAP. Kupers wordt in datzelfde jaar lid van Vooruitgang door Broederschap en is al spoedig de secretaris van deze vereniging. Hij ontmoet er een andere jonge Groninger kleermaker Tonnis van der Heeg. Er ontstaat tussen hen een lotsverbondenheid voor het leven. Beiden zullen carrière maken in de vakbeweging. Van der Heeg zal jaren later vertellen over de rol van Kupers bij de grote staking van de kleermakers in Groningen in 1903. Kupers is nog maar achttien jaar oud als hij een voornaam aandeel heeft in de leiding in deze kleermakersactie. Het toch al niet hoge loon van de confectiewerkers is door de confectionairs nog verder verlaagd. De grauwe ellende wordt ondraaglijk en leidt tot een staking. Kupers geeft als bestuurslid van de kleermakersvereniging mede leiding aan deze staking, maar neemt ook een werkzaam aandeel in het posten. Als hij tegen de afspraak in niet wordt afgelost, blijft hij de hele nacht op zijn post. Weggaan, ook al gebeurt er eigenlijk niets, ziet hij als plichtsverzaking. De nacht doorstaan is geen pretje. Het is winter en bar koud. Het is een harde, verbitterde en langdurige strijd, die een maand duurt en waaraan zo'n 300 kleermakers deelnemen. De werknemers behalen een overwinning. De prijs die de werkgevers moeten betalen, is het eerste looncontract in de kledingindustrie. Het looncontract omvat vaste loonafspraken voor alle door de kleermakers te maken artikelen. Feitelijk betekent het een loonsverbetering van gemiddeld 7½ procent en dat is bij een gestelde eis van 10 procent een goed resultaat te noemen. De morele overwinning is echter het grootst. Aan een groep werknemers is na jarenlange uitbuiting en knechting gerechtigheid geschied, en dat nog wel door eigen toedoen. De gewonnen slag is echter allerminst een gewonnen oorlog. Nog jarenlang zijn er in Groningen confectionairs die zich onttrekken aan de afspraken of zelfs loonsverlagingen toepassen. De bond beantwoordt deze wanprestaties zo goed en zo kwaad mogelijk, ook met stakingen. Pas in 1911 is er sprake van een collectieve arbeidsovereenkomst die in redelijkheid de arbeidsvoorwaarden regelt en waaraan partijen zich ook houden.

De Groninger bond neemt in 1895 het initiatief tot oprichting van een landelijke organisatie. De *Algemeene Nederlandsche Kleermakersbond* vindt derhalve zijn bakermat in Groningen en in deze stad is een aantal jaren de zetel van het hoofdbestuur gevestigd. Het zal voorlopig een kleine en weinig bloeiende organisatie blijven. Als er in 1897 in het *Volksdagblad* een wanhopige brief staat van enkele wegens 'opstandigheid' ontslagen linnennaaiers, wordt er zowel door de Kleermakersbond als door de Vrije Vrouwe Vereniging actie ondernomen. De eerste vergadering mislukt. Mede door het late tijdstip van de oproep komt vrijwel niemand opdagen. De tweede vergadering heeft meer succes en leidt, op 4 augustus 1897, tot oprichting van de Amsterdamse Naaistersvereniging '*Allen Een*'.

- Allen Een

De confectieateliers worden voor het overgrote deel door vrouwen bevolkt. De confectie is daarmee een van de schaarse beroepen, naast dat van dienstboden en de verpleging, die in meerderheid door vrouwen wordt uitgevoerd. Mocht het derhalve een verrassing zijn dat er een vakorganisatie ontstaat die louter vrouwen organiseert, dan komt die verrassing niet voort uit de bedrijfstak waar dit plaats vindt. De kledingindustrie is immers een van de weinige sectoren waar dit sowieso kan. De omstandigheden zijn er dan ook naar. Roosje Vos zal op de oprichtingsvergadering van Allen Een zeggen:

"Moeten vrouwen die niet trouwen de hongerdood sterven? Was het dan geen schandaal dat vrouwen zo weinig verdienden dat ze afhankelijk waren van familie of echtgenoot?"

Deze voor de vuist weg uitgesproken rede is haar eerste optreden in het openbaar. Zij wordt na haar spontane en gloedvolle betoog gekozen tot voorzitter van de naaistersvereniging. Vos, ouderloos en alleenstaand, weet wat het betekent om met de schrale opbrengsten van het naaistersvak het hoofd boven water te moeten houden. Erg bewust van hun klassenpositie zijn de naaisters (nog) niet. Besloten wordt om na te gaan of er kan worden samengewerkt met de werkgevers. Ook Vos heeft nog maar een flauw idee hoe de organisatie te leiden, al ontbreekt het haar niet aan zelfbewustzijn. Het voorstel van de Kleermakersbond om te fuseren wordt van de hand gewezen. Naar de mening van Vos moeten vrouwen eerst maar eens leren

op eigen benen te staan.

Roosje Vos ((1860-1932)

Roosje Vos aanschouwt het levenslicht op 15 augustus 1860 te Amsterdam. Volledig wees geworden op veertienjarige leeftijd - haar vader stierf in 1866 - komt ze in het Israëlitisch Meisjesweeshuis aan de Rapenburgerstraat terecht. In het weeshuis wordt ze opgeleid tot naaister. In 1884 verlaat ze het weeshuis en moet ze in haar eigen onderhoud voorzien als zelfstandig thuisnaaister.

Als voorzitter zal zij samen met enkele andere vrouwen, onder wie Sani Prijes, de drijvende kracht zijn van Allen Een. In 1899 wordt ze door haar vakgenoten gekozen tot lid van de Kamer van Arbeid. Vos wordt echter niet toegelaten omdat ze, zo luidt de verklaring, niet in loondienst werkt. Namens Allen Een speelt Vos een rol bij de oprichting, eveneens in 1899, van de Amsterdamse Bestuurdersbond. De politiek trekt haar en ze begint een rol te spelen in de SDAP. Vanwege haar huwelijk met de onderwijzer Melle Gerben Stel in 1903 verhuist ze naar Groningen. Hoewel ze nog een aantal jaren vanuit Groningen de redactie verzorgt van *De Naaisters- en Kleermakersbode* is het feitelijk een beëindiging van

haar activiteiten als vakbondsvrouw. Haar politieke activiteiten, die haar links in de SDAP doen staan, zorgen ervoor dat ze, via de *Tribunegroep* en de *Sociaal-Democratische Partij*, in de *Communistische Partij* belandt. Voor deze partij heeft zij van 1919 tot 1927 zitting in de Provinciale Staten van Groningen.

De omstandigheden zitten het pas opgerichte Allen Een niet mee. Met de zomer breekt de gebruikelijke slappe tijd aan. Er is nauwelijks werk. De ateliers blijven leeg. Hoe moet de nieuwe bond in contact komen met de naaisters? Er is geen kader en zelfs de bestuursleden kennen elkaar niet of nauwelijks. De bond sterft bijna een vroege dood. Vos zoekt en krijgt steun van de Vrije Vrouwen Vereniging, die in die tijd de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid aan het voorbereiden is. De tentoonstelling vormt een concreet actiepoint waarop de bond zich kan richten. De vergadering die ter bespreking van de deelname aan de tentoonstelling wordt belegd, wordt bezocht door veertig naaisters en levert acht nieuwe leden op, onder wie Sani Prijes. Vanaf dat moment vormt zich een kleine, maar hechte groep van kaderleden. Prijes, die al snel de secretaris van de bond is, zal samen met Vos leven in de naaistersbond brengen.

Sientje Prijes, die als roepnaam Sani krijgt, is een Amsterdamse uit een ambachtsliedengezin - vader Moritz Prijes is horlogemaker - met vijf kinderen, waarvan de laatste twee al zeer jong overlijden. Prijes, geboren op 7 augustus 1876, wordt na de lagere school opgeleid tot kostuumnaaister, al liggen haar ambities hoger en voelt ze zich al vroeg aangetrokken tot het literaire milieu. Onder invloed van het werk van Henriette Roland Holst en Herman Gorter wordt ze omstreeks 1897 lid van de SDAP. Een jaar later meldt ze zich aan bij Allen Een en wordt secretaris van deze bond. Als Allen Een met het Rotterdamse *Onderling Belang* de *Algemeene Nederlandsche Naaistersbond* opricht, wordt Prijes secretaris in het hoofdbestuur, naast Vos, die voorzitter wordt. Vooral door het propagandistische werk van Prijes worden er afdelingen opgericht in Den Haag, Dordrecht, Groningen en Haarlem. Van het bondsblad *De Naaistersbode* voert Prijes de redactie. Haar schrijverstalent, gekenmerkt door een sprankelende ironie, komt haar nu goed van pas. Naast alle werkzaamheden voor de bond moet ze ook gewoon haar brood verdienen als naaister. Deze meer dan dubbele dagtaak pleegt roofoverval op haar en in de loop van 1901 blijkt het teveel te zijn. Ze verruilt tijdelijk haar functies voor die van voorzitter. In 1902 trekt Prijes zich, vanwege een zwakke gezondheid, terug uit het hoofdbestuur van de Bond in de Kleedingindustrie en stopt ze met het vakbondswerk. Ze blijft publiceren en verwerft onder de schrijversnaam Sani van Bussum enige literaire roem met enkele sociaal-realistische romans.

Vanwege hun vakbondsactiviteiten kan een aantal naaisters geen werk meer krijgen. Eind 1899 vestigen Roosje Vos, Sani Prijes, Lena Lebau, Jo Buijs, Sophie Heertje en later Marie Thönissen zich als de coöperatie *Samenwerkende Linnennaasters* aan het Waterlooplein, de coöperatie doet tegelijkertijd dienst doet als bondskantoor. Ze worden vooruitgeholpen door feministen die hun bestelling vooruit betalen. De Samenwerkende Linnennaasters maken voor hen de 'reformkleding', waarmee de internationale vrouwenbeweging de strijd tegen het korset is aangegaan. De coöperatie levert goede kwaliteit kleding en behaalt op een tentoonstelling in Petersburg een eerste prijs.

Na enige tijd voelt de naaistersbond zich sterk genoeg en voert enkele succesvolle acties en stakingen. Als bij de firma Frankfurt aan de Oude Schans de patroon besluit het tarief van 85 cent voor het naaien van zes nachthemden met tien cent te verminderen, verlaten de naaisters het atelier. De loonsvermindering is door Frankfurt niet slim gepland, want het is nog in de drukke tijd en wanneer klanten moeten wachten, ben je ze kwijt. De naaisters melden zich bij Allen Een op het Waterlooplein. Door de bond worden de eisen op schrift gesteld. Er zijn elf eisen over de arbeidsomstandigheden en over het loon. Op twee na worden alle eisen ingewilligd. De 38 naaisters, inmiddels lid van de bond, worden allen weer in dienst genomen.

Op initiatief van Prijes organiseren ook de breisters en confectiewerk(st)ers zich. In 1905 wordt de Amsterdamse *Vereeniging van Confectiewerk(st)ers 'Wilskracht'* opgericht.

- Bond in de Kleedingindustrie

Het verzet tegen gescheiden organisaties van naaisters en kleermakers groeit. Reeds in 1900 zijn er voorstellen om tot een samensmelting te komen. Verzet van enige leden van de Vrije Vrouwen Vereniging verijdt dit echter. Prijes zegt daarover:

"We zullen wel doen ons in 't vervolg aan dergelijke adviezen weinig te storen. Als de dames reeds lang teruggekeerd zijn naar hare vereenigingen en zich heur hoofd weer bezighoudt met andere zaken, dan zitten wij met onze gebakken peren en kunnen haar geen vergoeding vragen voor de nadeelige en idiote versnippering van krachten die ons hare raad heeft opgebracht."

Prijes is voorstander van een sterke en centralistische organisatie. Ze is dan ook pleitbezorgster voor een fusie met de Kleermakersbond. Prijes en Vos zijn het die initiatief nemen en het aanzoek brengen bij de kleermakersbond. Na overeenstemming over fusie moet het besluit op een congres worden genomen. Thönissen dient een motie in om door te gaan als organisatie die uitsluitend vrouwen organiseert. De motie redt het niet, en met 35 voor, 7 tegen en 18 onthoudingen wordt tot fusie besloten. Zo ontstaat in 1901 de Algemeene Nederlandsche Bond voor Arbeiders en Arbeidsters in het Kleedingbedrijf en Aanverwante Vakken. In de wandeling wordt deze echter de Bond in de Kleedingindustrie genoemd. Het duo Vos en Prijes wordt ook in deze organisatie voorzitter en secretaris. Prijes verzorgt ook nu de redactie van het bondsorgaan: *De Naaisters- en Kleermakersbode*. Als na enige tijd het ene na het andere kaderlid van Allen Een stopt met de bondsactiviteiten, verdwijnt de 'vrouwelijke identiteit' uit de organisatie. Gebrek aan continuïteit is een groot probleem bij het organiseren van vrouwen. Vos zal daar later het volgende over schrijven:

"Dat is de grootste moeilijkheid waaronder een vrouwenvakvereniging gebukt gaat. Is er een flink stel bestuursleden vertrouwd geraakt met de werkzaamheden dan loopt alles best, maar de tijd breekt aan waarop meisjes vrouwen worden en daardoor verliest de vereeniging meenige flinke kracht. In de loop der jaren waren vele bestuursleden gedwongen geweest hare functie neer te leggen."

Vos laat daarna een lijstje volgen van actieve leden die zolang ze ongehuwd waren veel voor de vereniging betekenden, maar na het huwelijk met de activiteiten voor de organisatie stopten. Het stoppen met bondsactiviteiten vanwege een huwelijk zal ongetwijfeld een rol hebben gespeeld, maar minstens zo belangrijk is de rol die 'de mannen' spelen in de nieuwe 'gemengde' organisatie. De naaisters spelen in de ogen van de mannen een te grote rol en bovendien staat bij veel van hen vast dat vrouwen nu eenmaal minder geschikt zijn voor maatschappelijke en bestuurlijke functies. Dat Allen Een een aantal jaren de grootste en belangrijkste afdeling is in de kleermakersorganisatie, waardoor genoegzaam bewezen is waartoe vrouwen in staat zijn, wordt gemakshalve maar over het hoofd gezien.

In 1906 verhuist de zetel van de Bond in de Kleedingindustrie van Groningen naar Amsterdam. Kupers is tot september 1907 lid van het hoofdbestuur voor de drie noordelijke provincies. Er ontstaat behoefte aan een

bezoldigde kracht, waarbij de keus op Kupers valt die vanaf eind 1907 secretaris-penningmeester-administrateur-propagandist-redacteur is; kortom de eerste bezoldigde bestuurder van de bond. Op het congres waar de benoeming van Kupers plaats vindt zitten achter de bestuurstafel ook Alida de Jong en Marie Thönissen. Naar de overlevering wil vindt De Jong Kupers nog maar een 'jong ventje', maar Thönissen vindt hem wel een 'goed spreker'. Nog geen twee jaar later leidt deze positieve beoordeling er toe dat Thönissen en Kupers in het huwelijk treden.

Van der Heeg volgt na enige tijd Kupers naar Amsterdam en vindt werk bij de *Coöperatieve Kleermakerij 'Vooruit'*. Van de afdeling Amsterdam wordt hij de voorzitter. Hij is niet blind voor de ontwikkelingen en neemt dan ook stelling tegen vakgenoten die menen dat confectie en vrouwenarbeid nog tegen te houden zijn. In 1908 wordt Van der Heeg bezoldigd afdelingsbestuurder. In 1913 leidt hij de Amsterdamse kleermakersstaking die, net als de staking in Groningen in 1903, als uitkomst een looncontract kent, zij het ditmaal met de Amsterdamse werkgevers. Als Kupers in 1915 overgaat naar het NVV, volgt Van der Heeg hem op en wordt voorzitter van de Bond in de Kleedingindustrie.

Evert Kupers neemt bij zijn veertigjarig jubileum als vakbondsbestuurder de felicitaties in ontvangst van Tonnis van Heeg.

Na het vertrek van Vos naar Groningen komt de kostuumnaaister Alida de Jong, eveneens van joodse afkomst, naar voren. Aaltje de Jong, die Alida wordt genoemd, geboren op 18 december 1885 te Amsterdam, groeit op in een vroom joods, sterk anti-socialistisch gezin. Het gezin woont in een kelderwoning in de Weesperstraat. Haar vader is een diamantbewerker die vaak werkloos is en later een melkzaakje drijft. Na de lagere school wordt ze opgeleid tot kostuumnaaister en werkt ze op diverse ateliers. Door haar ervaring op de ateliers, de invloed van enkele 'rode' collega's en haar oudste broer krijgt ze belangstelling voor de arbeidersbeweging. Naar aanleiding van een arbeidsconflict op het atelier waar ze werkt, wordt ze in januari 1905 lid van de Bond in de Kleedingindustrie. Enkele maanden later maakt ze deel uit van het afdelingsbestuur in Amsterdam. Vanaf eind 1906 heeft ze ook zitting in het hoofdbestuur. De Jong werkt op een van de grootste kledingateliers in Amsterdam, waar ze vrijwel het voltallige personeel weet te organiseren. In 1912 treedt zij in dienst van de Bond - een dienstverband van 50 procent - en wordt daarmee de eerste vrouwelijke bezoldigde bestuurder in de Nederlandse vakbeweging. Twee jaar later komt ze full-time in dienst van de organisatie. De Bond telt dan 2500 leden, waarvan 1559 mannen en 936 vrouwen. De Jong is op velerlei wijze actief voor de kleermakersorganisatie: onder meer in de Amsterdamse

Bestuurders Bond en de Raad van Arbeid, maar haar voornaamste werkterrein is en blijft de Amsterdamse confectie-ateliers. De Jong is eveneens actief in de politiek en wordt in 1931 voor de SDAP in de Tweede Kamer gekozen als opvolgster van A.H. Gerhard, de oudste zoon van Hendrik Gerhard. In 1935 komt ze eveneens in de Amsterdamse gemeenteraad. Na de bezetting van Nederland door de Duitsers wordt zij, samen met veertien andere vakbondsbestuurders ontslagen. Als jodin wordt ze ook uit de gemeenteraad gezet. Als in mei 1940 haar de kans wordt geboden naar Engeland te vluchten, antwoordt ze: "Ik heb mijn leven gehad, ik laat mijn naaistertjes niet in de steek." Bij een grote razzia wordt Alida de Jong samen met haar zuster Nanny opgepakt en naar Westerbork afgevoerd. Na op 6 juli 1943 op transport te zijn gesteld komt zij om in het vernietigingskamp Sobibor.

Als in september 1984 een vrouwenvakschool wordt geopend, door de Vrouwenbond FNV, met de naam Alida de Jong-school, dan roept dat bij Teuntje van Veen-Gruson herinneringen op.

"Het incident waar ik u over schrijf is 69 jaar geleden. Ik was toen 14 jaar, nu ben ik 83. Ik was als leerling op een hoeden- en baretten- en pettenatelier op de Geldersekade. Bij de volwassen naaisters en coupeurs was al een hele tijd ontevredenheid over de lonen. Daar de bazen er niet over dachten meer te betalen, besloten ze te gaan staken. Ze waren toen al lid van de bond voor de belangen van de arbeiders, dus kwam Alida de Jong er aan te pas. Ik begreep wel uit de gesprekken van de naaisters en coupeurs dat zij niet de eerste de beste was! Na de eerste dag onderhandelen was er geen succes. Ook de tweede dag niet, de Heren hielden hun poten strak, maar de 3^e dag kwam ze ons vertellen dat we die opslag kregen die we noodzakelijk vonden. Ze maakte grote indruk op mij: een vrouw als een muur waar, als het nodig was niemand omheen kon. Dat is mijn herinnering aan Alida de Jong."

- een man van de overgang

Gerhard verbindt twee tijdperken. Hij personifieert als het ware de overgang van een ambachtelijke naar een geïndustrialiseerde samenleving. Stammend uit een geslacht van ambachtslieden behoort hij tot de laatsten in zijn soort. Zo maakt hij als één van de laatste de traditionele 'Wanderschaft', de leerreis van de gezelschap om zijn vakmanschap te verhogen. Bevindt hij zich daarmee nog in de traditie van het ambacht, juist door het rondtrekken als gezelschap komt hij in aanraking met nieuwe denkbeelden die dan, vooral onder zijn vakgenoten sterk opgeld doen. Het lijkt een tegenspraak, maar hier is sprake van traditie die vernieuwing in de hand werkt. Het ambacht van kleermaker waarin Gerhard opgroeit en aanvankelijk behoorlijk zijn brood kan verdienen, verandert gedurende zijn leven sterk van aanzien, om uiteindelijk zo goed als te verdwijnen. Na het midden van de negentiende eeuw doet de mechanisatie ook in de kleermakerij haar intreden en verliest het vak van maatkleermaker steeds meer terrein aan de opkomende confectieateliers.

Gerhard is te juister tijd op de juiste plaats en beschikt over de nodige intelligentie en vaardigheden om nieuwe kennis op te doen en deze verder uit te dragen. Het kan geen toeval zijn dat zoveel ambachtslieden, onder wie opvallend veel kleermakers, een bijdrage leveren aan de verspreiding van socialistische ideeën. Dankzij een betere opleiding, een grotere zelfstandigheid en een grote mate van zelfbewustheid - erfenissen uit de gildetijd - zijn zij het die het best zijn uitgerust om de nieuwe sociale en politieke ideeën te verspreiden over Europa. Onbewust zijn zij daarmee de 'koeriers' van een nieuwe tijd. Het voertuig van het koerierschap is de eeuwenoude Wanderschaft. Dit rondtrekken als aankomend ambachtsman wordt nog versterkt door de reactie in met name Duitsland. Vervolging, gevangenneming, uitzetting en broodroof zorgen ervoor dat nog meer ambachtslieden, en met hen artiesten en intellectuelen, op drift raken en met hun zojuist verworven ideeën en idealen ook elders in Europa werklieden aansporen tot organisatie. Het spoor van ideevorming en verspreiding voert zo terug op de Franse Revolutie en de politieke idealen die daaraan ten grondslag liggen. Gerhard vormt voor Nederland een deel van de 'keten', zoals eerder Hanke en Gödecke dat waren, en na hem Domela Nieuwenhuis.

In de ontwikkeling van het socialisme is Gerhard eveneens min of meer een overgangsfiguur. Hij is eerder bij de utopistisch socialisten te plaatsen dan bij de Marxisten, al deelt hij met Marx het belang dat hij hecht aan een goede scholing van de werklieden ter voorbereiding op hun taak in de 'nieuwe wereld'. In zowat elke activiteit behoort Gerhard tot de eersten. Hij wordt als een van de eerste werklieden lid van een vrijdenkersorganisatie. Hij behoort tot de eerste vijf leden van de Internationale in Nederland. Hij is initiatiefnemer bij de oprichting van een vakorganisatie voor kleermakers in Amsterdam. Deze kleermakersvereniging is niet alleen een tamelijk vroege vakorganisatie in Nederland, maar ook de eerste in

dat vak. Hij komt al vroeg, zij het voor hem nogal teleurstellend, in aanraking met de coöperatieve beweging.

De positie van pionier heeft hem persoonlijk maar weinig resultaten opgeleverd. Hij kreeg wel de lasten, maar niet de lusten. De Internationale gaat ter ziele, de kleermakersvereniging teniet. De coöperatie mislukt en ook de kiesrechtbeweging waarin hij actief is loopt op dood spoor. Gerhard is één van de vroegste ijverders voor het algemeen kiesrecht. In zijn beleving is het de hoeksteen in het beleid om de positie van de werknemers duurzaam te verbeteren. Met de erkenning van hun politieke rechten wordt aan werknemers de plek gegeven die ze verdienen: een volwaardige plaats in de samenleving als een maatschappelijk en politiek verantwoordelijk individu. Hij is actief voor het algemeen kiesrecht, zowel in woord als geschrift. Hij maakt de eerste golf van acties in de kiesrechtbeweging in de eerste helft van de jaren tachtig nog mee, maar de resultaten van zijn ijveren zien we pas vele jaren na zijn dood. Die resultaten zijn de grondwetswijziging van 1887 en de kieswet van 1896. Het aantal burgers met kiesrecht neemt daarmee aanzienlijk toe. Het algemeen kiesrecht wordt echter pas bereikt in 1919 als ook aan vrouwen het algemeen kiesrecht wordt toegekend. Twee jaar eerder is reeds het algemeen kiesrecht voor mannen tot stand gekomen. De tragiek van Gerhard is dat hij 'slechts' koerier kon zijn. Eerst later, soms vele jaren na zijn dood, kunnen resultaten worden geboekt door de arbeidersbeweging.

Opvallend is de diepe indruk die Gerhard op allen achterliet die hem eens hebben ontmoet. Uiteenlopende figuren als de smid Willem Ansing, de sociaal-demokraat Vliegen, de schrijver Joan Nieuwenhuis, de volksfiguur Klaas Ris en 'us verlosser' Ferdinand Domela Nieuwenhuis hebben hun grote eerbied voor 'de oude Gerhard' onder woorden gebracht. Allen zagen in hem een belangrijke, eerlijke en trouwe aanhanger van het socialisme, die een ereplaats verdient onder de groten van de Nederlandse arbeidersbeweging. Gerhard heeft de invloed die hem wordt toegeschreven vooral gehad op een kleine kring van bewuste arbeiders die er aanvankelijk niet in slagen de inerte, trage massa in beweging te krijgen.

S.M.N. Calisch, een Nederlands journalist die Gerhard kent van enkele congressen, schrijft na het Haags congres van de Internationale, een interessant portret. Hij noemt Gerhard "het hoofd, de leidende gedachte van de nederlandsche fractie der Internationale." En over Gerhards invloed op de Nederlandse arbeidersbeweging deelt hij mee: "De Amsterdamsche geaffilieerde der Internationale niet alleen, vele werklieden daarbuiten zien met eerbied tegen Gerhard op: hij is de ziel van vele arbeidersverenigingen en een werkzaam ijverig werkmán". In zijn uiterlijk is Gerhard weinig opvallend, hoewel te gedistingeerd voor een doorsnee werkmán. De verslaggever deelt mee: "Hij is mager en slank, bedaard en afgemeten, zelvend van toon zonder huichelarij, voorkomend en beleefd. Gerhard gaat goed gekleed, zonder luxe of overdaad en heeft een zekere air van berekende onverschilligheid over zich."

Gerhard is een buitengewoon mens. Enkele uiterst markante trekken kenmerken zijn figuur: bedachtzaamheid, een sterk zedelijk besef, een diepgeworteld vertrouwen en een warm gevoel voor humor. Gerhard is ontegenzeggelijk de eerste in Nederland die onder de vage socialistische begrippen een grondslag weet te leggen. Nog vóór enige Nederlands auteur hem daarvoor het materiaal kan leveren en ook vóórdat Domela Nieuwenhuis met zijn 'Sociale Brieven' in *De Werkmansbode* de begrippen over het socialisme sterk verduidelijkt. Als spreker is er onder Gerhards tijdgenoten niemand die hem kan evenaren. Hij is in elk opzicht een goed spreker, heeft een aangename krachtige stem, een brede woordenschat en een gezonde, soms ietwat pikante humor. Als hij bijvoorbeeld in *Ziel en Onsterfelijkheid* het hiernamaals bespreekt, wijst hij erop, dat er vrij uitvoerige beschrijvingen zijn van de straffen die de zondaar wacht in de hel: "De gloeiende hitte, die onuitstaanbare dorst, dat hevig gefolterde lichaam, dat snakken naar een enkelen druppel water om de verschroeide tong te koelen, dat alles doet ons de hel als een plaats van grenzeloze wanhoop kennen." Daar staat tegenover, stelt Gerhard, dat er zo weinig geschreven is over de geneugten, die ons in de hemel wachten: "Lazarus zit in Abraham's schoot. Maar nu vraag ik: welke zaligheid kan hierin gelegen zijn? Wanneer ik dan van twee kwaden het minste moest kiezen, zou ik nog liever in Sara's schoot zitten." Vooral in het debat kan Gerhards humor lastig zijn voor zijn tegenstander. Hoewel hij twintig jaar ouder is dan Heldt, is hij deze in de vele debatten die ze met elkaar uitvechten, meestal de baas. Hij is de heldere, pittige redenaar die in openbare vergaderingen niet alleen de lachers, maar ook de denkers op zijn hand heeft.

Als denker en theoreticus is Hendrik Gerhard de voornaamste figuur die de Nederlandse Internationale heeft voortgebracht. Hij wordt niet ten onrechte wel de vader van het socialisme in Nederland genoemd. Zijn invloed op de Nederlandse arbeidersbeweging is onmiskenbaar; zowel in de Internationale als in de sociaal-democratische beweging heeft hij een leidende rol gespeeld. Pas door de alles en iedereen dominerende figuur van Domela Nieuwenhuis zal hij in de loop van de jaren tachtig overschaduw worden.

Domela Nieuwenhuis zelf is diep getroffen door de rijpheid en helderheid van Gerhards ideeën en getuigt nog op oudere leeftijd van zijn grote eerbied en bewondering. In menig opzicht is Gerhard de voorloper van Domela Nieuwenhuis, maar vaak ook zijn tegenstelling. Zijn grote verdiensten liggen evenzeer op het terrein van de ideeën en de theorie als op dat van organisatie en actie. Een man van wie Domela Nieuwenhuis zal schrijven, in het voorwoord van Gerhards *Verzamelde en nagelaten Opstellen* die door Gerhards weduwe kort na zijn dood wordt uitgegeven: “Gerhard was zoo niet de knapste, dan toch één der knapste en meest ontwikkelde loonslaven, die op de wereld geleefd hebben.”

- en d’ Internationale zal morgen heers’ op aard!

Op 5 juli 1911 valt op de anders zo stille Westerbegraafplaats te Amsterdam koorzang te beluisteren. De *Stem des Volks* zingt socialistische strijdlieden ter afwisseling van een drietal sprekers. Op initiatief van het bestuur van De Dageraad wordt de 25ste sterfdag van Hendrik Gerhard herdacht. Aan het graf staat naast het bestuur ook de familie Gerhard. Susanna Stehli, de vrouw van Gerhard, 77 jaar oud maar nog vitaal, overleeft haar man ruim 33 jaar. Eerst op 85 jarige leeftijd, op 30 oktober 1919, overlijdt zij. Naast haar aan het graf zijn de kinderen Gerhard verzameld, onder wie de bekende A.H., in de wandeling de ‘jonge Gerhard’ genoemd. De familie is op kosten van De Dageraad met een rijtuig van huis gehaald. De eerste spreker is de oude Piet Schröder, inmiddels 75 jaar, die herinneringen ophaalt over zijn oude vriend en aangeeft hoe belangrijk het leven van zijn strijdmakker en vakbroeder is geweest voor de arbeiders. Ook Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Jan Fortuyn geven blijk van het diepe respect dat zij hebben voor Hendrik Gerhard. Beiden zijn in zijn voetsporen getreden. Na Schröder zingt de *Stem des Volks*: *Aan den Strijders* en na Domela Nieuwenhuis en Fortuyn: *Morgenrood*. Het opmerkelijkst van al is het zingen van de *Internationale* als openingszang. Er kan nauwelijks een toepasselijker lied gezongen worden ter ere van leven en werk van Gerhard, ondanks het feit dat Gerhard zelf de *Internationale* nooit heeft gehoord. De compositie van de Gentse werkman Pierre de Geyter is van 1888. De *Internationale* kent de tekstregel “en de stroom rijst al meer en meer” en dat kan geen toeval zijn. Tegen het einde van de negentiende eeuw bestaat er een ‘bonte stroom’ van werknemersorganisaties die zowel naar aantal als naar omvang nog aanzienlijk zullen groeien. Organisaties die een belangrijk stempel zullen gaan drukken op de Nederlandse arbeidsverhoudingen ontstaan omstreeks of kort na 1888. Te noemen zijn de metaalbewerders (Algemeene Nederlandsche Metaalbewerdersbond, 1886), de sigarenmakers (Nederlandsche Sigarenmakers en Tabaksbewerdersbond, 1887), timmerlieden (Algemeene Nederlandsche Timmerliedenbond, 1892) en de diamantbewerders (Algemeene Nederlandsche Diamantbewerdersbond, 1894). Het lijkt erop dat het zoekproces naar de meest effectieve organisatievorm - organisatie gericht op lotsverbetering door vakactie - zijn afronding vindt. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw zien we organisaties opkomen die we, naar huidige maatstaven, vakorganisaties kunnen noemen. Onder meubelmakers, timmerlieden, sigarenmakers en typografen treffen we daar de voorbeelden van aan. Deze organisaties zijn voorafgegaan door beroepsorganisaties vooral onder onderwijzers en typografen. De eerstgenoemden hielden zich vooral bezig met de inhoud van het vak, naast fondsvorming. De tweede groep vooral met culturele activiteiten eveneens gecombineerd met fondsvorming. Aanvankelijk zien we een opkomst van vakorganisaties, gestimuleerd door de *Internationale* (1869), maar deze worden al spoedig gevolgd door werkliedenverenigingen – met name door de stimulan van het ANWV (1871) – die zich veelal beperken tot fondsorganisatie, maar soms ook de vakactie niet schuwen, zoals het Arnhemse *Hoop op Gerechtigheid*. Is het ANWV een reactie op de *Internationale*, die te radicaal wordt gevonden, de Sociaal-Democratische Bond (1882) is weer een reactie op het ANWV en de te gematigde koers die deze vaart. De SDB stimuleert op zijn beurt het oprichten van vakorganisaties en neemt het initiatief tot het oprichten van het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) (1893), die beschouwd kan worden als een vakcentrale, om de vakactie tussen de verschillende bonden te coördineren. Met als opmaat de spoorwegstakingen in 1903 is de oprichting van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) in 1905 weer een reactie op het NAS, die ‘met zijn staak-maar-raak techniek’ niet alleen als te radicaal, maar vooral ook als te ‘onorganisatorisch’ wordt gevonden.

Een andere tekstregel in de *Internationale*, die door Gerhard zeker gewaardeerd zou zijn is “en d’ Internationale zal morgen heers’ op aard”, doordrongen als hij is van de noodzaak van internationale solidariteit. Het is natuurlijk sowieso een opmerkelijk feit, zelfs al hebben we hier te maken met een kleine elite onder de arbeiders, dat er een internationale beweging is onder ambachtslieden. Ze lopen daarmee ver vooruit op de samenleving, die vooral nationaal is gericht en die qua politieke sturing periodiek zelfs voeding geeft aan nationalistische gevoelens. Het doet zelfs nu nog wonderlijk aan - gezien in het licht van

het huidige 'Euroscepticisme' - dat de Engelse arbeidersbeweging de overheid onder druk weet te zetten ten voordele van de Poolse vrijheidstrijd en de Duitse arbeidersbeweging het lef heeft tegen de oorlogsbegroting te stemmen in reactie op de Frans-Duitse oorlog. Natuurlijk was de Internationale te zwak om de Frans-Duitse oorlog te beëindigen of te bekorten, laat staan te voorkomen. Maar wie zou dat wel gekund hebben? De houding van de Internationale tegen deze oorlog is enig en uniek, alle naïviteit waarmee dat gebeurde ten spijt. Het zou de Europese beweging van vandaag sieren om deze vroege internationale beweging vanuit de werknemers te eren. De binnengrenzen van de Europese Gemeenschap vormen nu geen belemmering meer. Er is vrij verkeer van goederen en mensen. Dat past in het streven dat Gerhard voor ogen stond. Veel van de 'utopieën' van Gerhard zijn inmiddels van utopisch gewoon geworden. Waaruit mag blijken dat hij die het onmogelijke wenst, wel degelijk een realist kan zijn.

Literatuur en bronnen

Alledaags

Norman Jewison, *Fiddler on the Roof* (film) (1956)
Grote Winkler Prins Deel 11 (Amsterdam 1973) p. 331
Sprookjesboek. 60 sprookjes en volksverhalen (Amsterdam 1988) p. 51

Delft 1829-1851

Archieven: GA Delft: Bevolkingsregister
Prof. Mr. P.M.J. Aalberse, *Een onbekende enquête naar de arbeidstoestanden in Nederland* (Leiden 1918) p.29/31
P. Beydals, *Kroniek der stad Delft* (Delft 1936) p.10, 56, 73, 77, 80, 96, 101
Helmuth Bleiber, 'Die Vorgeschichte' in: *Illustrierte geschichte der Deutschen Revolution 1848/49* (Berlijn 1988) p.15/7
E.P. de Booy / J. Engel, *Van erfenis tot studiebeurs* (Delft 1985) p. 151, 298
Sandra Bos, *Uyt liefde tot malcander* (Amsterdam 1998) p.11/2, 278/84
Dr. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* (Den Haag 1929) p.17, 41, 44
Dr. I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* (Den Haag 1956) p. 190/7, 722/53
Jacques Giele, *De pen in aanslag* (2e gewijzigde druk) (Purmerend 1998) p. 45, 82
C.D. Goudappel e.a., *Genealogische en historische encyclopedie van Delft* (Delft 1984), p. 94
Prof. Ir. Gout en Dr. M.A. Verschuil, *Stadhuis Delft* (Delft 1988) p. 56
A. Hallema, *Geschiedenis van het Weeshuis der Gereformeerden binnen Delft* (Delft 1964) p. 324
Dr. W. Jappe Alberts en Jonkvrouwe J.M. van Winter, *Nederland vóór honderd jaar* (z.p. 1959) p. 172, 249
J.G. Kikkert, *Geen revolutie in Nederland* (Haarlem 1992) p. 11/2, 50/1
R. van der Laarse, 'Welstand, macht en aanzien. Het Delftsche patriciaat' in: J.W.L. Hilkhuijsen (hoofddred.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992) p. 12/4
L. Lambregts, *Een steen in de vijver* (Steenwijk 1985) p. 6/7
Prof. Dr. Ir. H.W. Lintsen (hoofddred.), *Techniek in Nederland* (Deel II) (Zutphen 1993) p.73, 75
Prof. Dr. Ir. H.W. Lintsen (hoofddred.), *Techniek in Nederland* (Deel VI) (Zutphen 1995) p.34, 140
Piet Lourens / Jan Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997) p. 101/3
John V. Orth, *Combination en conspiracy* (Oxford 1991) p. 72, 75
Mr. H.P.G. Quack, *De socialisten. Personen en stelsels* (Amsterdam 1921) Deel 2, 5e druk p. 278
Mr. H.P.G. Quack, *De socialisten. Personen en stelsels* (Amsterdam 1922) Deel 5, 4e druk p. 314
Henriette Roland Holst, *Kapitaal en Arbeid in Nederland* (Amsterdam 1902) p. 63/4, 72/3
Jan Romein, *Het onvoltooid verleden* (Amsterdam 1937) p. 246/7
Dr. Hans Stein, *Die Amsterdamer Arbeiterbildungsverein von 1847* (Amsterdam 1937) p. 106/9, 125
Andr. Sternheim, 'Internationale samenwerking' in: *Onze Gids. Sociaal-Economisch-Technisch Maandblad* (Amsterdam 1931) p.34
J. de Swarte, *Het maatschappelijk hulpbetoon en de gemeente* (Amsterdam 1915) p. 23/4
G.M. Trevelyan, *Sociale geschiedenis van Engeland* (Utrecht 1968) p. 524/5, 527/8
H.W.J. Volmuller, *Nijhoffs Geschiedenis lexicon* (Den Haag 1981) p. 44, 147, 221
W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding* (Amsterdam 1921) p. 14
Sidney en Beatrice Webb, *Geschiedenis van het Britsche vakverenigingswezen* (Amsterdam 1899) p. 34, 38, 68/69, 85/97
Carl Wittke, *The Utopian Communist* (Baton Rouge 1950) p. 18/20, 23/4
Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, 'De twee gezichten van Delft' in: J.W.L. Hilkhuijsen (hoofddred.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992) p. 59/61, 66/7
Encarta 98 Encyclopedie - Winkler Prins Editie - (1997) CD-Rom, trefwoorden: Delft, Delfshaven
Grote Winkler Prins (Amsterdam 1972) Deel 5 p. 405
Grote Winkler Prins (Amsterdam 1972) Deel 6 p. 238

Wanderschaft 1851 - 1861

Bert Altena, *En al beschouwen allen broeders mij als den verloren broeder* (Amsterdam 1997) p. 56
Max Beer, *Algemeene Geschiedenis van het Socialisme* (Amsterdam 1927) p. 548/552, 554
B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1894) p. 58/9
M.G. Emeis Jr., *Koningen der confectie* (Amsterdam 1967) p. 1/6, 9, 11, 15
H. Gerhard, *De Internationale en haar beoordelaars* (Gent 1876)
H. Gerhard, *Verzamelde en nagelaten opstellen. Met een voorwoord van F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1887) 2

delen.

- Jacques Giele, *De Eerste Internationale in Nederland* (Nijmegen 1973) p. 10/7
Jacques Giele, *De pen in aanslag* (2e gewijzigde druk) (Purmerend 1998) p. 44
Wolfgang Joho, *Wilhelm Weitling* (Wertheim am Main 1932) p. 9/10, 15/6, 20, 31, 56/7
Luchien Karsten, *De Achturendag* (Amsterdam 1990) p. 204
J.G. Kikkert, *Geen revolutie in Nederland* (Haarlem 1992) p. 67,77
Karl Marx/Friedrich Engels, *Het Communistisch Manifest* (15e verbeterde druk) (Amsterdam 1975) p. 16, 39, 78, 80
P.J. Meertens, 'H. Gerhard' in: *Mededelingenblad van de sociaalhistorische studiekring*. No. 9, november 1956.
Mr. H.P.G. Quack, *De socialisten. Personen en stelsels* (Amsterdam 1922) 4e druk. Deel 4, p. 313/5, 332/3
M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967) p. 246/7, 258/9
Martin Schouten, *De socialen zijn in aantogt* (Amsterdam 1974) p. 42/3, 48, 52/4, 59
Dr. Hans Stein, *Der Amsterdammer Arbeiterbildungsverein von 1847* (Leiden 1937) p. 138 e.v.
W. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* (Amsterdam 1905) Deel 1 p. 13 e.v.
W.H. Vliegen, *Over oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand der Socialistische Beweging* (Amsterdam 1931) p. 71/2
Dr. A.C.J. de Vrankrijker, *Het wervende woord* (Amsterdam 1950) p. 18
Gerhard Werkman, *Kras = 100 / 100 = kras* (Amsterdam 1966) p. 8/13
Carl Wittke, *The Utopian Communist* (Baton Rouge 1950) p. 3/5, 31, 41/2, 45, 92, 97/104, 108/9, 276/8, 314
A.W. IJzerman, *Het Revolutiejaar en het Communistisch Manifest van Marx en Engels* (Amsterdam 1948) p. 97
Grote Winkler Prins (Amsterdam 1972) Deel 7, p. 248/9
Grote Winkler Prins (Amsterdam 1975) Deel 19 p.763/4

Organisatie 1862-1872

- Archieven: Archief H. Gerhard in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam; Archief A.H. Gerhard in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam; GA Amsterdam: Bevolkingsregister
Wolfgang Abendroth, *Sociale geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging* (Nijmegen 1972) p. 32/3
Dr.I.J. Brugmans, *De Arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* ('s-Gravenhage 1929) p. 270/1, 281/2
B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894) (Amsterdam 1894) p. 60, 80
A. H. Gerhard, *De Dageraad. Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen* (Amsterdam 1903) p.1 8, 22
H. Gerhard, *De Internationale en haar beoordelaars* (Gent 1876) p. 28, 39, 51, 54
H. Gerhard, *Verzamelde en nagelaten opstellen. Met een voorwoord van F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1887) Deel 1 p. 13, 20, 23/30, 166
Jacques Giele, *De Eerste Internationale in Nederland* (Nijmegen 1973) p. 34, 35/45, 65/70, 103/6, 123, 140, 174
G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen z.j.) p. 9/11
Piet Hoekman / Jannes Houkes, *De Weezenkas* (Amsterdam 1996) p. 2/4
D. Hudig Jr., *De Vakbeweging in Nederland 1866-1878* (Amsterdam 1904) p. 26/7, 31, 37/9, 49/50, 113/4
S. Katz Jz., *Officieel Verslag van het derde nederlandsche werklieden-congres, op Zondag 28 en Maandag 29 Mei 1871.* (Amsterdam 1871) p. 29/31
W.H. van der Linden, *The International Peace Movement 1815-1874* (Amsterdam 1987) p. 127, 264, 976
Martin Schouten, *De socialen zijn in aantogt* (Amsterdam 1974) p. 70/4, 85, 91/5
Andr. Sternheim, 'Opkomst en verval der eerste socialistische Internationale' in: *Onze Gids. Sociaal-Economisch-Technisch Maandblad* (Amsterdam 1931) p. 42/3
Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) p. 455/6.
W.H. Vliegen, *Over oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand der Socialistische Beweging* (Amsterdam 1931) p.86, 101/3
J.M. Welcker, *Heren en arbeiders* (Amsterdam 1978) p. 8, 113/4
J.M. Welcker, 'Hartman, Evert Hendrik' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Deel 6) (Amsterdam 1995) p. 77/9
F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land* (Nijmegen 1916) p. 22
Grote Winkler Prins Deel 11 (Amsterdam 1973) p. 379
The general council of the First International 1864-1866 (Moskou 1964) p. 174, 179, 194, 226, 336, 367/8
The general council of the First International 1866-1868 (Moskou 1964) p. 112/3
The general council of the First International 1868-1870 (Moskou 1964) p. 97, 100, 105, 108
The general council of the First International 1870-1871 (Moskou 1964) p. 89, 193/4

Broodroof 1872

Archieven: GA Amsterdam: Bevolkingsregister

Wolfgang Abendroth, *Sociale geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging* (Nijmegen 1972) p. 37, 41/2
 Max Beer, *Algemeene Geschiedenis van het Socialisme* (Amsterdam 1927) p. 614/5
 Dr.I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht* (Den Haag 1983) (reprint) p.326, 381
 S.M.N. Calisch, *Een zesdaagsch Internationaal debat. Wat er in de eerste Septemberweek van dit jaar in de Haagsche Lombardstraat voorviel* (Dordrecht 1872) p. 3/6
 J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Leiden 1972) p. 40/2
 F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist* (Amsterdam 1910) p. 50/1
 Jacques Giele, *De Eerste Internationale in Nederland* (Nijmegen 1973) p. 158/160, 197/206, 227, 233
 J.A. de Jongen, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (1968) p. 25
 Otto Landgraf, *Oldtimer Sewing Machine* (Schweinfurt z.j.) p. 5, 7, 20
 Mr. H.P.G. Quack, *Leven en werken van P.J. Proudhon* (Zandvoort z.j.) p. 6
 Mr. H.P.G. Quack, *De socialisten. Personen en stelsels* (Amsterdam 1922) 4e druk. Deel 5, p. 447/473
 Andr. Sternheim, 'Opkomst en verval der eerste socialistische Internationale' in: *Onze Gids. Sociaal-Economisch-Technisch Maandblad* (Amsterdam 1931) p. 51/2, 67/8, 74/5
 W.H. Vliegen, *Over oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand der Socialistische Beweging* (Amsterdam 1931) p. 106/7, 115/6
 J.M. Welcker, *Heren en arbeiders* (Amsterdam 1978) p. 5
 Piet Wielsma, Heiner Becker, 'Hout, Isaac Samuel van der' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Deel 2) (Amsterdam 1987) p. 68/70
Grote Winkler Prins (Amsterdam 1972) Deel 8, p. 58/9
Grote Winkler Prins (Amsterdam 1972) Deel 9, p. 620/1
Grote Winkler Prins (Amsterdam 1974) Deel 17, p. 384
The general council of the First International 1871-1872 (Moskou 1964) p. 221, 230

Organisatie 1872 - 1886

Wolfgang Abendroth, *Sociale geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging* (Nijmegen 1972) p. 39/40
 Dr. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* (Den Haag 1929) p. 289/294
 B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894) (Amsterdam 1894) p. 139, 146/7
 Rico op den Camp, 'Heldt, Bernardus Hermanus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Deel 6) (Amsterdam 1995) p. 88/9
 J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Leiden 1972) p.11/3
 F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist* (Amsterdam 1910) p. 57/61.
 Jacques Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850 - 1914* (Nijmegen 1979) p.157/8
 Jacques Giele, *De eerste Internationale in Nederland* (Nijmegen 1973) p. 150, 158/9, 214/5, 227, 238
 Jacques Giele, *Een kwaad leven* (Deel 3) (Nijmegen 1981) p. 307, 310
 Jacques Giele, Ger Harmsen, 'Ansing, Willem' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1995) Deel 4, p. 5/10
 Ger Harmsen, *Hamer of aambeeld* (Amsterdam 1979) p. 10/16
 B.H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond 1871-1896* (Leeuwarden 1896) p.VI/VIII, 1/2, 4, 40, 97
 Paul van Horssen, Dick Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond' in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis 1* (Amsterdam 1975) p. 58, 94
 Paul van Horssen, Dick Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond II' in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis 7* (Amsterdam 1977) p. 3/4
 G. v.d. Houven, *Een halve eeuw* (Amsterdam 1935) p. 37/8
 D. Hudig Jr., *De Vakbeweging in Nederland 1866-1878* (Amsterdam 1904) p. 76/80
 Ernest Hueting, Frits de Jong Edz., Rob Neij, *Troelstra en het model van de nieuwe staat* (Assen 1980) p. 4
 Joan A. Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers* (Amsterdam 1927) p. 13/5
 Age Scheffer, *Ome Jan. Het leven van Jan van Zutpen* (Amsterdam 1958) p. 87/8, 91
 Martin Schouten, *De socialen zijn in aantocht* (Amsterdam 1974) p. 116/7, 128, 134/5
 Prof. Dr. A.J.C. Rüter, *Historische studies over mens en samenleving* (Assen 1967) p. 25/7, 31, 74/7
 M. Ruppert, *De Nederlandse vakbeweging* (Haarlem 1953) p. 49
 W. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland.* (Deel 1) (Amsterdam 1905) p. 7/11, 31/2, 101
 Dra. M.G. Schenk, *Kiezen of Stemmen AO 1095* (Amsterdam 1966) p. 4/5
 W.H. Vliegen, *Over oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand der Socialistische Beweging* (Amsterdam 1931) p. 118/129, 170/4
 J.C. Vleggeert, *De Kinderarbeid* (Amsterdam 1951) p. 68/9
 Dr. H. De Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd* (Baarn 1976) p.71

Nalatenschap

- Archieven: Archief: A.H. Gerhard in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam; GA Amsterdam: Overlijdensregister
- Peter Paul de Baar, 'Sani Prijes van de Naaistersbond 1876-1933' in: *Jaarboek voor het socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980* (Nijmegen 1980) p. 124, 128
- Peter Paul de Baar, 'Jong, Aaltje de' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1986) Deel 1, p. 52/3
- Peter Paul de Baar, 'Prijes, Sientje' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1986) Deel 1, p. 95/7
- Peter Paul de Baar, 'Heeg, Tonniss van der' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1990) Deel 4, p. 78/9
- M.J. Brusse, *Slavernij voor mooie kleeren. Uit het leven van de Alijders aan confectie@* (Rotterdam 1910) p. 9/13, 19
- S.M.N. Calisch, *Een zesdaagsch Internationaal debat. Wat er in de eerste Septemberweek van dit jaar in de Haagsche Lombardstraat voorviel* (Dordrecht 1872) p. 71/3
- F. Domela Nieuwenhuis, 'Voorrede' in: H. Gerhard *Verzamelde en nagelaten opstellen* (Amsterdam 1887) 2 delen.
- E. Elias, *Drie-kwart honderd jaren met eer, met naald, met garens* (Groningen 1955) p. 32/5
- Mirjam Elias, *Drie cent in het uur* (Amsterdam 1984) p. 7/8, 38/9, 63
- Floor van Gelder, 'De kleermakersstaking van 1903' in: *Jaarboek 1979 voor geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1979) p. 197
- Ger Harmsen, *Hamer of aambeeld?* (Amsterdam 1979) p. 31
- Ger Harmsen, Jos Perry, Floor van Gelder, *Mensenwerk* (Baarn 1980) p. 65/7
- Albert F. Mellink, 'Vos, Roosje' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1986) Deel 1, p. 144/5
- Hettie Pott-Buter en Kea Tijdens, *Vrouwen leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) p. 243/4
- Bob Reinalda, 'Schröder, Petrus Hendrikus Antonius' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (deel 8) (Amsterdam 2000) p. 249/52
- Dr. A.L. van Schelven, 'Schering en inslag in historisch perspectief' in: *Textiel-, kleding-, leder-, schoen- e.a. lederwarenindustrie* (Amsterdam 1993) p. 21, 30, 44/5
- L. Soubry, M. Vermote (red.), *Pierre de Geyter: Het grote lied van een kleine man* (Gent 1998)
- W. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* (Deel 1) (Amsterdam 1905) p.13/4
- S. Witteboon, Evert Kupers, *Werker, strijder, bouwer* (Amsterdam 1949) p. 18, 21/4, 29/31, 220/4
- Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche huisindustrie* (uitg. Directie van Arbeid) (3 delen) 1911-1914, deel 3, p. 248/50